

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η Επίδραση της Ρητορικής στην Ευριπίδεια Τραγωδία : Αγώνες Λόγων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Κυριακής Π. Σταθοπούλου

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
2016

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : Ξανθάκη-Καραμάνου Γεωργία, Ομότιμος Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες : Μαρκαντωνάτος Αντρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πρόεδρος του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Βολονάκη Ελένη, Επίκουρος Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Ιανουάριος 2016

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ :

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
I. Η σταδιακή εξέλιξη των Αγώνων Λόγων υπό την επίδραση της Σοφιστικής Ρητορείας	8
A. Οι απαρχές των αγώνων λόγου	8
B. Η επίδραση των Σοφιστών στην εξέλιξη της ρητορικής	9
B1. Γοργίας	13
B2. Πρωταγόρας	15
B3. Αντιφών	17
Γ. Η επίδραση των Σοφιστών στον Ηρόδοτο	18
Δ. Η επίδραση των Σοφιστών στον Θουκυδίδη	20
Ε. Οι αγώνες λόγων στην Αττική Κωμωδία	23
ΣΤ. Η επίδραση των Σοφιστών στον Ευριπίδη	25
II. Οι Αγώνες Λόγων στην Αττική Τραγωδία	28
A. Οι αγώνες λόγων στους τρεις τραγικούς ποιητές	28
A1. Αισχύλος	28
A2. Σοφοκλής	30
A3. Ευριπίδης	35
B. Οι διαφορετικές μορφές στην δομή των αγώνων λόγων	42
B1. Οι αγώνες μεταξύ δύο προσώπων	43
B2. Οι αγώνες μεταξύ δύο προσώπων ενώπιον ενός τρίτου προσώπου ως διαιτητή	44
B3. Οι αγώνες λόγων μεταξύ τριών προσώπων	45
B4. Τα δομικά στοιχεία των αγώνων λόγων	45

III. Αναλυτική Πραγμάτευση Αγώνων Λόγων εκ τριων διασωθεισών τραγωδιών του Ευριπίδη	46
<i>A. Ηλέκτρα</i>	46
<i>B. Τρωάδες</i>	71
<i>Γ. Ίκέτιδες</i>	111
IV. Αποσπάσματα έργων του Ευριπίδη	138
<i>A. Αΐολος</i>	138
<i>B. Μελανίπη ή Σοφή</i>	144
<i>Γ. Αρχέλαος</i>	148
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	151
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	157

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της επίδρασης της ρητορικής στην τραγωδία του Ευριπίδη και, πιο συγκεκριμένα, των αγώνων λόγων που αποτελούν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δραματουργίας του. Η εκπόνηση αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας στο Μεταπτυχιακό Τμήμα «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία» Κατεύθυνση : Αρχαία Ελληνική Φιλολογία, του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη της κ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Ομοτίμου Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, την οποία ευχαριστώ θερμά για την αμέριστη βοήθειά της, τόσο στα προκαταρκτικά στάδια αναζήτησης και διαμόρφωσης του υπό διερεύνηση θέματος, όσο και καθ' όλη την διάρκεια αναζήτησης υλικού, επεξεργασίας και συγγραφής της παρούσας μελέτης. Ιδιαίτερα δε την ευχαριστώ για τις γόνιμες επιστημονικές αναζητήσεις που μου προκάλεσε και τα πνευματικά ερεθίσματα που μου προσέφερε καθ' όλη την διάρκεια των σπουδών μου στο Τμήμα, καθώς και για την γενναιόδωρη εμπιστοσύνη της.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω σε όλους τους καθηγητές του Μεταπτυχιακού Τμήματος για τις πολύπλευρες γνώσεις που μου προσέφεραν κατά την διετή διάρκεια των σπουδών μου και για την ανεκτίμητη συμπαράστασή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο λόγος, ο αντίλογος και η λεκτική αντιπαράθεση ήταν κυρίαρχο χαρακτηριστικό του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, ήδη από την εποχή του Ομήρου (*Ιλιάδα* Σ 497-508 *λαοὶ δ' εἰν ἀγορῆ ἔσαν ἀθρόοι· ἔνθα δὲ νεῖκος ὠρώρει, δύο δ' ἄνδρες ἐνείκεον εἵνεκα ποινῆς ἀνδρὸς ἀποφθιμένου· ὃ μὲν εὐχετο πάντ' ἀποδοῦναιδῆμω πιφαύσκων, ὃ δ' ἀναίνετο μηδὲν ἐλέσθαι· ἄμφω δ' ἰέσθην ἐπὶ ἴστορι πεῖραρ ἐλέσθαι. λαοὶ δ' ἀμφοτέροισιν ἐπήπυον ἀμφὶς ἀρωγοί· κήρυκες δ' ἄρα λαὸν ἐρήτυον· οἳ δὲ γέροντες εἴατ' ἐπὶ ξεστοῖσι λίθοις ἱερῶ ἐνὶ κύκλῳ, σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἡεροφώνων· τοῖσιν ἔπειτ' ἤϊσσον, ἀμοιβηδὶς δὲ δίκασον. κεῖτο δ' ἄρ' ἐν μέσσοισι δύο χρυσοῖο τάλαντα, τῶ δόμεν ὃς μετὰ τοῖσι δίκην ἰθύντατα εἴποι.*). Αποτελούσε, ως φαίνεται, αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητάς τους, καθώς επεδίωκαν όχι

μόνο την σωματική αλλά και την φραστική διαμάχη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη τεχνών που ασχολούνται με την τελειοποίηση αυτής της αντιπαράθεσης. Ήδη ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική* του¹ αναφέρει ότι η ρητορική και η διαλεκτική είναι οι μόνες τέχνες που ασχολούνται με την αντίθεση, εν ολίγοις εκφράζουν και δίνουν υπόσταση στο αντιθετικό πνεύμα που χαρακτηρίζει τους Έλληνες, όχι, όμως, μόνο εκείνης της εποχής. Εξάλλου, η ενασχόληση των ανθρώπων εκείνης της εποχής με την ρητορική τέχνη, επίσης, αναφέρεται ξεκάθαρα στην *Ρητορική* του Αριστοτέλη 1354a1-8 *ή ρητορική ἐστὶν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ· ἀμφότεραι γὰρ περὶ τοιούτων τινῶν εἰσὶν ἃ κοινὰ τρόπον τινὰ ἀπάντων ἐστὶ γνωρίζειν καὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἀφωρισμένης· διὸ καὶ πάντες τρόπον τινὰ μετέχουσιν ἀμφοῖν· πάντες γὰρ μέχρι τινὸς καὶ ἐξετάζειν καὶ ὑπέχειν λόγον καὶ ἀπολογεῖσθαι καὶ κατηγορεῖν ἐγχειροῦσιν. τῶν μὲν οὖν πολλῶν οἱ μὲν εἰκῆ ταῦτα δρῶσιν, οἱ δὲ διὰ συνήθειαν ἀπὸ ἕξεως· ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρως ἐνδέχεται, δῆλον ὅτι εἴη ἂν αὐτὰ καὶ ὁδῶ ποιεῖν.* Κατά τον φιλόσοφο, άλλοι στην τύχη και άλλοι από συνήθεια εξασκούν την τέχνη αυτή. Όπως και να έχει, όμως, το βέβαιο είναι ότι χρειάζεται να εφαρμοσθεί μια συγκεκριμένη μέθοδος.

Η μέθοδος αυτή, λοιπόν, αποτελεί μια τέχνη, στην προκειμένη περίπτωση αυτή της ρητορικής, και στόχος αυτής της πραγμάτευσης είναι να φανεί κατά πόσο ο Ευριπίδης γνωρίζει αυτήν την τέχνη και τις μεθόδους της, πόσο τις εφαρμόζει στα έργα του, ιδίως όσον αφορά τους αγώνες λόγων, και πόσο ο ίδιος, ενδεχομένως, να συνέβαλε στην ανάπτυξη αυτής της τέχνης. Σταδιακά, όπως θα παρουσιασθεί στην συνέχεια αυτής της εργασίας, η αντιθετική σοφιστική αντιπαράθεση επηρέασε τα λογοτεχνικά είδη του γραπτού λόγου της εποχής, δηλαδή την ιστοριογραφία, την φιλοσοφία, την κωμωδία, την τραγωδία και, εν τέλει, την ρητορική. Ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης, ο Αριστοφάνης, οι Σοφιστές (Πρωταγόρας και Γοργίας), ο Αντιφών, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης, ενσωματώνουν την αντιθετική σκέψη στα έργα τους. Ωστόσο, η προκείμενη εργασία θα περιορισθεί στην διερεύνηση της σχέσης αλληλεπίδρασης μεταξύ του Ευριπίδη και της λεκτικής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο της εξέλιξης της ρητορικής στην εποχή του.

¹ 1355a29-36 *ἔτι δὲ τάναντία δεῖ δύνασθαι πείθειν, καθάπερ καὶ ἐν τοῖς συλλογισμοῖς, οὐχ ὅπως ἀμφότερα πράττωμεν (οὐ γὰρ δεῖ τὰ φαῦλα πείθειν), ἀλλ' ἵνα μὴ λανθάνῃ πῶς ἔχει, καὶ ὅπως ἄλλου χρωμένον τοῖς λόγοις μὴ δικαίως αὐτοὶ λύειν ἔχωμεν. τῶν μὲν οὖν ἄλλων τεχνῶν οὐδεμία τάναντία συλλογίζεται, ἢ δὲ διαλεκτικῇ καὶ ἡ ρητορικῇ μόναι τοῦτο ποιοῦσιν· ὁμοίως γὰρ εἰσὶν ἀμφότεραι τῶν ἐναντίων.*

Η ρητορική τέχνη είναι κυρίαρχη στην πολιτική ζωή της Αθήνας και γι' αυτό συνιστά, κατά τον Αριστοτέλη, πολιτική τέχνη² και, λαμβάνοντας υπ' όψη μας ότι και η τραγωδία είναι πολιτική τέχνη³, τα δύο είδη του λόγου συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, κυρίως από την εποχή του Ευριπίδη και μεταγενέστερα⁴. Η ρητορική είναι πολιτική τέχνη, γιατί οι ρήτορες γνωρίζουν πώς να ομιλούν *ρήτορικῶς*, δηλαδή με αποδεικτικά στοιχεία, γεγονός που συσχετίζεται με την διάνοια του ομιλητή, ενώ και η τραγωδία συνιστά πολιτική τέχνη, γιατί οι ήρωες ομιλούν *πολιτικῶς*, δηλαδή ενάρετα⁵. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά, ο ενάρετος και ο έξυπνος πολίτης απαιτούνται για την εύρυθμη και αρμονική λειτουργία της κοινωνίας. Επομένως, με την εξέλιξη και τον μετασχηματισμό των κοινωνικών αντιλήψεων περί του προτύπου του ιδανικού πολίτη, δηλαδή από τον *καλόν κάγαθόν* της Ομηρικής εποχής, ουσιαστικά καταλήγουμε την εποχή του Ευριπίδη και μεταγενέστερα στον ικανό ρήτορα, χαρακτηριστικό, όμως, δεν ήταν αμελητέο ούτε την εποχή του Ομήρου⁶. Ο Ευριπίδης βιώνει αυτήν την εξέλιξη και την προσαρμόζει στην δραματουργία του με την ενσωμάτωση εκρηκτικών αγώνων λόγων στις τραγωδίες του και προσδίδοντας σε αυτές ρητορική μορφή, με τους ήρωές του να υπερασπίζονται με πάθος δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις.

Ο Αριστοτέλης, εξάλλου, στην *Ποιητική* του (1450b4-8) αναφέρει *τρίτον δὲ ἡ διάνοια: τοῦτο δὲ ἐστὶν τὸ λέγειν δύνασθαι τὰ ἐνόητα καὶ τὰ ἀρμόττοντα, ὅπερ ἐπὶ τῶν λόγων τῆς πολιτικῆς καὶ ῥητορικῆς ἔργον ἐστίν: οἱ μὲν γὰρ ἀρχαῖοι πολιτικῶς ἐποίουν λέγοντας, οἱ δὲ νῦν ῥητορικῶς*. Η επισήμανση αυτή είναι ενδεικτική της κυριαρχίας του ρητορικού πνεύματος στην τραγική ποίηση του 4^{ου} αιώνα. Ωστόσο, στους νῦν *ρήτορικῶς* ομιλούντας μπορεί να ενταχθεί και ο Ευριπίδης, όπως θα επιχειρηθεί να παρουσιασθεί στην παρούσα μελέτη. Ενώ, λοιπόν, οι ήρωες του Αισχύλου και του Σοφοκλή αποκαλύπτουν, κυρίως, το ήθος τους, οι ήρωες του Ευριπίδη και των τραγικών ποιητών του 4^{ου} αιώνα στοχεύουν περισσότερο στην ανάδειξη της διανοιάς τους, μέσω της εύρεσης της κατάλληλης επιχειρηματολογίας. Έτσι, ναι μεν ο Ευριπίδης χρονολογείται μισό αιώνα πριν από την *Ποιητική*, ωστόσο προέβαλλε

² Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1356a25-28 *ὥστε συμβαίνει τὴν ῥητορικὴν οἷον παραφύες τι τῆς διαλεκτικῆς εἶναι καὶ τῆς περὶ τὰ ἦθη πραγματείας, ἣν δίκαιόν ἐστι προσαγορεύειν πολιτικὴν. διὸ καὶ ὑποδύεται ὑπὸ τὸ σχῆμα τὸ τῆς πολιτικῆς ἢ ῥητορικῆς*

³ Αριστοτέλους, *Περὶ Ποιητικῆς*, 1449b24 *ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας*

⁴ Για περισσότερα σχετικά με την επίδραση της ρητορικής στην τραγωδία του 4^{ου} αιώνα, βλ. Xanthakis-Karamanos, (1979), 66-76

⁵ Συκουτρής, (1995), 64-65, υποσ.4

⁶ Ομήρου, *Ιλιάδα*, I 442 *μύθων τε ῥητῆρ' ἔμειναι πρηκτῆρά τε ἔργων*

περισσότερο την πνευματική ικανότητα των ηρώων του παρά το ήθος τους⁷. Σκοπός, λοιπόν, αυτής της εργασίας είναι να αναδειχθεί και να καταδειχθεί η επίδραση της ρητορικής στην ποιητική δημιουργία του Ευριπίδη, καθώς και ο ρητορικός εξοπλισμός των ηρώων του, οι οποίοι διασταυρώνουν τα ξίφη τους στους περίτεχνους, ρητορικά, αγώνες λόγων που χαρακτηρίζουν το έργο του. Συνεπώς, το *νῦν ῥητορικῶς* γίνεται αντιληπτό και στις τραγωδίες του Ευριπίδη στα μέσα προς τα τέλη του 5^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία η τραγωδία είχε ήδη φτάσει στο αποκορύφωμά της, ενώ η ρητορική σταδιακά αναπτύσσεται και εξελίσσεται για να απογειωθεί με την σειρά της τον 4^ο αιώνα με τους αττικούς ρήτορες.

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιασθεί η προέλευση και σταδιακή εξέλιξη της μορφής των αγώνων λόγων από τους σοφιστικούς *δισσούς λόγους*, θα επισημανθούν στοιχεία του αντιθετικού πνεύματος στους Γοργία, Πρωταγόρα, Αντιφώντα, Ηρόδοτο, Θουκυδίδη και Αριστοφάνη, για να ακολουθήσει μια σύντομη συγκριτική παρουσίαση των αγώνων λόγων των τριών τραγικών ποιητών, κυρίως δε μεταξύ του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, καθώς αγών λόγων με την μορφή που συναντάμε στον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη, δεν απαντάται στον Αισχύλο. Αφού αναφερθούν τα τρία είδη ενός αγώνα λόγων, η εργασία θα επικεντρωθεί στην ανάλυση τριών αγώνων λόγων από τα έργα *Ήλέκτρα*, *Τρωάδες* και *Ίκέτιδες*, ώστε να καταδειχθεί η μορφή και η δομή τους. Τέλος, θα αναλυθούν ενδεικτικά αποσπάσματα τραγωδιών του Ευριπίδη, προκειμένου να καταστεί σαφές ότι οι αγώνες λόγων αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της δραματουργίας του Ευριπίδη, ως ένδειξη της επίδρασης της ρητορικής στα έργα του αλλά και του γεγονότος ότι ο Ευριπίδης και το κοινό του γνώριζαν τα βασικά στοιχεία της δομής, καθώς και της επιχειρηματολογίας των δικανικών, κυρίως, λόγων. Επειδή, λοιπόν, κατά τον Kennedy⁸, όπου υπάρχει πειθώ, υπάρχει και ρητορική, και, επειδή το έργο του Ευριπίδη βρίθει ρητορικών τεχνικών στην προσπάθεια των ηρώων του να πετύχουν την πειθώ, άρα στο έργο του Ευριπίδη περίτρανα υπάρχει ρητορική. Στην παρούσα εργασία οι παραπομπές γίνονται στο στερεότυπο κείμενο *EURIPIDIS FABULAE* των εκδόσεων της Οξφόρδης από τον J. Diggle (tomus I 1984, tomus II 1981, tomus III 1994). Οι παραπομπές σε άρθρα περιοδικών γίνονται σύμφωνα με τις συντομογραφίες του *Année Philologique*.

⁷ Xanthakis-Karamanos, (1979), 66-67

⁸ Kennedy, (1963), 7

I. Η σταδιακή εξέλιξη των Αγώνων Λόγων υπό την επίδραση της Σοφιστικής Ρητορείας

A. Οι απαρχές των αγώνων λόγου

Σύμφωνα με την Duchemin⁹, η λέξη *ἀγών* προέρχεται από το ρήμα *ἄγω* και την συναντάμε ήδη στον Όμηρο με ποικίλες σημασίες. Αναλυτικότερα στην *Ιλιάδα* του Ομήρου στην ραψωδία Η στίχοι 397 – 398 *Τρῶας ἐϋφρανώει καὶ Τρωάδας ἐλκεσιπέπλους, αἶ τέ μοι εὐχόμεναι θεῖον δύσονται ἀγῶνα*, η λέξη *ἀγών* ταυτίζεται με την συνέλευση ή την ομήγυρη των θεών, στην ραψωδία Π στίχο 239 *αὐτὸς μὲν γὰρ ἐγὼ μενέω νηῶν ἐν ἀγῶνι*, έχει τη σημασία του τόπου συγκέντρωσης των πλοίων, στη ραψωδία Ψ στίχο 258 *αὐτὰρ Ἀχιλλεὺς αὐτοῦ λαὸν ἔρουκε καὶ ἴζανεν εὐρὺν ἀγῶνα*, νηῶν *δ' ἔκφερ' ἄεθλα*, η λέξη αποτυπώνει τους πένθιμους αγώνες προς τιμή των νεκρών. Η λέξη *ἀγών* μαρτυρείται και στον Πίνδαρο στον 1^ο *Πυθιόνικο* στίχ. 44 – 45 *ἔλπομαι μὴ χαλκοπάρρον ἄκονθ' ὥσειτ' ἀγῶνος βαλεῖν ἔξω παλάμα δονέων*, και ορίζει τον χώρο από τον οποίο ο αθλητής θα ρίξει το ακόντιο. Τέλος, ο Ισοκράτης στον *Πανηγυρικό* του λόγου (παρ.45) απαριθμεί όλους τους αγώνες, τους οποίους προσέφεραν οι Αθηναίοι στους επισκέπτες της πόλης τους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγει και τους αγώνες λόγων *ἔτι δ' ἀγῶνας ἰδεῖν, μὴ μόνον τάχους καὶ ῥώμης, ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνώμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων, καὶ τούτων ἄθλα μέγιστα*. Άρα, οι αγώνες ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των αρχαίων Ελλήνων, κυρίως των Αθηναίων, και η ανταγωνιστικότητα αυτή εξαπλώθηκε από το γήπεδο στον στίβο της πολιτικής και δικανικής τους ζωής, δηλαδή στα δικαστήρια και στην Εκκλησία του δήμου, όπου πια οι Αθηναίοι ανταγωνίζονταν και σε επίπεδο λόγου – λεκτικής ευρωστίας - και όχι μόνο σωματικής. Η εξάσκησή τους στους αγώνες λόγων είχε ως αποτέλεσμα την όξυνση του πνεύματος σε μια εποχή, στην οποία οι συνθήκες ήταν οι κατάλληλες για την πνευματική και εν γένει πολιτιστική ανέλιξή τους. Έτσι, εξηγούνται οι αναρίθμητες αναφορές των ρητόρων στα προοίμια των λόγων τους στην λέξη *ἀγών* δηλωτική της προκείμενης διαδικασίας που ακολουθούσαν στα δικαστήρια (πρβλ. Δημοσθένης, *Προοίμια*, 6.1, 24.1, Αισχίνης, *Κατὰ Τιμάρχου*, 2) . Με άλλα λόγια είχαν αποκτήσει μια ρητορική τεχνογνωσία ως προς τον λεκτικό ανταγωνισμό μεταξύ δύο αντιπάλων, μια διαδικασία που τους ήταν ιδιαίτερος αρεστή. Και οι δύο αντίπαλοι είχαν το δικαίωμα της απάντησης και ανταπάντησης,

⁹ Duchemin, (1968²), 11 - 12

γεγονός που καθιστούσε την διαδικασία, εκτός από ευχάριστη, ενδιαφέρουσα και συναρπαστική¹⁰. Το ερώτημα, όμως, που τίθεται είναι πώς προέκυψε αυτό το λεκτικό παιχνίδι, αυτός ο αγών λόγων με την διαδοχική αντιπαράθεση μεταξύ των συνομιλητών. Το ερώτημα αυτό θα επιχειρηθεί να απαντηθεί στη συνέχεια.

B. Η επίδραση των Σοφιστών στην εξέλιξη της ρητορικής

Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ συνετελέσθη μια μεγάλη καινοτομία ή, καλύτερα, ένα θαύμα, το οποίο έμελλε να επηρεάσει τις επόμενες γενιές. Την εποχή εκείνη συνέτρεχαν όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η κατάλληλη συγκυρία και να αναπτυχθεί με έναν απaráμιλλο τρόπο η μελέτη και η άσκηση της λογικής και του λόγου μέσω της παράλληλης εξέλιξης της ρητορικής. Ήταν σαν να συνωμότησαν όλες οι δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης και να ώθησαν το πνεύμα στην καλλιέργειά του σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μιλάμε για τον χρυσό αιώνα του Περικλή, ένας αιώνας που έθεσε τα θεμέλια του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού και αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην διαμόρφωσή του. Η Αθήνα του Περικλή ονομάζεται το *πρυτανείον τής σοφίας* και ανθίζουν την εποχή εκείνη δύο πνευματικά κινήματα, από τη μία, αυτό της σοφιστικής και, από την άλλη, η σωκρατική σκέψη¹¹.

Όπως προαναφέρθηκε ο αιώνας αυτός συνδέθηκε με την φυσιογνωμία του Περικλή και στο σημείο αυτό είναι δόκιμο να αναφερθεί η σχέση του ιδανικού αυτού, κατά τον Θουκυδίδη (*Ιστορία*, II 60-65), ηγέτη με μια ομάδα δασκάλων, οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες πολιτείες, δίδασκαν στην Αθήνα και συντάραξαν τα θεμέλια της, έως εκείνης της εποχής, παράδοσης και του ήδη διαμορφωμένου τρόπου σκέψης και πολιτισμού των Ελλήνων. Πρόκειται, βέβαια, για τους Σοφιστές, με κυριότερους τους Πρωταγόρα, Γοργία, Ιππία, Πρόδικο και τον Θρασύμαχο, οι οποίοι επηρέασαν τους συγχρόνους τους συγγραφείς, με αποτέλεσμα να είναι καίρια και ουσιαστική η συμβολή τους στην πνευματική και πολιτιστική εξέλιξη της Αθήνας. Μάλιστα, ο Περικλής φέρεται να συνομιλούσε με τον Πρωταγόρα (Πλούταρχος, *Βίος του Περικλή*) και να του ανέθεσε να νομοθετήσει, όταν το 443π.Χ. ο Περικλής οργάνωσε την ίδρυση μιας Πανελληνίας αποικίας στους Θουρίους της Κάτω Ιταλίας¹². Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της εμπιστοσύνης και του σεβασμού του

¹⁰ Duchemin, (1968²), 12 - 13

¹¹ Κωνσταντινόπουλος, (2013), 21, (2014), 26

¹² de Romilly, (1994), 12 - 13

Περικλή απέναντι στον Πρωταγόρα και εν γένει των Αθηναίων πολιτών απέναντι στην διδασκαλία και την ταυτόχρονη νέα αντίληψη των πραγμάτων που εισήγαγαν οι Σοφιστές. Δύο σημαντικοί συγγραφείς ο Θουκυδίδης και ο Ευριπίδης ήταν μαθητές των Σοφιστών. Πιο συγκεκριμένα, ο Ευριπίδης ήταν μαθητής του Αναξαγόρα, του Πρωταγόρα και του Προδίκου και η επίδραση που δέχθηκε από τους Σοφιστές θα γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης στο επόμενο κεφάλαιο, ειδικά ως προς τους αγώνες λόγων. Μάλιστα, κατά την de Romilly, τα έργα του βρίθουν ιδεών, προβλημάτων και χαρακτηριστικών ύφους που θεωρούνται ξεκάθαρα σοφιστικά δάνεια. Ο δε Θουκυδίδης ήταν μαθητής των Γοργία, Προδίκου και του Αντιφώντος¹³.

Οι Σοφιστές ήταν δάσκαλοι και αντικείμενο της διδασκαλίας του ήταν η ορθή σκέψη και η σωστή ομιλία. Γνώριζαν καλά τις διεργασίες της ανθρώπινης νόησης και θεωρούσαν την γνώση ειδικότητά τους¹⁴ (Θρασύμαχος, *A8 Πατρίς Χαλκηδών·ή δὲ τέχνη σοφίη*). Η διαλεκτική των Σοφιστών προσδιορίζει την διαδικασία που αποτελείται από την ερώτηση και την απάντηση, συνιστώντας έναν διάλογο μεταξύ των δύο συνομιλητών, απηχώντας την διαλεκτική μέθοδο του Σωκράτη. Ωστόσο, ο όρος διαλεκτική πρέπει να αποδοθεί στην μέθοδο που εισήγαγε ο Ζήνων ο Ελεάτης. Η μέθοδος αυτή αποτελείτο από ερώτηση και απάντηση, από ένα παίγνιο διαδοχικών αποκρίσεων, δίνοντας θετική ή αρνητική απάντηση στο ίδιο ερώτημα, μέθοδο, την οποία συναντάμε στους Σοφιστές¹⁵.

Πρώτος στόχος, λοιπόν, των Σοφιστών ήταν η διδασκαλία της ρητορικής, να μάθουν δηλαδή οι πολίτες να μιλούν σωστά δημόσια και να μπορούν να υπερασπισθούν τον εαυτό τους αλλά και τις ιδέες τους μπροστά σε ακροατήριο στην Εκκλησία του Δήμου ή στα δικαστήρια της πόλης των Αθηνών. Την εποχή εκείνη οι δίκες και οι πολιτικές αποφάσεις εξαρτιόνταν από τον λαό, ο λαός με την σειρά του εξαρτιόταν από τον προφορικό λόγο, άρα έπρεπε να ήταν σε θέση να επιχειρηματολογεί και να πείθει. Η επικράτηση της δημοκρατίας στην Αθήνα επέτεινε την αναγκαιότητα εκμάθησης σωστών τρόπων εκφοράς του δημοσίου λόγου¹⁶. Συνεπώς, οι Σοφιστές βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να εφαρμόσουν την διδασκαλία τους, καθώς ο λαός ήταν δεκτικός στην εκμάθηση της ρητορικής τέχνης. Άρα, η ρητορική ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την πολιτική, αφού η πρώτη αποτελεί το όπλο και το μέσο της δεύτερης. Έτσι, εξηγείται και γίνεται αντιληπτή η διαφορά

¹³ de Romilly, (1994), 13

¹⁴ de Romilly, (1994), 29

¹⁵ Duchemin, (1968²), 15 - 16

¹⁶ Rutherford, (2012), 191, βλ. και Edwards, (2002), 12

μεταξύ των Σοφιστών, του Γοργία και του Πρωταγόρα, καθώς ο πρώτος αυτοπροσδιορίζεται ως δάσκαλος της ρητορικής τέχνης (Πλάτωνος, *Γοργίας*, 449a) και ο δεύτερος ως δάσκαλος της πολιτικής τέχνης (Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 319a). Όπως και να έχει, στόχος των Σοφιστών ήταν η επιτυχία του ομιλούντος να επιχειρηματολογήσει, να αναλύσει μια κατάσταση και, τέλος, να πείσει. Για να το πετύχει, όμως, αυτό χρειαζόταν τις κατάλληλες γνώσεις, οι οποίες συμπυκνώνονται στους κοινούς τόπους, που μπορούσαν να εφαρμοσθούν ανάλογα την περίπτωση¹⁷. Όλα τα παραπάνω καθίστανται κατανοητά, καθώς στην Αθήνα στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. το να είναι κανείς καλός ομιλητής ήταν το μέσο απόκτησης πολιτικής δύναμης. Η τέχνη του λόγου συνεπαγόταν όλα όσα ήταν αναγκαία για μια επιτυχημένη πολιτική σταδιοδρομία¹⁸. Επιτυχία για την αρχαία Ελλάδα ήταν πρώτα του πολιτικού και στη συνέχεια του ρήτορα στα δικαστήρια. Απαραίτητο όπλο και στις δύο περιπτώσεις η τέχνη του λόγου, την οποία δίδασκαν οι Σοφιστές. Τέτοια ήταν η αναγνώριση της δύναμης της πειθούς, ώστε ο Αισχύλος στο έργο του *Ίκέτιδαι* να την ονομάζει «μάγισσα»: *Πόθος ἄ τ' οὐδὲν ἄπαρνον τελέθει θέλκτορι Πειθοῖ*¹⁹. Συνεπώς, η ανάπτυξη της πειθούς και της ρητορικής τεχνικής ήταν το αποτέλεσμα ζυμώσεων, από τη μία, και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, από την άλλη, όπως η εγκαθίδρυση και εδραίωση της δημοκρατίας, η οποία βασιζόταν στην ευρεία διαβούλευση και στην αντιπαράθεση των αγορητών. Αυτή η αντιπαράθεση των αγορητών και η ικανότητα ενός ήρωα όχι μόνο στην μάχη αλλά και στον λόγο ήδη μαρτυρείται και στην *Ίλιάδα* του Ομήρου, I 443, *μύθων τε ρήτηρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων*. Άρα, η δημοκρατία ήταν το λίκνο της ρητορείας, αφού η ρητορεία απαιτεί πνευματική ελευθερία και καλλιέργεια του νου, τα οποία υφίστανται εξ ολοκλήρου μόνο στους κόλπους της δημοκρατίας. Σε αυτές της συνθήκες ευδοκίμησαν οι Σοφιστές και ανέπτυξαν την διδασκαλία τους²⁰.

Στο πλαίσιο της ρητορικής τους διδασκαλίας, οι Σοφιστές απέκτησαν την συνήθεια να διατυπώνουν και να εξετάζουν κάθε φορά και την αντίθετη άποψη, εν ολίγοις να αμφισβητούν, να κρίνουν και να αξιολογούν τα πάντα. Αποτέλεσμα ήταν να μην δέχονται τίποτα *a priori* και να αποτελεί ο άνθρωπος το μόνο ακλόνητο κριτήριο (Πρωταγόρας, B1, *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι*). Η αμφισβήτησή τους αυτή τους οδήγησε σε αντιλογίες και εριστικούς λόγους, με αποτέλεσμα η συμβολή

¹⁷ de Romilly, (1994), 31 - 33

¹⁸ Guthrie, (2003³), 66 - 67

¹⁹ Guthrie, (2003³), 73 - 74

²⁰ Κωνσταντινόπουλος, (2014), 24 - 25

των Σοφιστών στους αγώνες λόγων στην Αθήνα να αναγνωρίζεται, έστω και με επιτιμητικό τόνο, και από τον Λυσία στον *Όλυμπιακό λόγο* του (παρ. 2 – 3). Συνεπώς, εκτός από φιλόσοφοι ήταν και ρητοροδιδάσκαλοι, διανοίγοντας νέους δρόμους στην ανθρώπινη σκέψη²¹.

Για να φτάσουν, όμως, οι Σοφιστές να σημειώσουν τέτοια επιτυχία στην διδασκαλία τους, οπωσδήποτε προϋπήρξε πρόσφορο έδαφος για την εμφάνιση και καλλιέργειά τους. Συγκεκριμένα, στην Σικελία η ρητορική τέχνη προϋπήρχε των Σοφιστών, καθώς ο Κόρακας και ο Τισίας χρησιμοποιούσαν ήδη το επιχείρημα του *εικότος*, δηλαδή της αληθοφάνειας, με έναν τρόπο *σοφόν ἄμα καὶ τεχνικόν* (Πλάτωνος, *Φαῖδρος*, 273b)²². Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι αρκετοί μελετητές επισημαίνουν τον στίχο 265 από τον Ομηρικό *Ύμνο εἰς τον Ἑρμῆ* ως το πρώτο παράδειγμα επιχειρήματος πιθανολογίας²³. Η σικελική επιχειρηματολογία της αληθοφάνειας αποτέλεσε την βάση της μετέπειτα σοφιστικής επιχειρηματολογίας του *εικότος*, αφού στις δίκες η αλήθεια δεν ήταν πια το ζητούμενο και οι ρήτορες με ακροβατικούς συλλογισμούς ήξεραν να προβάλλουν την αληθοφάνεια²⁴. Ο Αισχύλος, που πέθανε το 456 π.Χ., στην τραγωδία του *Προμηθεύς Δεσμώτης* επαινεί όλες τις επινοήσεις που άφησε ο Τιτάνας στους ανθρώπους : *σοφίσματα, μηχανήματα, τέχνας, πόρους* (στ. 459 – 506), για να καταλήξει στο συμπέρασμα *πᾶσαι τέχνηαι βροτοῖσιν ἐκ Προμηθέως* (στ. 506). Ο έπαινος των ανακαλύψεων της εποχής τους συνεχίζεται και από τον Σοφοκλή και από τον Ευριπίδη (Σοφοκλής, *Ἀντιγόνη*, στ. 354, Ευριπίδης, *Ἰκέτιδες*, στ. 201 κ.εξ.) γεγονός που αποδεικνύει ότι η εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος και η στροφή του προς τον ίδιο τον άνθρωπο και την λογική είχε αρχίσει ήδη πριν από την εμφάνιση των Σοφιστών. Μάλιστα, ο Σοφοκλής ήταν περίπου πενήντα ετών, όταν ήρθαν οι Σοφιστές στην Αθήνα, γεγονός που δικαιολογεί την αντιδιαστολή του με τον Ευριπίδη, στον οποίο ήταν ολοφάνερη η επίδραση των Σοφιστών²⁵. Η προαναφερθείσα εξέλιξη πιστοποιείται και από τον Ηρόδοτο, ο οποίος με το έργο του συνέλεξε πληροφορίες για τα ήθη και τα έθιμα διάφορων λαών, τις συνέκρινε μεταξύ τους για να καταλήξει στο συμπέρασμα της σχετικότητας αυτών των κρίσεων, αποτελώντας, με τον τρόπο αυτό, προπομπό της σχετικότητας των Σοφιστών²⁶. Άρα,

²¹ de Romilly, (1994), 34 - 35

²² de Romilly, (1994), 43

²³ Edwards, (2002), 12, βλ. και Sansone, (2012), 161

²⁴ de Romilly, (1994), 101

²⁵ de Romilly, (1994), 43 - 45

²⁶ de Romilly, (1994), 45 - 46

πράγματι στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα συνυπήρχαν όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την εμφάνιση και εδραίωσή τους.

Η στροφή, επομένως, της ανθρώπινης διανόησης στον ίδιο τον άνθρωπο και την λογική βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την καλλιέργεια του λόγου, ειδικά στην Αθήνα. Οι Αθηναίοι αρέσκονταν να είναι *θεαταί τῶν λόγων* (Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3,38,4), ενδεικτικό της ανάπτυξης της ρητορικής και των αντίθετων λόγων εκείνη την εποχή²⁷. Όμως, δεν ήταν αρκετό να είναι απλά θεατές, αλλά επιθυμούσαν και οι ίδιοι να αποκτήσουν την ικανότητα του *εἶ λέγειν*. Στο σημείο αυτό λοιπόν εμφανίζονται οι Σοφιστές που ως πρώτο στόχο είχαν την διδασκαλία της ρητορικής, καθώς η ρητορική αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ των Σοφιστών του 5ου αιώνα και της «Δευτέρας Σοφιστικής» στα χρόνια των ρωμαίων αυτοκρατόρων, αφού οι προσωπικότητες που την αποτελούσαν ήθελαν να θεωρούνται δάσκαλοι της ορθής σκέψης και συμβούλευαν πολιτείες και πολιτικούς. Για να πετύχουν τον στόχο τους κατασκεύασαν καινούρια εργαλεία για την νόηση²⁸. Προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα νέα αυτά εργαλεία θα αναφερθεί στη συνέχεια η προσφορά του Γοργία και του Πρωταγόρα, με τον πρώτο να ανακαλύπτει την μαγεία του λόγου και των ποικιλότροπων υφολογικών μέσων και τον δεύτερο να εγκαινιάζει την συζητητική μέθοδο και να αποκαλύπτει τα διαλεκτικά θεμέλια κάθε επιχειρηματολογίας²⁹.

B1. Γοργίας

Ο Γοργίας³⁰ και μεν θεωρείται εισηγητής των ρητορικών σχημάτων λόγου, ωστόσο ενδιαφέρθηκε και για την επιχειρηματολογία και μάλιστα έχουμε στη διάθεσή μας δύο ολόκληρους λόγους που έγραψε ως υποδείγματα : το *Ἐλένης ἐγκώμιον* και το *ὑπὲρ Παλαμίδου ἀπολογία*. Στις φανταστικές του αυτές αγορεύσεις, ο Γοργίας χρησιμοποιεί επιχειρήματα βασισμένα στην ψυχολογική αληθοφάνεια. Για να υπερασπισθεί την Ελένη βασίστηκε σε μια αρχή βάσει της οποίας μπορεί κανείς να απαλλαγεί από την ενοχή, εφόσον αποδείξει ότι δεν είχε την δυνατότητα να συμπεριφερθεί διαφορετικά. Ο Γοργίας επιχειρηματολογεί υπὲρ του εξαναγκασμού της Ελένης και αυτή η δύναμη της ρητορικής να υπερασπίζεται μία παράδοξη υπόθεση έδωσε ώθηση σε τέτοιου είδους ομιλίες, ασκώντας επίδραση στην

²⁷ de Romilly, (1994), 72

²⁸ de Romilly, (1994), 99 – 100, βλ. και Saïd - Trédé - le Boulluec, (2001³), 146

²⁹ de Romilly, (1994), 103 - 104

³⁰ Για περισσότερα σχετικά με τον βίο, την επίσκεψη και την δραστηριότητα του Γοργία στην Αθήνα, βλ. Kerferd, (1999⁶), 44 – 45, Guthrie, (2003³), 328 – 329, Κωνσταντινόπουλος, (2014), 13

τραγωδία³¹. Η αρχή αυτή υπάρχει και σε διάφορους αγορητές του Θουκυδίδη αλλά και στις συζητήσεις της τραγωδίας, για να χρησιμοποιηθεί αργότερα και από τους ρήτορες³². Έτσι, τα δύο αυτά έργα του Γοργία αποτελούσαν σημαντικές ρητορικές ασκήσεις πάνω σε ένα μυθικό θέμα³³. Συνεπώς, η συμβολή του Γοργία στην επιχειρηματολογία συνίσταται στην σοφή χρήση του επιχειρήματος της αληθοφάνειας και της ανθρώπινης ψυχολογίας³⁴.

Καταλυτική, ωστόσο, στάθηκε η συνεισφορά του στην εξέλιξη του ύφους και των ρητορικών σχημάτων λόγου, γι' αυτό και το όνομά του συνδέθηκε με τα «γοργία σχήματα». Πρόκειται για αντιθέσεις, παρηγήσεις, ομοιοτέλευτα, ισόκωλα κ.ά, με τα οποία προσπαθούσε να κεντρίσει την προσοχή των ακροατών του. Ένας από τους πιο σημαντικούς μιμητές του Γοργία υπήρξε ο Θουκυδίδης³⁵. Ο Γοργίας θεωρείται ευρετής μιας νέας εξεζητημένης έντεχνης πεζογραφίας, καθώς ο ίδιος είχε αναγνωρίσει την δυνατότητα του λόγου να επηρεάσει και, έτσι, να διαμορφώσει τα συναισθήματα των ανθρώπων³⁶ «*Λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν*» *Ἐλένης ἐγκώμιον* 8. Μάλιστα, από εδώ και πέρα ο ρήτορας έχει την δυνατότητα να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του με εξωλογικά μέσα, από τη μία, αλλά και, από την άλλη, να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες και την καταλληλότητα των περιστάσεων, δηλαδή αυτό που οι αρχαίοι ονόμαζαν *καιρός*³⁷. Άρα, η νέα αυτή τέχνη έπαιζε με τα συναισθήματα των ανθρώπων και μπορούσε να ξεσηκώνει ή να καταλαγιάζει τα πλήθη. Ο ίδιος ο Γοργίας στο *Ἐλένης ἐγκώμιον* (8, 10 και 14) υποστηρίζει ότι η πειθώ είναι 'κακή' και η εξαπάτηση ολοφάνερη. Έτσι, ο ίδιος ο δάσκαλος της ρητορικής υποστήριξε την αμφισημία και τους κινδύνους αυτής της τέχνης³⁸. Παρ' όλα αυτά, όμως, η ρητορική μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για το καλό και για το κακό. Την ουδετερότητα αυτή αποδίδει ο Πλάτωνας στον Γοργία στο ομώνυμο έργο του, στο οποίο παρουσιάζει τον Γοργία να ισχυρίζεται ότι η ρητορική (456a) *εἶ πάντα γε εἰδείης, ὃ Σώκρατες, ὅτι ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀπάσας τὰς δυνάμεις συλλαβοῦσα ὑφ' αὐτῇ ἔχει*, αλλά και να παραδεχθεί

³¹ Ο Rutherford, (2012), 191 αναφέρει ως παράδειγμα τον λόγο της Κασσάνδρας στις *Τρωάδες* (στ. 353-405) του Ευριπίδη, όπου η ηρωίδα υποστηρίζει ότι οι Τρώες είναι πιο ευτυχισμένοι απ' ότι οι νικητές Έλληνες, αλλά και την Πασιφάη στους *Κρήτες* του Ευριπίδη, η οποία επιρρίπτει την ευθύνη της συνεύρεσής της με έναν ταύρο στον Μίνωα (F472e)

³² de Romilly, (1994), 104 - 105

³³ Kerferd, (1999⁶), 30

³⁴ de Romilly, (1994), 107

³⁵ de Romilly, (1994), 107 – 108, βλ. και Κωνσταντινόπουλος, (2014), 15

³⁶ de Romilly, (1994), 109 - 110

³⁷ Κωνσταντινόπουλος, (2014), 16

³⁸ de Romilly, (1994), 112 - 113

ότι αυτή η εξουσία της ρητορικής μπορεί να εξυπηρετήσει και το καλό και το κακό³⁹ (457b-c) *ἀλλὰ δικαίως καὶ τῇ ῥητορικῇ χρῆσθαι, ὥσπερ καὶ τῇ ἀγωνίᾳ. ἐὰν δὲ οἶμαι ῥητορικὸς γενόμενός τις κᾶτα ταύτῃ τῇ δυνάμει καὶ τῇ τέχνῃ ἀδικῇ, οὐ τὸν διδάξαντα δεῖ μισεῖν τε καὶ ἐκβάλλειν ἐκ τῶν πόλεων. ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐπὶ δικαίου χρεῖα παρέδωκεν, ὁ δ' ἐναντίως χρῆται. τὸν οὖν οὐκ ὀρθῶς χρώμενον μισεῖν δίκαιον καὶ ἐκβάλλειν καὶ ἀποκτείνονται ἀλλ' οὐ τὸν διδάξαντα.*

B2. Πρωταγόρας

Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, ο Γοργίας ενδιαφέρθηκε για την μαγεία των λέξεων, ο Πρωταγόρας ενδιαφέρθηκε για την γλωσσική ορθότητα και για την γραμματική. Κατά τον Αριστοτέλη, ο Πρωταγόρας ήταν αυτός που διέκρινε τα τρία γένη των ονομάτων και τους χρόνους των ρημάτων (*Ῥητορική* 1407b7, 1358b13-20). Στον Πλατωνικό *Φαίδρο* 267c ο Σωκράτης τον τιμά, λέγοντας ότι εισήγαγε στην ρητορική την *ὀρθοέπειαν*. Άρα, ο Γοργίας έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην επίδραση του λόγου στο ακροατήριο, ενώ ο Πρωταγόρας στην ακριβή αντιστοιχία ανάμεσα στην σκέψη και στην έκφραση⁴⁰, επηρεάζοντας και οι δύο καταλυτικά την διαμόρφωση και εξέλιξη της ρητορικής. Όμως, η μεγαλύτερη πρωτοτυπία του έγκειται στο ότι η ρητορική του τέχνη είναι διαλεκτική και έτσι δημιουργούνται αντιλογίες μεταξύ των συνομιλητών. Με άλλα λόγια εμπλούτισε την επιχειρηματολογία εξετάζοντας ένα θέμα από δύο αντίθετες οπτικές γωνίες, συνθέτοντας λόγους – αντιλογίες – και υπερασπιστικούς αλλά και καταδικαστικούς πάνω στο ίδιο θέμα⁴¹. Τα αντίθετα αυτά επιχειρήματα πάνω σε κάποιο ζήτημα είναι γνωστά ως *ἡττων* και *κρείττων* λόγος, είχαν ευρύτατη εφαρμογή, γεγονός που γίνεται αντιληπτό, καθώς προσέφεραν μια προπαρασκευή για την ρητορική. Είναι σημαντικό ότι σχεδόν όλοι οι συγγραφείς αυτής της περιόδου, ο Αντιφών, ο Ηρόδοτος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης, ο Αριστοφάνης και ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησαν ζεύγη επιχειρημάτων για να φωτίσουν καλύτερα μια βασική αντίθεση απόψεων⁴². Η έννοια των αντιλογιών αναφέρεται και από τον Διογένη τον Λαέρτιο (9,51) *Καὶ πρῶτος ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις* και από τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα (*Στρωματεῖς* 6,65) *Ἕλληνες φασι Πρωταγόρου προκατάρξαντος παντί λόγω λόγον ἀντικεῖσθαι*. Έτσι, λοιπόν, αν για κάθε θέση υπάρχει η αντίθεση και αν ο καθένας

³⁹ de Romilly, (1994), 115, βλ. και Kerferd, (1999⁶), 80, Guthrie, (2003³), 225

⁴⁰ de Romilly, (1994), 120 - 121

⁴¹ Κωνσταντινόπουλος, (2014), 27, βλ. και Rutherford, (2012), 191

⁴² Finley, (1997⁴), 53 - 54

μπορεί να διαλέξει και να υποστηρίξει ή την μία ή την άλλη θέση, τότε καθίσταται αντιληπτό πως ανοίγεται μπροστά μας μια ολόκληρη παράδοση εριστικών συζητήσεων, των αγώνων λόγων, όπου δύο αντίθετες απόψεις συγκρούονται μέσα από παράλληλες αγορεύσεις. Στον Ευριπίδη και στον Θουκυδίδη χρησιμοποιούνται συχνά αυτού του είδους οι αντιπαραθέσεις, ωστόσο, τις συναντάμε και στον Σοφοκλή αλλά και στις κωμωδίες. Ο Πρωταγόρας είχε γράψει μια *Τέχνη ἐριστικῶν* και δύο βιβλία *Ἀντιλογιῶν*, στα οποία δίδασκε πως να υποστηρίζει κανείς δύο διαφορετικές απόψεις. Ἐξί από τις εννέα *διαλέξεις* του Πρωταγόρα αναπτύσσουν διαδοχικά την θέση και την αντίθεση πάνω στα εξής θέματα : το καλό και το κακό, το όμορφο και το αισχρό, το δίκαιο και το άδικο, το αληθινό και το ψεύτικο, το συνετό και το τρελό, την σοφία και την αρετή : αν μπορούν να διδαχθούν. Κάθε διάλεξη αποτελείτο από μια αρχική έκθεση του θέματος, μετά την αντίθεση, στη συνέχεια μια διπλή σειρά παραδειγμάτων, καθώς επίσης και επιχειρήματα αρχικά για την θέση και εν συνεχεία για την αντίθεση. Ἐτσι, οι Σοφιστές στόχευαν στην διδασκαλία της διαλεκτικής και της αντιθετικής μεθόδου, για παράδειγμα στην απολογία του Προδίκου, ο Ηρακλής ακούει τα επιχειρήματα της *Κακίας* και της *Ἀρετής*, σε μια συμμετρική, μεταξύ τους, αντιπαραθεση. Με τον τρόπο αυτό καθιστούσαν τους νέους ικανούς στην επίθεση και στην υπεράσπιση ενώπιον του δικαστηρίου. Ανάλογο με την απολογία του Προδίκου είναι και ένας διάλογος μεταξύ του Νέστορα και του Νεοπτολέμου γραμμένο από τον Ιππία⁴³. Γι'αυτές τις διαλεκτικές αντιπαραθέσεις χρησιμοποιήθηκε συχνά ο όρος *δισσοί λόγοι*⁴⁴. Ο ίδιος ο Πλάτων βάζει τον Πρωταγόρα στο ομώνυμο έργο του (335a) να εξηγεί τον όρο *ἀγῶνα λόγων* ως μια αντιπαραθεση επιχειρημάτων : *ὁ Σώκρατες, ἔφη, ἐγὼ πολλοῖς ἤδη εἰς ἀγῶνα λόγων ἀφικόμην ἀνθρώποις, καὶ εἰ τοῦτο ἐποίουν ὁ σὺ κελεύεις, ὡς ὁ ἀντιλέγων ἐκέλευέν με διαλέγεσθαι, οὔτω διελεγόμεν, οὐδενὸς ἂν βελτίων ἐφαινόμην οὐδ' ἂν ἐγένετο Πρωταγόρου ὄνομα ἐν τοῖς Ἑλλησιν.* Ο Πρωταγόρας ξεκινούσε από το αξίωμα ότι «υπάρχουν δύο αντίθετα επιχειρήματα για κάθε ζήτημα» και, έτσι, υπήρχε η τακτική να εξετάζονται και οι δύο πλευρές ενός θέματος, τακτική δημοκρατική μεν αλλά και επικίνδυνη, αν δεν είναι ευσυνειδήτος ο χειριστής της⁴⁵. Ἄρα, στόχος του Πρωταγόρα ήταν να ασκεί τους μαθητές του να επαινούν και να κατηγορούν τα ίδια πράγματα και να υποστηρίζουν με τέτοιο τρόπο την ασθενέστερη άποψη, ώστε να φαίνεται ως η ισχυρότερη. Ἐτσι, διαδόθηκε η πίστη

⁴³ Duchemin, (1968²), 18 – 20, βλ. και Hudson-Williams, (1950), 157

⁴⁴ de Romilly, (1994), 124 – 125, βλ. και Kerferd, (1999⁶), 84

⁴⁵ Guthrie, (2003³), 43, βλ. και Hudson-Williams, (1950), 158

ότι η αλήθεια είναι σχετική ανάλογα με το άτομο και προσωρινή και όχι αιώνια και γενική. Η αλήθεια για το άτομο ήταν αυτό για το οποίο μπορούσε να πεισθεί⁴⁶. Κι αυτή του η τακτική, καθώς θεωρείται ως ο πρώτος που εισήγαγε τους ρητορικούς αγώνες⁴⁷, βρίσκει πρόσφορο έδαφος στο έργο του Θουκυδίδη αλλά και, χωρίς περιορισμό, στις τραγωδίες του Ευριπίδη⁴⁸ και στους αγώνες λόγων, όπου υποστηρίζονται δύο διαμετρικά αντίθετες μεταξύ τους απόψεις με την αλήθεια να φαντάζει σχετική και κάθε άλλο παρά απόλυτη.

B3. Αντιφών

Οι διδασκαλίες του Πρωταγόρα είχαν ενσωματωθεί στην καθημερινή ρητορική πρακτική και αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στις πλαστές αγορεύσεις του ρήτορα Αντιφώντα, με τις οποίες γίνεται αντιληπτό το πνεύμα της εποχής. Πρόκειται για τρεις ομάδες από τέσσερις λόγους, που ονομάζονται «*Τετραλογίες*». Κάθε φορά έχουμε μια δικανική υπόθεση και ο Αντιφών έχει γράψει τέσσερα σχέδια αγορεύσεων : το πρώτο για τον κατήγορο, το δεύτερο για τον κατηγορούμενο, το τρίτο πάλι για τον κατήγορο και το τέταρτο για τον κατηγορούμενο. Αυτό που κάνει εντύπωση είναι η εξαιρετική τεχνική επιδεξιότητα και ευκαμψία, καθώς οι *Τετραλογίες* αποτελούν λαμπρά παραδείγματα της ιδιαίτερης τέχνης του να μεταβαίνει κανείς από την θέση στην αντίθεση, αντιστρέφοντας κάθε φορά την εκτίμηση των ίδιων πραγματικών δεδομένων⁴⁹. Πράγματι, το σταθερό διακριτό σχήμα των λόγων του Αντιφώντα, υποδεικνύει ότι ήδη στην εποχή του είχαν διαμορφωθεί οι βασικές αρχές διάκρισης των λόγων σε μέρη, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να συνέβαλε και ο ίδιος σε αυτήν την διαμόρφωση⁵⁰. Γι' αυτό, λοιπόν, οι *Τετραλογίες* του Αντιφώντα ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την διδασκαλία μελλοντικών ρητόρων πάνω στην δικανική πρακτική⁵¹. Αυτό που συμβαίνει στις *Τετραλογίες* του Αντιφώντα, δηλαδή ο ίδιος συγγραφέας να υποστηρίζει διαδοχικά τις δύο θέσεις, ο κάθε λόγος να είναι γραμμένος σε συσχετισμό με τον άλλο και στόχος να είναι η μεταξύ τους αντιπαράθεση, συμβαίνει και στην τραγωδία και στην ιστοριογραφία⁵². Για

⁴⁶ Guthrie, (2003³), 74

⁴⁷ Saïd - Trédé - le Boulluec, (2001²), 147

⁴⁸ Hudson-Williams, (1950), 159, ο οποίος παραθέτει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την αντιπαράθεση μεταξύ Ελένης και Εκάβης στις *Τρωάδες* (στ. 919-1028).

⁴⁹ de Romilly, (1994), 129 – 130, βλ. και Kerferd, (1999⁶), 30, Saïd - Trédé - le Boulluec, (2001²), 147, Lesky, (1981⁵), 499

⁵⁰ Edwards, (2002), 23

⁵¹ Kerferd, (1999⁶), 30, βλ. και Hudson-Williams, (1950), 158

⁵² de Romilly, (1994), 137 - 138

παράδειγμα στις *Τρωάδες* ο χορός λέει στην Εκάβη ότι πρέπει να αντιστρατευθεί στην πειστικότητα της Ελένης (στίχ. 966-968) *βασίλει', ἄμυνον σοῖς τέκνοισι καὶ πάτρα πειθῶ διαφθείρουσα τῆσδ', ἐπεὶ λέγει καλῶς κακοῦργος οὔσα: δεινὸν οὖν τόδε.* Στην ιστοριογραφία ο Θουκυδίδης ενδιαφέρεται να αναλύσει μια κατάσταση με τους δύο λόγους, τις δύο θέσεις και γι'αυτό οι περισσότερες δημηγορίες αποτελούν ζευγάρια, με τους δύο λόγους να παρουσιάζονται σε συνδυασμό και με στόχο να αποτελέσουν μέσα για διερεύνηση και αξιολόγηση των γεγονότων⁵³.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, οι Σοφιστές εγκαινίασαν τους δρόμους της ρητορικής και ως προς το σωστό ύφος και την σωστή χρήση της γλώσσας αλλά και ως προς την χρήση συλλογισμών βάσει της λογικής. Στοχάστηκαν πάνω στον άνθρωπο, την ψυχολογία και τις αντιδράσεις του, ώστε να καταλήξουν σε κοινούς τόπους, με τους οποίους εφοδίασαν τους ρήτορες⁵⁴. Συναρμολογώντας τις ακόλουθες ρητορικές τεχνικές : το *εἰκός*, ο *καιρός* και η *δόξα*, προκύπτουν ήδη τα βασικά στοιχεία της θεωρίας της ρητορικής, τα οποία εισήγαγαν οι Σοφιστές⁵⁵.

Γ. Η επίδραση των Σοφιστών στον Ηρόδοτο

Ο Ηρόδοτος εγκαινίασε την ιστοριογραφία και δίκαια αναγνωρίζεται από τον Κικέρωνα, ο οποίος τον αποκαλεί *pater historiae* (*De Leg.* 15)⁵⁶. Η *Ιστορία* του Ηροδότου θεωρείται ως το πρώτο πραγματικά ιστορικό έργο, αν και βρίθει θρύλων, μύθων, θεών, επειδή σκοπός του ήταν να παρακολουθήσει λογικά τα πρόσφατα γεγονότα, αντλώντας το υλικό του από τον πραγματικό κόσμο των ανθρώπων και να ελέγξει τις διάφορες μαρτυρίες με την κριτική του και με την λογική. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος στο τελευταίο μέρος της διήγησής του αναλύει καλύτερα τους μηχανισμούς της πολιτικής και της στρατηγικής, καθώς περιορίζονται οι εξωλογικοί θρύλοι. Μπορεί να μην έχουμε ακόμη φτάσει στην επιστημονική ιστοριογραφία του Θουκυδίδα, ωστόσο, και στο έργο του Ηροδότου υπάρχει μια έμμεση επίδραση από τους Σοφιστές, όπως αυτή αποτυπώνεται με την εσωτερική κίνηση του έργου του προς την λογική και τον άνθρωπο, χαρακτηριστικό γνώρισμα των έργων του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁷. Με την σειρά της αυτή η στροφή προς την λογική αποτυπώνεται με τον *ἀγῶνα* και την *ἀντιλογία* που υπάρχουν ήδη στο έργο του

⁵³ de Romilly, (1994), 140

⁵⁴ de Romilly, (1994), 336

⁵⁵ Kerferd, (1999⁶), 82

⁵⁶ Κωνσταντινόπουλος, (2013), 15, 27

⁵⁷ de Romilly, (1994), 45 - 46

Ηροδότου, καθώς από την προφορική διδασκαλία και τις σχολές έχει πια αρχίσει να παρεισφρύει μέσω του έργου του και στην λογοτεχνία του 5^{ου} αιώνα⁵⁸. Τέλος, η στροφή προς την λογική και τον άνθρωπο διαφαίνεται και από την χρήση της λέξεως *τεκμήριον* στον Ηρόδοτο, όχι τόσο με την αυστηρή έννοια της πειστικής απόδειξης, όσο με την έννοια της απλής ένδειξης ή του συμπεράσματος που προκύπτει από μια ανάλυση. Η λέξη *τεκμήριον* ως δικανικός όρος κατάγεται από τον Πρωταγόρα και, μάλιστα, παρουσιάζεται έντονα και στο *Περί Τέχνης* έργο του Ιπποκράτη. Υπό την επίδραση των Σοφιστών, ο δικανικός αυτός όρος, στον Ηρόδοτο, έχει τον χαρακτήρα της πειθούς με σαφή ρητορική τάση, όπως εμφανίζεται και στις *Τετραλογίες* του Αντιφώντα⁵⁹.

Αναλυτικότερα, το έργο του Ηροδότου βρίθει λόγων, εκ των οποίων υπάρχουν λόγοι μεταξύ δύο, τριών ή και περισσότερων προσώπων και μάλιστα, οι διάλογοι και οι διακριτές σκηνές παραπέμπουν στην τραγωδία, από την οποία επηρεάστηκε ο ιστορικός⁶⁰. Βέβαια, χωρίς να βρισκόμαστε ακόμη στο επίπεδο της καθαρής ρητορικής, οι παραλληλισμοί των λόγων μεταξύ των συνομιλητών είναι τμηματικοί και υπάγονται, κυρίως, στο ενδιαφέρον και στο επίπεδο της τραγωδίας. Έτσι, οι δύο εξελίξεις, από τη μία της παράλληλης παρουσίας των λόγων και, από την άλλη, της αναίρεσης μιας άποψης, ευθυγραμμίσθηκαν από τον Ηρόδοτο πάνω σε μια τέλεια και μοναδική συμμετρία για την απόλαυση του κοινού του και όχι επειδή τον πίεζε κάποια ιστορική αναγκαιότητα. Ο ιστορικός υιοθέτησε μια τυπική συμμετρική φόρμα των δύο παράλληλων λόγων, στους οποίους εναλλακτικά υποστηρίζεται το υπέρ ή το κατά μιας άποψης ή πρότασης. Άρα, βρισκόμαστε σε ένα αρχικό και προκαταρκτικό στάδιο για την εξέλιξη των αντιπαρατιθέμενων λόγων – των αντιλογιών⁶¹.

Το πιο σημαντικό ίσως παράδειγμα⁶² είναι αυτό στο Τρίτο βιβλίο (III, 80 – 83), όπου οι τρεις φονιάδες του ψεύτη Σμερδή, Οτάνης, Μεγάβυζος και Δαρείος, συζητούν για την μορφή της διακυβέρνησης και υποστηρίζουν τρία διαφορετικά πολιτεύματα, τη δημοκρατία, την αριστοκρατία και τη μοναρχία. Σε κάθε πολίτευμα αναφέρονται τα υπέρ και τα κατά και ζυγίζονται με ακρίβεια μεταξύ τους κατά το πρότυπο της Πρωταγόρειας αντιλογίας. Μάλιστα, η αντίθεση δηλώνεται εσωτερικά

⁵⁸ Duchemin, (1968²), 20

⁵⁹ Κωνσταντινόπουλος, (2013), 51 - 52

⁶⁰ Κωνσταντινόπουλος, (2013), 69 – 70, 73

⁶¹ Duchemin, (1968²), 21 - 23

⁶² Ενδεικτικά επισημαίνονται κι άλλα παραδείγματα αντιλογιών στο έργο του Ηροδότου, (I, 30-32, I, 37-40, V, 46-52, V, 101-104, V, 157-162, VII, 8-11, VIII, 140-144)

με τις έννοιες να αντιτίθενται μεταξύ τους, καθώς, ό,τι παρουσιάζεται ως θετικό για την δημοκρατία, ανασκευάζεται από τον επόμενο ομιλητή ως αρνητικό, αλλά και εξωτερικά με την χρήση των αντιθετικών συνδέσμων μέν – δε. Στο σημείο αυτό, εν ολίγοις, έχουμε έναν ρητορικό αγώνα, μια αντιλογία, μεστή σε αντιθέσεις και επιτήδεια αντεπιχειρήματα⁶³, έναν αγώνα αρκετά κοντινό στα επιχειρήματα, τα οποία ο Πρωταγόρας δίδασκε στους οπαδούς του για να υπερασπίζονται εναλλάξ και τα υπέρ και τα κατά μιας θέσης. Καταληκτικά, στο έργο του Ηροδότου εξελίσσεται σταδιακά η αντιπαράθεση μεταξύ δύο αντίθετων απόψεων. Ως προς την εσωτερική δομή, άλλες φορές στον πρόλογο τίθεται το θέμα, ενώ πάντα υπάρχει το συμπέρασμα, το οποίο είτε δίνεται με πιο πολλά λόγια είτε με μια απλή φράση του ιστορικού. Ως προς την εξωτερική δομή, οδηγούμαστε στις ανησυχίες των Σοφιστών, αρχικά, και των ρητόρων πολύ αργότερα⁶⁴.

Δ. Η επίδραση των Σοφιστών στον Θουκυδίδη

Ο μεγάλος ιστορικός, ο Θουκυδίδης θεωρείται μαθητής του Γοργία, του Προδίκου και του Αντιφώντα, δηλαδή τριών σοφιστών, γεγονός το οποίο γίνεται αντιληπτό από την φανερή συγγένεια μεταξύ του έργου του και της σοφιστικής διδασκαλίας⁶⁵. Μάλιστα, η ακρίβεια και η περιεκτικότητα του ύφους του Θουκυδίδη θεωρείται ως κληρονομιά των αντιθέσεων του Γοργία και της «συνωνυμικής» του Προδίκου⁶⁶. Δεν ήταν μόνο η τέχνη της πολιτικής και της ρητορικής αλλά και αυτή της ανθρώπινης συμπεριφοράς και ψυχολογίας, με αποτέλεσμα όλες οι γενικές σκέψεις που εκφράζονταν από τους ρήτορες στον Θουκυδίδη ή και από τους ήρωες των δραμάτων του Ευριπίδη, χρησιμοποιούνταν ως ερείσματα στις αγορεύσεις τους εξαιτίας του ενθουσιασμού τους για την νέα γνώση του ανθρώπου και των συνηθειών του⁶⁷. Η επίδραση του Γοργία και των άλλων Σοφιστών στο έργο του Θουκυδίδη έχει ήδη επισημανθεί από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά⁶⁸, στις υφολογικές παρατηρήσεις του για το έργο του Θουκυδίδη (*Περί Θουκυδίδου* 24) *εὔροι δ' ἂν τις οὐκ ὀλίγα καὶ τῶν θεατρικῶν σχημάτων κείμενα παρ' αὐτῶ, τὰς παρισώσεις λέγω καὶ παρομοιώσεις καὶ παρονομασίας καὶ ἀντιθέσεις, ἐν αἷς ἐπλεόνασε Γοργίας ὁ Λεοντῖνος καὶ οἱ περὶ Πῶλον καὶ Λικύμνιον καὶ πολλοὶ ἄλλοι τῶν κατ' αὐτὸν ἀκμασάντων*. Διάχυτη είναι η

⁶³ Pernot, (2005), 27

⁶⁴ Duchemin, (1968²), 24 – 25, βλ. και Κωνσταντινόπουλος, (2013), 73 – 74, Pernot, (2005), 27

⁶⁵ de Romilly, (1994), 13, βλ. και Κωνσταντινόπουλος, (2013), 21, 32 – 33, Guthrie, (2003³), 275

⁶⁶ Guthrie, (2003³), 275

⁶⁷ de Romilly, (1994), 33 - 34

⁶⁸ de Romilly, (1994), 108

επίδραση των Σοφιστών στο έργο του Θουκυδίδη, κυρίως ως προς την ακριβολογία της γλώσσας. Μάλιστα, ο ιστορικός επαναλαμβάνει στους λόγους του διακρίσεις εννοιών δανεισμένες από τον Πρόδικο, με μεγαλύτερη δεξιοτεχνία στην διάκριση εννοιών με ακριβόλογες αντιθέσεις, π.χ ο διαχωρισμός των εννοιών *φόβος* και *δέος*⁶⁹.

Η διδασκαλία των Σοφιστών συνίσταται πρώτον στην διδασκαλία του *εικότος* και ως εξέλιξη αυτού στην διδασκαλία των αντιλογιών, δηλαδή στην αναίρεση και αντιστροφή των επιχειρημάτων. Η ικανότητα αυτή να επαναλαμβάνει κανείς τα επιχειρήματα του αντιπάλου για να καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα (πρβλ. Θουκυδίδη, *Ιστορία*, 6, 75 -88)⁷⁰, απορρέει από την πρακτική των Σοφιστών και οδήγησε στην καλλιέργεια και ανάπτυξη της ρητορικής και των αγώνων λόγων. Έτσι, παρουσιάζει στο έργο του μια κατάσταση αναλύοντας τους δύο 'λόγους', τις δύο θέσεις που καλύπτουν συνολικά την ουσία της⁷¹, με καταφανή την επίδραση των Πρωταγόρειων *Δισσών Λόγων* στη μορφή των Θουκυδιδικών δημηγοριών. Επομένως, οι δημηγορίες του ιστορικού είναι ζευγαρωτές και σε κάθε διάλογο υπάρχει ο λόγος και ο αντίλογος, κατά την αντίληψη του Πρωταγόρα, με την οποία επιχειρείται η ανασκευή και αντιστροφή της αντίπαλης επιχειρηματολογίας⁷².

Ο πρώτος αγών λόγων στην *Ιστορία*, κατά τον Finley⁷³, είναι ανάμεσα στους Κερκυραίους και στους Κορινθίους (I 32 – 43), και στρέφεται γύρω από την σύγκρουση ανάμεσα στην δικαιοσύνη και στο συμφέρον, σύγκρουση που παρατηρείται και στην *Μήδεια* του Ευριπίδη (στιχ. 545 – 567). Το επιχείρημα του συμφέροντος κυριαρχεί και στην περίφημη λογομαχία μεταξύ Κλέωνος και Διοδότου στο τρίτο βιβλίο της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη⁷⁴, καθώς ο Διόδωτος υποστηρίζει πως η Αθήνα δεν πρέπει να κάνει τίποτα που να αντίκειται στο συμφέρον της (III 45). Ιδιαίτερη σημασία έχει ο διάλογος μεταξύ Μηλίων και Αθηναίων στο 5^ο βιβλίο (84 – 113), που σχετίζεται κυρίως με την σοφιστική εριστική, εξαιτίας της αντιπαράθεσης μεταξύ του ισχυρού και του ανίσχυρου⁷⁵. Εξάλλου η παρουσία σκηνών όπως στο VIII 48, 53, 86 πιστοποιούν την προτίμηση του Θουκυδίδη για την αντιλογία – αγώνα

⁶⁹ de Romilly, (1994), 123

⁷⁰ de Romilly, (1994), 126 – 127, βλ. και Finley, (1997⁴), 55

⁷¹ de Romilly, (1994), 140

⁷² Κωνσταντινόπουλος, (2013), 77 – 78, (2010), 41, βλ. και Γεωργοπαπαδάκος, (1982), 15, Hudson-Williams, (1950), 161

⁷³ Finley, (1997⁴), 60 - 62

⁷⁴ Για περισσότερα σχετικά με την σύγκριση μεταξύ της λογομαχίας Κλέωνος και Διοδότου και της αντιπαράθεσης μεταξύ Φαίδρας και Παραμάνας στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη, βλ. Finley, (1997⁴), 67 - 68

⁷⁵ Κωνσταντινόπουλος, (2013), 81 – 82, βλ. και Γεωργοπαπαδάκος, (1982), 16

λόγων, που, όμως, βρισκόταν, ακόμη, σε εμβρυϊκό στάδιο. Οι σκηνές αυτές αποτελούν ουσιαστικά το προανάκρουσμα στην μελέτη των αληθινών αγώνων λόγων, που είναι οι αντιλογίες και οι οποίες καλώς εκπροσωπούνται στην ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου.

Ο διάλογος, όμως, Αθηναίων και Μηλίων V 87-111 δεν είναι απλώς μια αντιλογία αλλά ένας αγών λόγων με αναμφισβήτητη δραματική αξία. Η διαλογική μορφή με τις διαδοχικές απαντήσεις παραπέμπει στην διαλεκτική των Σοφιστών, με την διαφορά, όμως, ότι εδώ οι λόγοι είναι πιο σημαντικοί και εκτενείς. Από την αρχή ως το τέλος του ο διάλογος προχωρά σε βάθος και εκεί έγκειται η καρδιά του έργου του ιστορικού, που το διαφοροποιεί από τον διαρκή αγώνα και καθιστά πιο συχνή την στατική αντίθεση λόγων. Αυτή, λοιπόν, η αντιλογία υπόκειται σε ποικιλία μορφής στο έργο του Θουκυδίδη, αφού τέσσερις φορές έχουμε την πιο απλή μορφή με δύο ομιλίες, δυο φορές ο αγώνας περιπλέκεται και εμπλουτίζεται με τρίτο λόγο και μια φορά η αντίθεση διαιρείται και έχουμε τέσσερις αντίθετες ομιλίες, δύο και δύο. Άρα, στο έργο του Θουκυδίδη έχουμε αντιλογία και όχι αγώνα λόγων με την αυστηρή μορφή του. Μελετώντας, επομένως, το έργο του Θουκυδίδη, εντοπίζονται επτά αδιαμφισβήτητοι αγώνες λόγων, αρκετοί στον αριθμό για να δεχθούμε την προτίμηση του ιστορικού προς την αντιθετική μορφή. Αιτία αυτής του της προτίμησης είναι να εκθέσει όσο γίνεται πιο παραστατικά τις γενικές αιτίες και τα κίνητρα της συμπεριφοράς των ανθρώπων. Καταγράφει έναν πόλεμο στον οποίο συγκρούονται διαφορετικά ενδιαφέροντα και αντιπαρατίθενται δυο διαφορετικοί τρόποι αντίληψης της ζωής. Εξάλλου, ο ίδιος μέσω του Κλέωνος III 38, μας πληροφορεί για την έφεση των Αθηναίων στις διαλογικές αντιπαραθέσεις στην πολιτική σκηνή του τόπου τους⁷⁶.

Το αντιθετικό ύφος, οι ζευγαρωτές δημηγορίες και πολλά από τα επιχειρήματα του Θουκυδίδη έχουν χτυπητά παράλληλα στις τραγωδίες του Ευριπίδη και του Σοφοκλή⁷⁷. Οι ομιλίες στον Θουκυδίδη και στην τραγωδία έχουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς την επιχειρηματολογία και την ρητορική αντιπαραθεση⁷⁸. Όλα τα προηγούμενα ζυμώθηκαν και αναπτύχθηκαν στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα, έχοντας δεχθεί την επίδραση των *Δισσών Λόγων* και της *Έριστικής* του Πρωταγόρα. Αποτέλεσμα ήταν να χαραχθεί βαθιά στο ελληνικό πνεύμα η έννοια της αντίθεσης και

⁷⁶ Duchemin, (1968²), 27 - 29

⁷⁷ Γεωργοπαδάκος, (1982), 27

⁷⁸ O Macleod, (1983), 147, μελετά συγκριτικά, στο εν λόγω άρθρο του, τις *Ίκέτιδες* του Ευριπίδη με τον Επιτάφιο λόγο του Περικλή (2. 34-46) και την *Έκάβη* με τον διάλογο των Πλαταιέων (3. 53-67) και των Μηλίων (5. 85-113).

αυτή να αποτυπωθεί και στις τραγωδίες μέσω των αγώνων λόγων, ώστε η επεξεργασία και η ανάλυση της πραγματικότητας να γίνεται αντιληπτή μέσω της αντιπαράθεσης δυο διαφορετικών θέσεων⁷⁹. Ο Θουκυδίδης, λοιπόν, ως μαθητής των Σοφιστών, γνωρίζοντας ότι για κάθε θέμα υπάρχουν δύο αντίθετες απόψεις, μας παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο ένας ιστορικός, που ενδιαφέρεται να τονίσει τις βαθύτερες αιτίες των γεγονότων, μπορεί να αξιοποιήσει με τον πιο θαυμαστό και αποτελεσματικό τρόπο μια ρητορική αντιπαράθεση⁸⁰.

Ε. Οι αγώνες λόγων στην Αττική Κωμωδία

Ο Αριστοφάνης γεννημένος μετά τον θάνατο του Αισχύλου είναι νεότερος από τους Ευριπίδη και Σοφοκλή, όμως σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι το έργο του είναι περίπου σύγχρονο με τους δύο τραγικούς. Έτσι, ο αγών που αποτελεί βασικό στοιχείο της κωμωδίας, πιστοποιεί μια ήδη διαμορφωμένη σκηνή αγώνα – μάχης που προέρχεται από τον πρώιμο κωμό. Μάλιστα η δημοφιλία της κωμωδίας ενδεχομένως αποτέλεσε την αιτία για να εξασκήσει ακόμη περισσότερο και η τραγωδία αυτές τις λεκτικές αντιπαραθέσεις, που τόσο εκτιμούσαν οι Αθηναίοι. Εξάλλου κάθε ελληνική κωμωδία είναι λιγό πολύ μια μάχη και, έτσι, η σκηνή του αγώνα αποτελεί κύριο και ουσιαστικό κομμάτι όλων των έργων του Αριστοφάνη⁸¹. Ο ίδιος ο Αριστοφάνης χρησιμοποιούσε την λέξη *ἀγών* προκειμένου να δηλώσει οποιασδήποτε μορφής αντιπαράθεση ενώπιον του κοινού και, προφανώς, προέρχεται από τις σχολές ρητορικής και τα δικαστήρια της εποχής⁸². Ενδεικτικά αναφέρονται κάποια παραδείγματα αγώνων λόγων στις κωμωδίες του Αριστοφάνη: στους *Άχαρνής* στ.280 – 346 ο Δικαιόπολις αντιπαρατίθεται με τον Χορό και στ.496 – 556, όπου ο Αριστοφάνης παρωδεί τον *Τηλέφο* του Ευριπίδη, στις *Σφήκες* στ.415-525 και στ.526 – 753, στις *Όρνιθες* στ.327-434 και στ.435-638, στην *Λυσιστράτη* ο αγών είναι ακόμη πιο ξεκάθαρος στ.319-386 και στ.387-466, στις *Θεσμοφοριάζουσες* στ.375-530, όπου πάλι έχουμε παρωδία του *Τηλέφου* του Ευριπίδη και στους στίχους 531-573, στην *Ειρήνη* στ.346-600 και στ.601-675, ενώ στις *Νεφέλες* έχουμε τρεις σκηνές αγώνος, στ.358-375, ο περίφημος αγών Δικαίου και Αδίκου Λόγου στ.889-1106 και στ.1345-1452, στους *Ύππης* στ.303-460 και 756-941, στους *Βατράχους* έχουμε τον επίσης

⁷⁹ Κωνσταντινόπουλος, (2013), 131 - 132

⁸⁰ Duchemin, (1968²), 30

⁸¹ Duchemin, (1968²), 31

⁸² Murphy, (1938), 79-80

περίφημο αγώνα λόγων μεταξύ Αισχύλου και Ευριπίδη στ.895-1098 και στ.1119-1481, στις *Ἐκκλησιάζουσες* στ.504-570 και, τέλος, στον *Πλοῦτο*, ο οποίος προσεγγίζει περισσότερο, όσο αυτό είναι εφικτό, την μορφή της αρχαίας κωμωδίας και γι' αυτό η Duchemin διαχωρίζει το έργο αυτό από τις υπόλοιπες κωμωδίες του Αριστοφάνη στη συναγωγή συμπερασμάτων για την σχέση κωμωδίας και αγώνων λόγων. Στον αντίποδα, στους *Ἀχαρνῆς* και στις *Θεσμοφοριάζουσες*, επειδή έχουμε παρωδία του *Τηλέφου* του Ευριπίδη, ο αγών λόγων πλησιάζει ακόμη περισσότερο τον αγώνα λόγων της τραγωδίας. Ο αγών λόγων, λοιπόν, δεν λείπει από τα έργα του Αριστοφάνη αλλά, αντιθέτως, σταδιακά παρουσιάζονται αποσπάσματα που καταδεικνύουν την εξέλιξη των αγώνων λόγων⁸³.

Καταληκτικά, ο αγών λόγων στην κωμωδία είναι αυθεντικός και πρωτότυπος, με πολύμορφους κανόνες και τα στοιχεία που το αποτελούν δεν θυμίζουν σε τίποτα τα δικαστήρια, τα μαθήματα των Σοφιστών ή τα έργα των ιστορικών. Εν ολίγοις προέρχεται από τον κωμό, χωρίς στην αρχή τουλάχιστον να παρεμβαίνουν οι Σοφιστές. Ωστόσο, βλέποντας πως εξελίχθηκε η κωμωδία καταλήγουμε να δεχθούμε τελικά την επίδραση των Σοφιστών. Ξεκίνησε, δηλαδή, από τον κωμό αρχικά ως ανταλλαγή φράσεων πριν μετεξελιχθεί σε ανταλλαγή χτυπημάτων – υπαινιγμών. Όμως, ο αγών λόγων και στην κωμωδία οφείλει την πρόοδο και εξέλιξή του στους Σοφιστές και τους μαθητές αυτών. Σιγά σιγά η διαλεκτική γινόταν όλο και πιο εκλεπτυσμένη ως ίδιον πια και πνευματικό απόκτημα του Αθηναϊκού λαού. Με άλλα λόγια, ξεχάστηκε η πραγματική φύση του κωμικού αγώνα *κῶμος* (που ήταν το κωμικό στοιχείο) και κατέληξε παρωδία του τραγικού αγώνα, μια παρωδία, όμως όχι κακεντρεχής αλλά, αντιθέτως, πολιτισμένη. Στο τέλος, βάσει αυτής της νέας παρωδίας διαμορφώθηκε η νέα κωμωδία⁸⁴. Έτσι, ο Murphy⁸⁵ κατατάσσει τον Αριστοφάνη μαζί με τον Θουκυδίδη και τον Ευριπίδη στους μαθητές και, ως ένα βαθμό, στους συνεισφέροντες στην τέχνη της ρητορικής, αναγνωρίζοντας, ωστόσο, το κωμικό στοιχείο και το σκώμμα ως τον πρωταρχικό στόχο του Αριστοφάνη.

Συμπερασματικά, επομένως, εξετάζοντας τους αγώνες λόγων στην ζωή και στην ελληνική λογοτεχνία του 5^{ου} αιώνα, καθίσταται σαφές ότι συνδέονται άμεσα με την έφεση των Αθηναίων προς την λεκτική διαμάχη και η αντιθετική μορφή προοριζόταν για τα δικαστήρια, αφού μετά από δύο, τέσσερις ή και έξι αντιπαραθέσεις

⁸³ Duchemin, (1968²), 31 - 36

⁸⁴ Duchemin, (1968²), 33 - 34, 36

⁸⁵ Murphy, (1938), 113

αποφαίνονταν οι δικαστές. Εξάλλου, αυτή η αντιθετική μορφή λάμβανε ολοένα και περισσότερο έδαφος στην φιλοσοφία, με τα μαθήματα των Σοφιστών και την διαδικασία της γρήγορης εναλλαγής ερωτοαποκρίσεων, που μοναδικό στόχο είχαν να μπερδέψουν τον αντίπαλο, ώστε να εκτεθεί, λέγοντας κάτι το παράλογο. Παράλληλα, στην αρχαία Αθήνα είτε στους δικανικούς λόγους είτε στην ξιφομαχία την διαλεκτική αυτό που υπερισχύει είναι η αντιθετική φόρμα, η οποία ανθεί, επίσης, και στην ιστορία και προβάλλει στην Ιωνία από τα γραπτά του Ηροδότου, για να απογειωθεί στα γραπτά του Αθηναίου Θουκυδίδη, όπως προαναφέρθηκε. Καταδεικνύεται, επομένως, ότι αδήριτη ανάγκη του ελληνικού πνεύματος είναι να ψάχνει τα υπέρ και τα κατά, να ισχυροποιεί την μία άποψη απέναντι στην άλλη και αυτό ήταν απόλαυση για τους μαθητές των Σοφιστών, προκειμένου να διαπαιδαγωγούνται με φραστική δύναμη αλλά και λεπτότητα. Άρα, ο αγών λόγων ήταν σταθερή αξία, που εμφανίζεται όλο και πιο πολύ στην φιλολογική ιστορία του 5^{ου} αιώνα. Συγγραφείς, όπως ο Θουκυδίδης και ο Ευριπίδης, να μεν επηρεάστηκαν από τις συμβατικές μορφές γραφής της εποχής τους⁸⁶, ωστόσο διατήρησαν σε σημαντικό βαθμό την αυτονομία και την ελευθερία τους, προσαρμόζοντας τις μορφές αυτές στους δικούς τους σκοπούς και στον δικό τους τύπο σύνθεσης (είτε πρόκειται για τραγωδία είτε για ιστορία)⁸⁷. Κάθε είδος, επομένως, διατηρεί τον πρωτότυπο και αρχικό του χαρακτήρα, αλλά η αντιπαράθεση υπάρχει τόσο στην φιλοσοφική εξέταση, όσο και στον δικαστικό αγώνα και στην ιστορική παρουσίαση αλλά και στο κέντρο της αρχαίας κωμωδίας. Απαντάται, εν ολίγοις, ως μια βαθιά τάση του ελληνικού πνεύματος⁸⁸, η οποία δεν άφησε ανεπηρέαστο τον Ευριπίδη.

ΣΤ. Η επίδραση των Σοφιστών στον Ευριπίδη

Όλα τα προαναφερθέντα δημιούργησαν το κατάλληλο περιβάλλον και τις συνθήκες στις οποίες μεγαλούργησε ο Ευριπίδης. Ο Ευριπίδης γεννήθηκε στην δεκαετία του 480, συνεπώς ήταν περίπου συνομήλικος με τον Πρωταγόρα. Εξάλλου, όταν η σοφιστική άρχισε να αναπτύσσεται, ο Ευριπίδης βρισκόταν ήδη στην ακμή του και με αυτό το δεδομένο προφανώς δέχθηκε ερεθίσματα και επιδράσεις από τις νέες ιδέες

⁸⁶ Για συγκριτική μελέτη της επιχειρηματολογίας του Θουκυδίδη και του Ευριπίδη, βλ. Finley, (1938), 23-68

⁸⁷ Hudson-Williams, (1950), 165-166

⁸⁸ Duchemin, (1968²), 36 – 37, βλ. και Rutherford, (2012), 190

της εποχής του⁸⁹. Στο πλαίσιο αυτό, η ρητορική, καθώς στην ουσία της μπορεί να γίνει απατηλή, είχε αρνητικό αντίκτυπο στην αθηναϊκή δημοκρατία, με αποτέλεσμα οι συγγραφείς της εποχής να παραπονιούνται ότι ο λαός έπεφτε θύμα των «δεινών ομιλητών» (Ευριπίδης, *Ίκέτιδες*, στ.417-422). Ακόμη, και ο ίδιος ο Ευριπίδης, ο οποίος ασχολήθηκε με τις σοφιστικές αναζητήσεις και παρουσίασε στα έργα του αναρίθμητους αγώνες λόγων, όπου η μια αγόρευση αναιρούσε την άλλη, στο πλαίσιο της διδασκαλίας των σοφιστών ότι κάθε άποψη έχει δύο πτυχές και ότι ήταν σε θέση να υποστηρίξουν και τις δύο, ανησύχησε για την ρητορική ειδικά στα χέρια των δημαγωγών και την ανησυχία του αυτήν την διατύπωσε μέσα από τα λόγια του Θησέα : *ὦ πόλλ' ἄμαρτάνοντες ἄνθρωποι μάτην, τί δὴ τέχνας μὲν μυρίας διδάσκετε καὶ πάντα μηχανᾶσθε κάξευρίσκετε, ἔν δ' οὐκ ἐπίστασθ' οὐδ' ἐθηράσασθέ πω, φρονεῖν διδάσκειν οἷσιν οὐκ ἔνεστι νοῦς;* (*Ίππόλυτος* στίχ. 916 – 920)⁹⁰. Παρ'όλα αυτά ο Ευριπίδης, ο οποίος αρέσκετο στο παιχνίδι ανάμεσα στην ενοχή και την αθώωση, δεν δίστασε να βάλει στο στόμα της Ελένης μια ολόκληρη επιχειρηματολογία για να αποδείξει, σύμφωνα με το πνεύμα του Γοργία, την αθωότητά της, μεταθέτοντας το σφάλμα στους θεούς ή ακόμη και στην ταλαίπωρη Εκάβη⁹¹, το οποίο θα γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης στη συνέχεια αυτής της εργασίας.

Ο Ευριπίδης, όπως επισημάνθηκε, αναγνώριζε την ικανότητα των δεινών ομιλητών να καθοδηγούν το πλήθος και μάλιστα σε σωζόμενο απόσπασμα από το έργο του *Ἄντιόπη* (189N) διαβεβαιώνει ότι οι *δισσοὶ λόγοι* δεν ήταν αποκλειστικότητα των διδασκάλων, αλλά όλων όσοι γνώριζαν να ομιλούν σωστά *Ἐκ παντός ἂν τις πράγματος δισσῶν λόγων / ἀγῶνα θεῖτ' ἂν, εἰ λέγειν εἴη σοφός*. Αδιαμφισβήτητα, αποτελεί ένα επίτευγμα της εποχής και της εξέλιξης του πνεύματος να μπορεί κάποιος να υποστηρίξει με πειθώ και τα υπέρ και τα κατά, και ακούγοντας μια θέση να αναλάβει να υποστηρίξει την αντίθετή της⁹².

Παράλληλα, ο Ευριπίδης υιοθέτησε από τους Σοφιστές την ανθρώπινη ψυχολογία, στην οποία βασίζονταν τα επιχειρήματα της αληθοφάνειας (*εἰκότα*) : μελέτη των χαρακτήρων, των συνηθισμένων ανθρώπινων αντιδράσεων, των κινήτρων, των αδυναμιών και των σταθερών που μπορεί κανείς να βρει στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Γι'αυτό και γενικές σκέψεις κατακλύζουν τις συζητήσεις στον Ευριπίδη⁹³.

⁸⁹ Lesky, (2010⁵), 12

⁹⁰ de Romilly, (1994), 113 - 114

⁹¹ de Romilly, (1994), 114

⁹² de Romilly, (1994), 125

⁹³ de Romilly, (1994), 144

Οι αγώνες λόγων, με κυρίαρχο παράδειγμα αυτό της *Μήδειας*, με την επιχειρηματολογία και την πορεία της σκέψης, καθώς, επίσης, και με την ισορροπημένη έκφραση και δομή, καταδεικνύουν αυτήν ακριβώς την επίδραση της ρητορικής. Ήδη από τη δεκαετία 450 – 440 π.Χ, όπως έχει προαναφερθεί, ο Πρωταγόρας είχε εισαγάγει την επιχειρηματολογία και για τις δύο πλευρές ενός ζητήματος, δηλαδή τα υπέρ και τα κατά, με αποτέλεσμα οι αγώνες λόγων από εκείνη τη στιγμή και μετά να εμφανίζονται σχεδόν σε κάθε τραγωδία. Εμφανής είναι η επίδραση του ενδιαφέροντος που υπήρχε στην τέχνη ενός συνειδητού διαλογισμού από τη μία, αλλά και από την άλλη και των διανοητικών διεργασιών και στάσεων της εποχής στην τραγωδία και, πιο συγκεκριμένα, στον Σοφοκλή και, κυρίως, στον ορθολογιστή Ευριπίδη⁹⁴. Εν ολίγοις δημιουργήθηκε ένας πεζός λόγος ταυτόχρονα υψωμένος και αντιθετικός, υψωμένος, επειδή ήταν διάδοχος του μεγαλείου του στίχου, αντιθετικός γιατί αντιπροσώπευε την σαφήνεια που η λογική επεδίωκε να επιβάλει σε πολλούς νέους τομείς της εμπειρίας. Ο λόγος αυτός επηρέασε τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη⁹⁵ και απέκτησε μορφή μέσω των αγώνων λόγων. Την εποχή αυτή οι άνθρωποι περίμεναν να ακούσουν, είτε σε πεζό είτε σε έμμετρο λόγο, βαθιά προβλήματα να αναλύονται σε μια γλώσσα μεγαλοπρεπή και επιβλητική⁹⁶. Η σε βάθος ανάλυση και προσπάθεια προσέγγισης ή και ερμηνείας προβλημάτων που αφορούν τον άνθρωπο και την μοίρα του ή που άπτονται καίριων φιλοσοφικών ζητημάτων, κυρίως ηθικής υφής, ως απότοκο των πνευματικών αναζητήσεων και ζυμώσεων της εποχής, επιχειρείται από τον Ευριπίδη στα έργα του και, ιδίως, μέσα από την γόνιμη αντιπαράθεση και ανταλλαγή επιχειρημάτων στους αγώνες λόγων των ηρώων του.

Συγκρίνοντας τον Ευριπίδη με τους προκατόχους του μεγάλους τραγικούς, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι το έργο του βρίθει αντινομιών. Υπάρχουν ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της αυτονομίας του έργου του. Τα στοιχεία αυτά είναι ο πρόλογος, ο αγών λόγων, η ρήση, η αγγελική ρήση, ο θεϊκός επίλογος, το χορικό και η μονωδία⁹⁷. Στην παρούσα μελέτη αντικείμενο πραγμάτευσης αποτελούν οι αγώνες λόγων, που λαμβάνουν θεματικά και μορφικά ξεχωριστή θέση στο έργο του Ευριπίδη. Καθένας από τους δύο αντιπάλους καταφεύγει και εκθέτει όλα τα επιχειρήματα που έχει στην φαρέτρα του και από

⁹⁴ Finley, (1997⁴), 282 - 283

⁹⁵ Finley, (1997⁴), 288 - 289

⁹⁶ Finley, (1997⁴), 293

⁹⁷ Lesky, (2010⁵), 394

αυτήν την άποψη οι αγώνες διαθέτουν ένα στοιχείο εσωτερικής λογικής και αντικατοπτρίζουν την διαλεκτική τάση που διέκρινε την φύση του Έλληνα. Συνήθως οι αγώνες οδηγούν την κεντρική σύγκρουση σε μια κορύφωση (π.χ *Μήδεια*, *Ήλέκτρα*, *Ηρακλής*), για να δημιουργηθεί αμέσως μετά είτε μια εκφόρτιση των αναγνωρίσιμων πια δυνάμεων είτε μια τροπή στην εξέλιξη του έργου. Ως προς την μορφή των αγώνων λόγων, σε γενικές γραμμές βασίζεται σε ένα ζεύγος αντιθετικών αλλά εξισορροπημένων λόγων, που χωρίζονται από στίχους του Χορού (συνήθως δίστιχα), και πλαισιώνονται από έντονες και ζωηρές στιχομυθίες, στις οποίες οι δύο αντίπαλοι, αφού έχουν εξαντλήσει την επιχειρηματολογία τους, εμμένουν στην αρχική τους τοποθέτηση⁹⁸. Η μορφή αυτή θα παρουσιασθεί στην συνέχεια αυτής της εργασίας.

II. Οι αγώνες Λόγων στην Αττική Τραγωδία

A. Οι αγώνες λόγων στους τρεις τραγικούς ποιητές

A1. Αισχύλος

Σύμφωνα με την Duchemin⁹⁹ ο Αισχύλος δεν γνώριζε την αληθινή μορφή ενός αγώνα λόγων. Ωστόσο, αρκετές λεπτομέρειες, συμμετρίες αλλά και αντιθέσεις, καθιστούν σαφές ότι μια νέα μέρα ανατέλλει ως προς την ύπαρξη πια των αγώνων λόγων με την μορφή που τους γνωρίζουμε στους διαδόχους του. Σκηνή με πραγματικό αγώνα λόγων δεν συναντάμε στα διασωθέντα έργα του Αισχύλου, ωστόσο είναι δυνατόν να επισημανθούν σκηνές, στις οποίες υπάρχει εν σπέρματι ο αγών λόγων. Αναλυτικότερα, στην τραγωδία του *Άγαμέμνων* δύο σκηνές δίνουν την λαβή για έναν αγώνα. Η πρώτη όταν η Κλυταιμίστρα μπαίνει στη σκηνή μετά τον φόνο και αντιπαρατίθεται με τον Κορυφαίο του Χορού. Από τη μία έχουμε ένα εκτενές λυρικό άσμα του Χορού (στ.1372-1447) και από την άλλη διακοπές από την Κλυταιμίστρα (στ.1448-1576). Στο σημείο αυτό ίσως να μπορούσε να θεμελιώσει ο Αισχύλος έναν αγώνα λόγων αλλά δεν δύναται να υπάρξει αγών λόγων με τον Χορό να αποτελεί έναν από τους αντιπαρατιθεμένους, καθώς εκφράζεται με λυρικό τρόπο. Τέλος, η σκηνή μεταξύ Χορού, Αιγίσθου και Κλυταιμίστρας (στ.1577-1673) παρουσιάζει το υλικό ενός αγώνα δίχως, όμως, να διαθέτει την μορφή του. Άρα, είναι

⁹⁸ Lesky, (2010⁵), 395 - 396

⁹⁹ Duchemin, (1968²), 46, βλ. και Bers, (1994), 181

αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι ναι μεν εμφανίζεται η λεκτική ρητορική αντιπαράθεση αλλά προς το παρόν μόνο ως ενίσχυση και όχι ως αντικατάσταση της μάχης¹⁰⁰.

Στην τραγωδία του Αισχύλου *Χοηφόροι* επίσης δύο σκηνές θα μπορούσαν να δώσουν υλικό για έναν αγώνα λόγων. Στους στίχους 908-930 ναι μεν έχουμε αντιπαράθεση μεταξύ μητέρας και υιού με την γρήγορη εναλλαγή κατηγοριών αλλά όχι αγώνα λόγων. Επίσης, στους στίχους 973-1047 ο Ορέστης έρχεται να δικαιολογήσει την πράξη του και, έτσι, στο σημείο αυτό ναι μεν έχουμε ένα σημαντικό συστατικό ενός αγώνα λόγων χωρίς να έχουμε έναν αγώνα λόγων¹⁰¹.

Ενδεχομένως οι *Εὐμενίδες* συνιστούν το πιο αντιπροσωπευτικό από τα έργα του Αισχύλου για την μελέτη της εξέλιξης των αγώνων λόγων και αυτό, κυρίως, εξαιτίας της σκηνής της δίκης του Ορέστη στον Άρειο Πάγο (στ.566-753). Ο θεός Απόλλων αναλαμβάνει την υπεράσπιση του Ορέστη και η θεά Αθηνά προεδρεύει της δίκης. Όσο και να διαθέτει η σκηνή αυτή υλικό που προσιδιάζει σε αγώνα λόγων και σε σκηνικό δίκης, ωστόσο υπάρχει μια μεγάλη διαφορά και αυτή είναι ότι δεν υπάρχουν οι δύο αντιπαρατιθέμενες απόψεις. Προφανώς ο Αισχύλος προσαρμόζει το περιεχόμενο της δίκης στις ανάγκες του έργου του, ακολουθώντας την μόνο ως προς το σκηνικό. Επομένως, στο έργο αυτό έχουμε σχηματικά την εξέλιξη του αγώνα λόγων, καθώς βρισκόμαστε εν τω μέσω των δικανικών αγώνων και των λογοτεχνικών αγώνων λόγων¹⁰². Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι στην τριλογία *Όρέστεια* του Αισχύλου βρίσκουμε μια συνταρακτική συμμετρία που οδηγεί στις *Εὐμενίδες*. Οι δύο αντίθετες απόψεις εκφράζονται, αρχικά, μεταξύ του Ορέστη και του φονιά του πατέρα του στον *Άγαμέμνονα* και, στη συνέχεια, ανάμεσα στις Ερινύες και τον μητροκτόνο στο έργο *Χοηφόροι*, για να φτάσουμε στις *Εὐμενίδες*, με στόχο πια την τελική κρίση για τον Ορέστη. Συνεπώς, παρακολουθώντας την πρόοδο που σημειώνεται στο πλαίσιο της τριλογίας του Αισχύλου, παρακολουθούμε, ουσιαστικά, την πρόοδο αυτή σταδιακά να εξελίσσεται σε δικανική αντιπαράθεση, εν είδει αγώνα λόγων, με την ευρύτερη έννοια του όρου¹⁰³.

Αγών λόγων δεν υπάρχει ούτε στην τραγωδία *Προμηθεύς Δεσμώτης*. Δύο σκηνές, βέβαια, μας τροφοδοτούν με πολύτιμες ενδείξεις. Η πρώτη είναι η σκηνή ανάμεσα

¹⁰⁰ Duchemin, (1968²), 46 - 47

¹⁰¹ Duchemin, (1968²), 47- 48

¹⁰² Duchemin, (1968²), 48- 49, βλ. και Lloyd, (1992), 13-14

¹⁰³ Duchemin, (1968²), 48- 49

στον Προμηθέα και τον Ωκεανό (στ.284-396) και η δεύτερη ανάμεσα στον Προμηθέα και τον Ερμή (στ.944-1035). Αυτό που είναι σημαντικό είναι οι στίχοι του Χορού (στ.1036-1039) που συνοψίζουν τον αγώνα και καταλήγουν σε κρίση, το οποίο, κατά την Duchemin¹⁰⁴, ενδεχομένως προετοιμάζει το έδαφος για τις παρεμβάσεις του Χορού που εισχωρούν και διακόπτουν τον αγώνα λόγων στην τελική του, πια, μορφή, όπως απαντάται, κατά κύριο λόγο, στον Ευριπίδη.

Στην τραγωδία *Έπτά επί Θήβας* μόνο η σκηνή ανάμεσα στην Αντιγόνη και τον Αγγελιαφόρο, μπορεί να αποτελέσει μια μορφή αντιπαράθεσης, η οποία προσετέθη υπό την επίδραση του Σοφοκλή. Τέλος, στην τραγωδία *Ικέτιδες* στους στίχους 825-951 έχουμε αντιπαράθεση μεταξύ του βασιλιά και του Αγγελιαφόρου των Αιγυπτίων, χωρίς ούτε σε αυτό το σημείο να πρόκειται για πραγματικό αγώνα λόγων. Ωστόσο θυμίζει αυτό που θα δούμε μεταγενέστερα στον Αριστοφάνη με τη διαμάχη να διαχωρίζεται στην σκηνή της μάχης αλλά και στην σκηνή του αγώνα λόγων¹⁰⁵.

A2. Σοφοκλής

Σε αντίθεση με τον Αισχύλο, στα έργα του Σοφοκλή βρίσκουμε αρκετές σκηνές αγώνων λόγων με την ξεκάθαρη πια σημασία του όρου. Μπορεί να είναι ο Ευριπίδης ο αριστοτέχνης των αγώνων λόγων, ωστόσο και ο Σοφοκλής έχει μία ιδιαίτερη δεξιοτεχνία στην διαχείριση των συμβάσεων¹⁰⁶. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει αγώνες λόγων με μία αυστηρή τυπική δομή, ενώ ο Σοφοκλής ενσωματώνει με έναν πιο φυσικό τρόπο τους αγώνες στα έργα του¹⁰⁷. Οι μακροσκελείς ρήσεις έχουν διαφορετικά μεγέθη, ενώ ο διάλογος δεν καταλήγει σε στιχομυθία¹⁰⁸. Αναλυτικότερα, στην τραγωδία *Αΐας* τρεις σκηνές εμπεριέχουν αγώνα λόγων. Η πρώτη σκηνή αφορά στους στίχους 430 – 595, αν και δεν παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός αγώνα. Παρακολουθούμε την ρήση του Αϊάντα (στ.430-485) και την ρήση της Τέκμησας (στ.485-524) με μια συμμετρία, η οποία υπογραμμίζεται από τα λόγια του Χορού. Ακολουθεί έντονος και γοργός διάλογος μεταξύ του Αϊάντα και της Τέκμησας (στ.585-595), με τον οποίο ολοκληρώνεται ο αγών. Αναμφιβήτητα, δυο σκηνές στο τέλος του έργου μας προσφέρουν ξεκάθαρους αγώνες λόγων, όπου οι Ατρείδες επιδιώκουν να εμποδίσουν την ταφή του Αϊάντα. Αρχικά ο Μενέλαος (στ.1047-1162)

¹⁰⁴ Duchemin, (1968²), 49

¹⁰⁵ Duchemin, (1968²), 49 – 50. Για δείγματα αγώνων λόγων στα αποσπάσματα του Αισχύλου βλ. Duchemin, (1968²), 50 - 55

¹⁰⁶ Rutherford, (2012), 197

¹⁰⁷ Collard, (2003), 66, βλ. και Conacher, (2003), 94

¹⁰⁸ Collard, (2003), 66

απαγορεύει στον Τεύκρο να θάψει τον αδερφό του και εκτυλίσσεται ενώπιόν μας ένας αγών λόγων με σύντομη εισαγωγή, διαδοχικές ρήσεις και ανταλλαγή επιχειρημάτων αλλά και προσβολών. Στη συνέχεια ο επικεφαλής των Ελλήνων αντιτίθεται στον Τεύκρο (στ.1226-1315) με δύο διαδοχικές πάλι ρήσεις διακοπτόμενες από τα λόγια του Χορού. Στη θέση, όμως, της αναμενόμενης στιχομυθίας κάνει την εμφάνισή του ο Οδυσσέας για να υπερασπισθεί την υπόθεση του Τεύκρου και να αντιπαρατεθεί με τον Αγαμέμνονα. Τελικά, με την αποδοχή του Χορού, κερδίζει. Παρά το γεγονός ότι ποικίλει στη μορφή του, ωστόσο η σκηνή αυτή συνιστά έναν βέβαιο αγώνα λόγων¹⁰⁹.

Στην *Αντιγόνη* η εισαγωγική σκηνή της σύγκρουσης μεταξύ της Αντιγόνης και της αδερφής της δεν συγκαταλέγεται στους αγώνες λόγων αυτού του έργου, κατά την Duchemin¹¹⁰. Αντιθέτως, τρεις άλλες σκηνές εμπεριέχουν αγώνα λόγων. Πιο αναλυτικά, η σκηνή της σύγκρουσης μεταξύ της Αντιγόνης και του Κρέοντα (στ.441-525) αποτελεί αγώνα λόγων, καθώς έχουμε την ρήση της Αντιγόνης (στ.450-470), δύο στίχους του Χορού και την βίαιη απάντηση του Κρέοντα (στ.473-496), με την οποία προσβάλλει την Αντιγόνη. Η σκηνή ολοκληρώνεται με μια πολύ δυνατή στιχομυθία (στ.497-507). Ωστόσο, η απάντηση του Κρέοντα δεν απευθύνεται μόνο στην Αντιγόνη αλλά και στον Χορό και επί της ουσίας συνιστά ένα μανιφέστο της εξουσίας του από τη μία και ένα δριμύ κατηγορώ για τον αυθαίρετο, κατά τη γνώμη του, χαρακτήρα της Αντιγόνης. Παρά την διαφοροποίηση αυτή, δεν παύει να έχει την δομή ενός αγώνα λόγων. Εν συνεχεία, η σκηνή μεταξύ του Κρέοντα και του Αίμονα (στ.631-765), επίσης συνιστά έναν αγώνα λόγων στην πιο γνήσια εκδοχή του, αφού ο Κρέοντας, από τη μία, προσπαθεί να δικαιολογήσει την απόφασή του για την τιμωρία της Αντιγόνης (στ.639-680), παρεμβαίνει ο Χορός, ακολουθεί η ρήση του Αίμονα, ο οποίος επιδιώκει να μεταπείσει τον πατέρα του (στ.683-723) και ολοκληρώνεται με την στιχομυθία. Οι δύο ρήσεις και η επιχειρηματολογία των προσώπων περιορίζονται στο κεντρικό θέμα της αντιπαραθέσης, που είναι η τιμωρία της Αντιγόνης. Τέλος, η σκηνή μεταξύ του Τειρεσία και του Κρέοντα (στ.998-1090) πλησιάζει έναν αγώνα λόγων, καθώς έχουμε τις δύο αντιπαρατιθέμενες ρήσεις του Τειρεσία (στ.998-1032) και του Κρέοντα (στ.1033-1047), τις οποίες ακολουθεί σκληρή στιχομυθία (στ.1048-1063) με την σφοδρή σύγκρουση των δύο γερόντων και τον καταληκτικό λόγο του Τειρεσία (στ.1064-1090) με όλες τις δυσοίωνες προβλέψεις¹¹¹.

¹⁰⁹ Duchemin, (1968²), 56 - 57

¹¹⁰ Duchemin, (1968²), 57

¹¹¹ Duchemin, (1968²), 57 - 58

Στην *Ηλέκτρα* η σκηνή μεταξύ των δύο αδερφών, της Ηλέκτρας και της Χρυσοθέμιδος (στ.328-404), μας θυμίζουν την σκηνή μεταξύ των δύο κορών του Οιδίποδα στην *Αντιγόνη*. Συγκεκριμένα, η Χρυσόθεμις και η Ηλέκτρα αντιπαρατίθενται με δύο ρήσεις αντίστοιχα (στ.328-340 και 341-368) και μετά από τα λόγια του Χορού ακολουθεί η στιχομυθία των κοριτσιών. Άξιο παρατήρησης είναι η διαφορά μεταξύ των λόγων των δύο κοριτσιών, άρα περισσότερο έχουμε να κάνουμε όχι τόσο με έναν καθαρό αγώνα λόγων όσο με έναν διαγωνισμό μεταξύ των δύο κοριτσιών, ώστε να πετύχει ο Σοφοκλής τον σκοπό του που είναι να αναδειχθεί ο ατίθασος χαρακτήρας και η ενέργεια της Ηλέκτρας. Αντιθέτως, αδιαμφισβήτητος αγών λόγων είναι αυτός μεταξύ της Ηλέκτρας και της μητέρας της (στ.516-634). Η Κλυταιμίστρα επιτίθεται (στ.516-551) και η Ηλέκτρα απαντά (στ.558-609), ενώ η σκηνή του αγώνα ολοκληρώνεται με την στιχομυθία. Πρόκειται για έναν γνήσιο αγώνα λόγων, καθώς τα δύο πρόσωπα εξαντλούν την επιχειρηματολογία τους και δεν εγκαταλείπουν εύκολα την μάχη, παρά μόνο αφού έχουν ολοκληρώσει τα όσα έχουν να πουν. Τέλος, αγών λόγων έχουμε και στην δεύτερη σκηνή μεταξύ της Ηλέκτρας και της Χρυσοθέμιδος (στ.947-1057), στην οποία η Ηλέκτρα, θεωρώντας τον Ορέστη νεκρό, προσπαθεί να πείσει την αδερφή της να βοηθήσει στον φόνο του Αιγίσθου. Ο αγών αποτελείται από δύο συμμετρικές ρήσεις της Ηλέκτρας (στ.947-989) και μετά της αδερφής της (στ.992-1014), με τα λόγια του Χορού ανάμεσά τους, ενώ καταλήγουν σε στιχομυθία μεταξύ τους. Στο σημείο αυτό έχουμε έναν από τους πιο αυθεντικούς αγώνες λόγων και η διαφορά του από την πρώτη σύγκρουση των δύο κοριτσιών είναι ότι από την έκβαση αυτού του αγώνα λόγων εξαρτάται η έκβαση όλου του δράματος. Άρα, ο αγών στο σημείο αυτό είναι το επίκεντρο της δράσης¹¹².

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η τραγωδία *Οιδίπους επί Κολωνῶ* με τον πρώτο αγώνα λόγων να εντοπίζεται στους στίχους 728 – 825 και να διεξάγεται μεταξύ του Κρέοντα και του Οιδίποδα. Δύο αντιθετικές ρήσεις και εδώ (στ.728-760 και 761-799) και μια στιχομυθία. Ο αγώνας ξαναξεκινά (στ.886-1043) αυτήν τη φορά ανάμεσα στον Κρέοντα και στον Θησέα, χωρίς, όμως, να υποχωρεί ο Οιδίποδας και έτσι μετά από τις δύο ρήσεις (στ.897-936 και 939-959) και την παρέμβαση του Χορού, έχουμε την ρήση του Οιδίποδα (στ.960-1013). Μπορεί αυτός ο αγώνας να είναι μεταξύ τριών προσώπων και να απουσιάζει η στιχομυθία, ωστόσο διατηρείται η συνήθης μορφή του αγώνα λόγων. Τέλος, ένας τρίτος αγών λόγων παρατηρείται στο

¹¹² Duchemin, (1968²), 58 - 59

τέλος του έργου (στ.1284 – 1398) μεταξύ του Πολυνείκη και του Οιδίποδα. Αυτός ο αγών λόγων έχει μια εκτενή εισαγωγή και δύο αντιθετικές ρήσεις (στ.1284-1345 και 1348-1396). Παραλείπεται η στιχομυθία, καθώς ο Σοφοκλής δεν θέλησε να εντείνει ακόμη περισσότερο την ήδη ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα μεταξύ πατέρα και υιού¹¹³.

Στον *Οιδίποδα Τύραννο* έχουμε δύο σκηνές αντιπαράθεσης, η πρώτη μεταξύ του Οιδίποδα και του Τειρεσία και η δεύτερη μεταξύ του Οιδίποδα και του Κρέοντα, με την τελευταία να πλησιάζει περισσότερο έναν αγώνα λόγων. Αρχικά, στην σκηνή μεταξύ Οιδίποδα και Τειρεσία (στ.300-462) μετά από έναν σύντομο λόγο με τον οποίο ο Οιδίποδας ανακρίνει τον Τειρεσία (στ.300-315), ακολουθεί ένας εκτενής διάλογος, στον οποίο ο Τειρεσίας αρνείται να απαντήσει στις ερωτήσεις του βασιλιά και ακολουθεί ένας έντονος διαπληκτισμός μεταξύ των δύο. Στη συνέχεια έχουμε τον λόγο του Οιδίποδα (στ.380-403) και μετά τον λόγο του Τειρεσία (στ.408-428), για να καταλήξουμε σε έναν κοφτό διάλογο (στ.429-446), που ολοκληρώνεται με την προφητεία του μάντη(στ.447-462). Η δομή του είναι απλή και γι'αυτό δικαιολογείται η ονομασία αγών λόγων. Οι δύο λόγοι είναι συμμετρικοί και απαντούν ο ένας στον άλλον, αποτελούν το κέντρο της σκηνής και το πιο σημαντικό απόσπασμα του αγώνα. Στόχος του Σοφοκλή ήταν να επιτείνει την αντίθεση των δύο μονολόγων, όπως σε μια αληθινή δικανική αντιπαράθεση, και το γεγονός αυτό πιστοποιεί την τάση του ποιητή για βίαιες συγκρούσεις αλλά και την ευχέρειά του να αξιοποιεί το αντιθετικό στοιχείο για τα πιο δραματικά στοιχεία του έργου του. Ένα δεύτερο παράδειγμα αγώνα λόγων αποτελεί η σκηνή ανάμεσα στον Κρέοντα και στον Οιδίποδα (στ.532-633), με τον πρώτο να προσπαθεί να υπερασπισθεί τον εαυτό του. Και εδώ η μορφή του διαφοροποιείται από αυτήν του αγώνα, κυρίως ως προς την έκταση των μερών του. Η ρήση, δηλαδή, του Κρέοντα είναι εκτενής και σημαντική (στ.583-615), καταλαμβάνοντας το κέντρο της σκηνής, ενώ το κατηγορητήριο του Οιδίποδα (στ.532-542) αποτελείται μόνο από δέκα στίχους, καθώς το μέγεθος της οργής του δεν του επιτρέπει να μιλήσει περισσότερο. Ακολουθεί σύντομος και κοφτός διάλογος μεταξύ των δύο. Ένα στοιχείο που παρατηρείται σε αυτόν τον αγώνα και που τον συσχετίζει με τις δικανικές αντιπαραθέσεις είναι ότι και ο κατηγορος και ο κατηγορούμενος εξετάζουν τον αντίπαλο. Στους δικανικούς αγώνες η εξέταση αυτή εκτυλισσόταν ενώπιον των δικαστών. Άρα, με τον αγώνα αυτόν ο Σοφοκλής προφανώς είχε υπόψη του τους δικανικούς αγώνες και οι συνθήκες και οι δραματικές

¹¹³ Duchemin, (1968²), 59

συμπώσεις αυτού του έργου συνηγορούσαν υπέρ της εμφάνισης ενός αγώνα λόγων¹¹⁴.

Στην τραγωδία *Φιλοκτήτης* έχουμε αρκετές σκηνές που δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό του αγώνα λόγων. Αναλυτικότερα, η πρώτη σκηνή της σύγκρουσης μεταξύ του Οδυσσέα και του Νεοπτολέμου (στ.50-234), στην οποία ο Νεοπτόλεμος αρνείται να υποκύψει στα λεγόμενα του Οδυσσέα, να μην περικλείει δύο ρήσεις και καταλήγει σε στιχομυθία, ωστόσο δεν αποτελεί έναν αγώνα λόγων, καθώς απουσιάζει ο Χορός, ο οποίος ακόμη δεν έχει εισέλθει στην σκηνή. Περισσότερο αγών λόγων αποτελεί η τελευταία σύγκρουση μεταξύ των δύο (στ.1222-1260), όπου ο Νεοπτόλεμος πηγαίνει στην σπηλιά του Φιλοκτήτη για να επιστρέψει το τόξο του. Ωστόσο, στο σημείο αυτό ο ποιητής επέλεξε να καταδείξει την σύγκρουση με έναν έντονο διάλογο. Αντιθέτως, υπάρχουν δυο μεγάλες σκηνές που, αδιαμφισβήτητα, αξίζουν τον όρο του αγώνα λόγων. Πρόκειται για την σύγκρουση μεταξύ του Φιλοκτήτη και του Οδυσσέα (στ.1004-1044). Παρακολουθούμε τις δύο ρήσεις των ηρώων, ενώ η στιχομυθία είναι σύντομη. Έχουμε μια αρκετά καλή σκηνή ενός αγώνα, που δεν είναι στην αυστηρή του μορφή αλλά χαρακτηρίζεται ακόμη από μια ευελιξία. Τέλος, αγών λόγων έχουμε και μεταξύ του Νεοπτολέμου και του Φιλοκτήτη, προκειμένου ο πρώτος να πείσει τον δεύτερο να τον ακολουθήσει. Έχουμε στο σημείο αυτό καλά ζυγισμένα επιχειρήματα, ενώ ο Νεοπτόλεμος εξακολουθεί να ασκεί πίεση ακόμη και στην στιχομυθία που ακολουθεί. Μεμονωμένη περίπτωση, κατά την Duchemin, αποτελεί στον αγώνα αυτόν η απουσία του Χορού, γιατί αυτό που έχει μεγαλύτερη αξία είναι ότι εκπροσωπώνται εδώ όλα τα καίρια μέρη ενός αγώνα και η εξέλιξή του είναι ομαλή¹¹⁵.

Από τις επτά διασωθείσες τραγωδίες του Σοφοκλή, μόνο η τραγωδία *Τραχίνιαι* δεν εμπεριέχει έναν αγώνα λόγων και, κατά την Duchemin, η μόνη σκηνή που μας θυμίζει κάπως έναν αγώνα είναι η σκηνή μεταξύ Λίχα και Δηάνειρας (στ.436-489), ωστόσο ακόμη και οι δύο ρήσεις διαφοροποιούνται ως προς τον τόνο και δεν προσεγγίζουν την μορφή των ρήσεων ενός αγώνα λόγων¹¹⁶.

¹¹⁴ Duchemin, (1968²), 59 - 60

¹¹⁵ Duchemin, (1968²), 60 - 61

¹¹⁶ Duchemin, (1968²), 61 - 62. Για δείγματα αγώνων λόγων στα αποσπάσματα του Σοφοκλή βλ. Duchemin, (1968²), 62 - 72

A3. Ευριπίδης

Ο Ευριπίδης είναι ο πιο ‘ρητορικός’ από τους τρεις τραγικούς ποιητές¹¹⁷. Αναρίθμητα αποσπάσματα των έργων του αντικατοπτρίζουν μια ρητορική που χρησιμοποιούταν γενικότερα στην εποχή του¹¹⁸. Για τον λόγο αυτόν η ρητορική με την οποία ενδύει τα λόγια των ηρώων του προσιδιάζει περισσότερο στα δικαστήρια της Αθήνας, ενώ ο Σοφοκλής διατηρούσε την δραματική διάσταση των λεγομένων των ηρώων του¹¹⁹. Έτσι δικαιολογείται ότι τα έργα του Ευριπίδη σε σχέση με τα έργα των προκατόχων του, προσφέρουν μια πιο σαφή και ολοκληρωμένη ιδέα ως προς τους αγώνες λόγων, τους οποίους συναντάμε στην αποκρυσταλλωμένη τους μορφή. Ο Ευριπίδης προΐδεάζει το κοινό του για τον αγώνα λόγων που θα ακολουθήσει με λέξεις όπως *ἀγών* (*Ορέστης* στ. 491), *ἀγῶνα ἠγωνίσω* (*Ίκέτιδες* στ.427), *ἀμιλληθῶ λόγοις* (*Ηρακλής* στ.1255). Τέτοιες επικεφαλίδες ή αγωνιστικές προκείμενες σηματοδοτούν τους τυπικούς αγώνες των έργων του σε σχέση με τους αγώνες των έργων του Σοφοκλή και καταδεικνύουν την σκόπιμη προσφυγή του σε στρατηγικές των δικανικών λόγων ή των σοφιστικών επιχειρημάτων¹²⁰. Έντονη είναι, επομένως, η επίδραση της ρητορικής στην ποίηση και οι αγώνες λόγων του Ευριπίδη ενδείκνυται για μια συγκριτική μελέτη τους ως προς την μορφή και το περιεχόμενο με την σύγχρονή τους ρητορική¹²¹, με την Ελληνική Τραγωδία να αποτελεί στα χέρια του Ευριπίδη δράμα της πειθούς¹²².

Αναλυτικότερα, στην τραγωδία *Άλκηστις* έχουμε έναν αγώνα λόγων¹²³ κανονικό ως προς την δομή του μεταξύ του Αδμήτου και του πατέρα του (στ.614-738). Παρακολουθούμε τις δύο ρήσεις των ηρώων (στ.629-672 και 675-705 αντίστοιχα), τους δύο κατευναστικούς στίχους του Χορού και τον αγώνα να ολοκληρώνεται με την στιχομυθία (στ.708-729)¹²⁴. Κατά τον Lesky και η τελευταία σκηνή (στ.1008-1163) είναι ένα είδος αγώνα λόγων ανάμεσα σε δύο φίλους, καθώς έχει την ανάλογη μορφή, δηλαδή δύο εκτενείς ρήσεις και μια στιχομυθία, χωρίς τους ενδιάμεσους στίχους του Χορού¹²⁵. Στην *Άνδρομάχη* δύο σκηνές αποτελούν αγώνες λόγων. Η πρώτη

¹¹⁷ Conacher, (2003), 82, βλ. και Jouan, (1984), 3

¹¹⁸ Finley, (1938), 64

¹¹⁹ Bers, (1994), 183

¹²⁰ Collard, (2003), 67, βλ. και Scodel, (1999-2000), 138-139

¹²¹ Habinek, (2005), 85

¹²² Buxton, (1982), 153

¹²³ Για περισσότερα σχετικά με τον συγκεκριμένο αγώνα λόγων, βλ. Μαρκαντωνάτος, (2013-2014), 77-123

¹²⁴ Duchemin, (1968²), 73, βλ. και Lesky, (2010⁵), 42

¹²⁵ Lesky, (2010⁵), 44

εκτυλίσσεται μεταξύ της Ερμιόνης και της Ανδρομάχης (στ.147-274), με τις ρήσεις των δύο ηρωίδων (στ.147-180 και 183-231 αντίστοιχα), τις παρεμβάσεις του Χορού και την στιχομυθία (στ.234-260). Η δεύτερη σκηνή (στ.590-746) ναι μεν συνιστά έναν αγώνα αλλά με μια πιο περίπλοκη μορφή, καθώς αποτελείται από τέσσερις διαδοχικές ρήσεις, διακοπτόμενες από τα λόγια του Χορού : αρχικά οι δύο αντιθετικές ρήσεις του Πηλέα (στ.590-641) και του Μενελάου (στ.645-690), στη συνέχεια ο δεύτερος λόγος του Πηλέα (στ.693-726) και, τέλος, οι απειλές του Μενελάου (στ.729-746)¹²⁶. Ο Lesky επισημαίνει έναν άτυπο αγώνα λόγων και στο δεύτερο επεισόδιο (στ.309-463), στο οποίο ένας συντομότερος λόγος του Μενελάου πλαισιώνεται από δύο εκτενέστερους της Ανδρομάχης. Οι δύο ήρωες συγκρούονται σε μια σύντομη στιχομυθία¹²⁷.

Στις *Βάκχες* η σκηνή μεταξύ του Πενθέα, του Κάδμου και του Τειρεσία (στ.215-369) συνιστά έναν αγώνα λόγων, που αποτελείται από έναν εκτενή λόγο του Πενθέα (στ.215-262), την απάντηση του Τειρεσία (στ.266-327), διακόπτει ο Χορός και ακολουθεί ο λόγος του Κάδμου (στ.330-342), για να ολοκληρωθεί με τις ρήσεις των Πενθέα και Τειρεσία (στ.343-369)¹²⁸.

Στο σατυρικό δράμα *Κύκλωψ* του Ευριπίδη, επίσης, έχουμε δύο σκηνές αγώνων λόγων. Η πρώτη σκηνή (στ.222-274) αντί να εμπεριέχει δύο αντιθετικές ρήσεις, αποτελείται από δύο διαδοχικούς διαλόγους, ο πρώτος μεταξύ του Σιληνού και του Κύκλωπα (στ.228-252) και ο δεύτερος μεταξύ των Οδυσσέα και του Σιληνού (στ.253-272). Η δεύτερη σκηνή (στ.285-355) ακολουθεί την καθιερωμένη μορφή των αγώνων λόγων με δύο αντιθετικές ρήσεις, του Οδυσσέα (στ.285-312) και την απάντηση του Κύκλωπα (στ.316-346). Ο δεύτερος αυτός αγών λόγων ολοκληρώνεται με τον σύντομο μονόλογο του Οδυσσέα (στ.347-355). Στην τραγωδία *Ηλέκτρα* έχουμε τον αγώνα λόγων μεταξύ της Κλυταιμίστρας και της Ηλέκτρας (στ.998-1106), που και αυτός, με τη σειρά του, αποτελείται από τις αντιθετικές ρήσεις των δύο ηρωίδων (στ.1011-1050 και 1060-1099 αντίστοιχα), τις παρεμβάσεις του Χορού και ο αγών ολοκληρώνεται με τα λόγια του Χορού και της Κλυταιμίστρας¹²⁹.

Στην *Εκάβη* δύο είναι οι αγώνες λόγων, με τον πρώτο να παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί εκτυλίσσεται μεταξύ τριών προσώπων, της Εκάβης, του Οδυσσέα

¹²⁶ Duchemin, (1968²), 73, βλ. και Lesky, (2010⁵), 119-120 και 122-123

¹²⁷ Lesky, (2010⁵), 120 - 121

¹²⁸ Duchemin, (1968²), 73 - 74

¹²⁹ Duchemin, (1968²), 74

και της Πολυξένης (στ.234-437). Η σκηνή ξεκινά με έναν προκαταρκτικό διάλογο μεταξύ της Εκάβης και του Οδυσσέα (στ.234-250), ακολουθεί η ρήση της Εκάβης (στ.251-295), η ρήση του Οδυσσέα (στ.299-331) και η ρήση της Πολυξένης (στ.342-378). Μετά από κάθε ρήση ακολουθούν λόγια του Χορού. Ο αγών ολοκληρώνεται με την στιχομυθία αρχικά μεταξύ Εκάβης και Οδυσσέα (στ.383-401) και στη συνέχεια Εκάβης και Πολυξένης (στ.415-431) και κάθε στιχομυθία καταλήγει με την απάντηση της Πολυξένης, η οποία προσπαθεί να παρηγορήσει την μητέρα της (στ.402-414 και 432-437), καθώς βαδίζει προς την θυσία. Ένας δεύτερος αγών λόγων παρατηρείται στο τέλος του έργου (στ.1123-1286), με τις ρήσεις του Πολυμήστορος (στ.1132-1182) και του Αγαμέμνονα (στ.1240-1251), την παρέμβαση του Χορού και την τελική στιχομυθία μεταξύ των δύο και της Εκάβης (στ.1252-1286)¹³⁰.

Από όλες τις διασωθείσες τραγωδίες του Ευριπίδη, η *Ελένη* δεν περιέχει αγώνα λόγων. Υπάρχει, βέβαια, η σκηνή μεταξύ Ελένης, Μενελάου και Θεονόης, στην οποία οι δύο πρώτοι προσπαθούν να πείσουν τη Θεονόη να μην αποκαλύψει την παρουσία του Μενελάου στον αδερφό της. Έτσι, έχουμε τις δύο ρήσεις Ελένης και Μενελάου (στ.894-943 και 947-995 αντίστοιχα), μετά από κάθε μία ακολουθούν τα λόγια του Χορού και στους στίχους (στ.998-1029) αποτυπώνεται η ευνοϊκή για το ζευγάρι απόφαση της Θεονόης. Στιχομυθία δεν υπάρχει αλλά δεν είναι μόνο αυτός ο λόγος που δεν δικαιολογεί την απόδοση του όρου αγών λόγων στη σκηνή αυτή, καθώς αναρωτιέται η Duchemin¹³¹ αν μπορούμε να έχουμε αγώνα λόγων μεταξύ δύο ρήσεων που υπερασπίζονται την ίδια γνώμη. Επίσης, και κατά τον Lesky η σκηνή αυτή θυμίζει αγώνα λόγων¹³².

Ο *Ηρακλής Μαινόμενος* έχει, κατά την Duchemin, μία σκηνή αγώνα λόγων (στ.140-251) με την ρήση του Λύκου (στ.140-169) και του Αμφιτρύωνος (στ.170-235) και τα λόγια του Χορού¹³³. Ωστόσο, ο Lesky αναφέρει κι έναν άλλον δυναμικό αγώνα λόγων στο τελευταίο μέρος του έργου (στ.1089-1428) μεταξύ του Θησέα και του Ηρακλή, στο οποίο ο ποιητής αντιπαραθέτει τις δύο μεγάλες μορφές του ηρωικού κόσμου. Παρακολουθούμε τις εκτενείς ρήσεις των ηρώων (Ηρακλής στ.1255-1310 και 1340-1393, Θησέας στ.1313-1339), το ενδιάμεσο δίστιχο του Χορού και την ολοκλήρωση του αγώνα με μια έντονη στοχομυθία (στ.1394-1423) μεταξύ των δύο

¹³⁰ Duchemin, (1968²), 74 – 75, βλ. και Lesky, (2010⁵), 105- 107 και 112

¹³¹ Duchemin, (1968²), 75

¹³² Lesky, (2010⁵), 249

¹³³ Duchemin, (1968²), 75

ηρώων αλλά και του Αμφιτρύωνα¹³⁴. Στις *Ηρακλείδες* ένας σημαντικός αγώνας είναι αυτός μεταξύ του Κήρυκα (στ.134-178) και του Ιολάου (στ.181-231), τα λόγια του Χορού μετά από κάθε ρήση, και την στιχομυθία μεταξύ του Κήρυκα και του Δημοφώντος (στ.253-287). Άλλη μία σκηνή που προσεγγίζει έναν αγώνα λόγων είναι αυτή μεταξύ Ευρυσθέα και Αλκμήνης. Υπάρχει η ρήση της Αλκμήνης (στ.941-960), η γοργή στιχομυθία μεταξύ Θεράποντος και Αλκμήνης (στ.961-974), τα λόγια του Χορού και η έκκληση του Ευρυσθέα (στ.983-1017). Η σκηνή αυτή έχει την μορφή ενός αγώνα λόγων, αλλά η διαφορά του έγκειται στο ότι η άποψη της Αλκμήνης παρουσιάζεται στο πρώτο μέρος της σκηνής από τον Θεράποντα, σαν να έχει συμπεκνώσει ο Ευριπίδης σε έναν αγώνα το υλικό δύο αγώνων, καθώς η ηθική πλευρά του αγώνα συζητείται μεταξύ Αλκμήνης και Θεράποντος, ενώ ο κατεξοχήν αγών ως δραματική πια αξία εκτυλίσσεται μεταξύ των δύο εχθρών. Ο *Ιππόλυτος* έχει έναν αγώνα λόγων, που εμπεριέχει την ρήση του Θησέα (στ.936-980), τα λόγια του Χορού, την απάντηση του Ιππολύτου (στ.983-1035) που συνάδει με τους κανόνες της ρητορικής και την επιδοκιμασία του από τον Χορό. Η σκηνή ολοκληρώνεται όχι με μια πραγματική στιχομυθία αλλά με την ανταλλαγή δίστιχων απαντήσεων από την πλευρά των δύο αντρών (στ.1064-1083) και τον Ιππόλυτο να βαδίζει θλιμμένος προς την εξορία (στ.1090-1101)¹³⁵. Το γεγονός ότι ο λόγος του Ιππολύτου εμπεριέχει αρκετά στοιχεία ρητορικής επισημαίνεται και από τον Lesky¹³⁶, σύμφωνα με τον οποίο ο Ιππόλυτος μετά από ένα ρητορικό προοίμιο, όπου προσδιορίζει τις ικανότητές του ως ομιλητή, αντιμετωπίζει την κατηγορία του πατέρα του, την οποία προσπαθεί να αποδυναμώσει με ένα *reductio ad absurdum* και, έτσι, ο λόγος του καθίσταται καθαρά δικανικός.

Η τραγωδία *Ίων* δεν παρουσιάζει έναν αληθινό αγώνα, ωστόσο το τέλος ενός εκ των επεισοδίων του θυμίζει αρκετά την δομή ενός αγώνα λόγων (στ.517-675) ή, όπως αναφέρει ο Lesky¹³⁷, παίρνει την μορφή ενός αγώνα λόγων. Αναλυτικότερα, μετά από μια γοργή εναλλαγή στίχων (στ.517-562), ο Ίων αφήνει τον εαυτό του να πεισθεί από τον Ξούθο, ο οποίος με τη σειρά του τον καλεί να τον ακολουθήσει στην Αθήνα (στ.569-584). Ακολουθεί ένας εκτενής λόγος του Ίωνα, ο οποίος απαντά σε όλα τα επιχειρήματα του Ξούθου (στ.585-647) και έπονται τα λόγια του Χορού, όπως σε

¹³⁴ Lesky, (2010⁵), 180 - 183

¹³⁵ Duchemin, (1968²), 75 - 76

¹³⁶ Lesky, (2010⁵), 86. Κατά τον Rutherford, (2012), 193, ο αγών λόγων στην τραγωδία *Ιππόλυτος* είναι ο πιο αποτελεσματικός.

¹³⁷ Lesky, (2010⁵), 267

κάθε αγώνα λόγων. Ο Ξούθος με ένα νέο λόγο (στ.650-667) επιμένει στην προσπάθειά του να πείσει τον Ίωνα, ο οποίος τελικά δέχεται να τον ακολουθήσει (στ.668-675). Στο σημείο αυτό μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι η δομή ενός αγώνα λόγων είναι διάχυτη στο πνεύμα του ποιητή, αφού οι δύο ρήσεις είναι αντιθετικές και η ρήση του Ίωνα παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά που θα έπρεπε να έχει μία από τις δύο αντιθετικές ρήσεις. Δυσχέρειες προκύπτουν, όμως, όταν αναζητήσουμε την συμμετρία, με την οποία ο ποιητής πετυχαίνει να εξισορροπεί την σύνθεση κάθε αντιθετικής σκηνής. Επίσης, οι τρεις μεταβατικοί στίχοι του Χορού τοποθετούνται πριν από τον μονόλογο του Ξούθου και όχι μετά. Ναι μεν ο λόγος του Ίωνα απαντά στον Ξούθο, ωστόσο δεν υπάρχει ισορροπία μεταξύ των δύο ρήσεων. Άρα, ο Ευριπίδης με ένα διακριτικό τρόπο εξόπλισε αυτή τη σκηνή με τα χαρακτηριστικά ενός αγώνα λόγων, χωρίς, όμως, να προσδίδει στον αγώνα αυτόν την οριστική και καθιερωμένη μορφή του¹³⁸.

Η *Ιφιγένεια ή εν Αύλιδι* έχει έναν τουλάχιστον αγώνα λόγων (στ.317-414). Η σύγκρουση αρχικά εκτυλίσσεται μεταξύ των δύο αδερφών με την ανταλλαγή μονοστίχων (στ.317-333), ακολουθεί η ρήση του Μενελάου (στ.334-375), δύο στίχοι του Χορού και η ρήση του Αγαμέμνονα (στ.378-401) με την οποία δικαιολογεί την στάση του. Μετά από άλλους δύο στίχους του Χορού, η στιχομυθία είναι ακόμη πιο σφοδρή από την αρχική (στ.404-411) και ο αγών λήγει με την αποχώρηση του απογοητευμένου Μενελάου (στ.412-414). Μια αλλή σκηνή του έργου πλησιάζει την μορφή ενός αγώνα λόγων στους στίχους 1146-1275. Συγκεκριμένα, ξεκινά με την ρήση της Κλυταιμίστρας (στ.1145-1208), έπονται δύο στίχοι του Χορού, ο λόγος της Ιφιγένειας στον πατέρα της (στ.1211-1252), δύο στίχοι του Χορού και η ρήση του Αγαμέμνονα (στ.1255-1275). Η ρήση του Αγαμέμνονα είναι μικρότερη συγκριτικά με τις άλλες δύο και ξεκάθαρα επισημαίνονται όλα τα επιχειρήματα. Η σκηνή ολοκληρώνεται με την έξοδο του βασιλιά και την επιμονή του να θυσιάσει την κόρη του. Προφανώς, οι ανάγκες του έργου υποχρέωσαν τον Ευριπίδη να διατηρήσει την ανθρώπινη διάσταση και, συνεπώς, την περιπλοκότητα του ήθους του Αγαμέμνονα, ως βασιλιά αλλά και ως πατέρα, και να αποφύγει στο σημείο αυτό να παρουσιάσει έναν ολοκληρωμένο ως προς την αποκρυσταλλωμένη μορφή του αγώνα λόγων¹³⁹.

¹³⁸ Duchemin, (1968²), 76 - 77

¹³⁹ Duchemin, (1968²), 77 – 78, βλ. και Lesky, (2010⁵), 341

Σχετικά με την τραγωδία *Ιφιγένεια ή εν Ταύροις* θα αναφερθεί μία σκηνή, η οποία δεν έχει ακριβώς την φύση ενός αληθινού αγώνα. Μάλιστα, ο Lesky¹⁴⁰ τον χαρακτηρίζει αγώνα φιλίας μεταξύ των δύο ανδρών. Πρόκειται για τους στίχους 674-722, που εμπεριέχουν τον λόγο του Πυλάδη (στ.674-686), έναν λόγο σύντομο, αλλά με όλα τα χαρακτηριστικά μιας έκκλησης και τον λόγο του Ορέστη (στ.687-715), που είναι μεγαλύτερος και αποτελείται από επιχειρήματα αλλά και συστάσεις. Μπορεί να απουσιάζει η στιχομυθία, ωστόσο έχουμε έστω και σε εμβρυϊκό στάδιο έναν αγώνα λόγων. Αξιοσημείωτη είναι και η απουσία των παρεμβάσεων του Χορού, οι οποίες αποτελούν διακριτό μέρος ενός αγώνα λόγων και προσδίδουν έμφαση στο θέμα του¹⁴¹.

Στη *Μήδεια* η αρχική σύγκρουση μεταξύ της Μήδειας και του Ιάσονα (στ.446-626) δεν αποτελεί αγώνα, αν και έχουμε τον λόγο της Μήδειας (στ.465-519) και την απόκριση του Ιάσονα (στ.522-575), μετά από δύο στίχους του Χορού. Η στιχομυθία με την γνωστή της μορφή, μετά την ολοκλήρωση των ρήσεων των δύο διεστώτων προσώπων, δεν επικρατεί στην σκηνή αυτή. Ο Lesky θεωρεί ότι έχουμε στο σημείο αυτό έναν μεγάλο αγώνα λόγων, ωστόσο επισημαίνει και αυτός την απουσία της καθιερωμένης κατακλείδας ενός αγώνα με μια στιχομυθία, καθώς ο αγώνας ολοκληρώνεται με έναν ταραγμένο διάλογο που τείνει προς στιχομυθία και δικαιολογεί την επιλογή αυτή του ποιητή εξαιτίας της πρωτοφανούς σκληρότητας των λόγων που αναταλλάσσονται μεταξύ των ηρώων¹⁴². Από την άλλη, η τελευταία σκηνή μεταξύ του Ιάσονα και της Μήδειας (στ.1316-1377) θα μπορούσε να θεωρηθεί αγώνας, με τον Ιάσονα να κατηγορεί (στ.1323-1350) και την Μήδεια να υπερασπίζεται το έγκλημά της (στ.1351-1360). Ακολουθεί μια έντονη στιχομυθία και μετά από έναν νέο μονόλογο της Μήδειας, ο Χορός κλείνει το έργο. Παρατηρούμε ότι σε κανένα σημείο δεν παρεμβαίνει ο Κορυφαίος του Χορού, ωστόσο έχουμε έναν αγώνα με όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να συνυπάρχουν με μια κατάσταση έχουσα τέτοια δραματική ένταση και πάθη¹⁴³.

Στον *Ορέστη* ο αγών διεξάγεται ενώπιον του Μενελάου, μεταξύ του Ορέστη και του Τυνδάρεου, ο οποίος τον κατηγορεί για τον φόνο της Κλυταιμίστρας. Ο αγών αποτελείται από την ρήση του Τυνδάρεου (στ.491-541) και την ρήση του Ορέστη (στ.544-704) και μετά από κάθε ρήση ακολουθεί ένα δίστιχο από τον Χορό. Ο

¹⁴⁰ Lesky, (2010⁵), 233

¹⁴¹ Duchemin, (1968²), 78

¹⁴² Lesky, (2010⁵), 58

¹⁴³ Duchemin, (1968²), 78 – 79

Τυνδάρεως εξοργισμένος αποχωρεί απειλώντας (στ.607-623) να εκδικηθεί για τον θάνατο της κόρης του. Τον αγώνα αυτόν διαδέχεται μια σκηνή, η οποία, επίσης, έχει τη δομή ενός αγώνα. Ο Ορέστης υπερασπίζεται τον εαυτό του (στ.640-673) μπροστά σε έναν Μενέλαο, φανερά ανήσυχο εξαιτίας των απειλών του Τυνδάρεου, και ο λόγος του κλείνει με ένα δίστιχο του Χορού. Απαντά ο Μενέλαος (στ.682-716) με έναν εκτενή λόγο χωρίς να έχει τα χαρακτηριστικά μιας ρήσης ενός αγώνα λόγων, καθώς αποτελείται από διστακτικά λόγια του Μενελάου με τα οποία υπόσχεται να βοηθήσει, επισημαίνοντας, παράλληλα, την αδυναμία του. Αυτή η δεύτερη σκηνή συνιστά μια ομάδα με τον πρώτο αγώνα. Δεν έχουμε εδώ έναν αγώνα λόγων μεταξύ τριών προσώπων αλλά έναν αγώνα που λαμβάνει χώρα ενώπιον τριών προσώπων, καθώς ο ποιητής επιθυμεί να τους αντιπαραθέσει ανά δύο. Το κεντρικό απόσπασμα του αγώνα είναι αυτός που εκτυλίσσεται μεταξύ του Τυνδάρεου και του Ορέστη, χωρίς να παραμερίζεται ο Μενέλαος, καθώς αυτός θα παραμείνει στο τέλος μόνος μπροστά στον Ορέστη. Ως προς την δράση, άμεσο αντίκτυπο θα έχει ο αγών Τυνδάρεου και Ορέστη, καθώς ο Μενέλαος θα εγκαταλείψει τον Ορέστη και την Ηλέκτρα. Η Duchemin στην πραγμάτευση της συγκεκριμένης τραγωδίας καταλήγει αναφερόμενη και σε ένα άλλο απόσπασμα του δράματος, αυτό της αφήγησης της δίκης του Ορέστη μπροστά στον λαό (στ.866-956). Δεν υπάρχει, βέβαια, η καθαρή μορφή του αγώνα σε αυτό το σημείο, καθώς ο ποιητής επιλέγει μέσω της αφήγησης να μας δώσει την κρίση για τον Ορέστη, ενώ η ουσία της επιχειρηματολογίας δίνεται στους δύο προαναφερθέντες αγώνες¹⁴⁴.

Οι στίχοι 446-637 αποτελούν τον αγώνα λόγων στο έργο *Φοίνισσαι*. Αρχικά, έχουμε την ρήση του Πολυνείκη (στ.469-496), το δίστιχο του Χορού, την ρήση του Ετεοκλή (στ.499-525), το δίστιχο του Χορού αλλά και έναν λόγο της Ιοκάστης (στ.528-585), η οποία μάταια προσπαθεί να απομακρύνει τη διχόνοια μεταξύ των παιδιών της. Η σκηνή συνεχίζει με έντονη στιχομυθία μεταξύ δύο προσώπων (στ.594-617) και τριών προσώπων (στ.618-625) και ολοκληρώνεται με τις επικλήσεις του Πολυνείκη και τους σαρκασμούς του Ετεοκλή. Στις *Ίκέτιδες* παρακολουθούμε έναν αγώνα λόγων μεταξύ του Θησέα και του Θηβαίου Κήρυκα (στ.399-597). Ο αγών αυτός αφορμάται από την ταφή των Επτά Αρχηγών και καταλήγει σε διαμάχη για την δημοκρατία και την τυραννία. Έχουμε τις δύο ρήσεις, του Κήρυκα (στ.409-425) και του Θησέα (στ.426-462) και το δίστιχο του Χορού. Αφού ηττήθηκε ο Κήρυκας ως

¹⁴⁴ Duchemin, (1968²), 79 – 80

προς το πολίτευμα, αναφέρεται στη συνέχεια στην αποστολή για την οποία έχει έρθει (στ.465-510), για να εισπράξει, μετά από δύο στίχους του Χορού, την συμμετρική απάντηση του Θησέα (στ.513-563). Ο αγών ολοκληρώνεται με την στιχομυθία (στ.566-580). Στις *Τρωάδες* ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο αγών εκτυλίσσεται μεταξύ δύο προσώπων αλλά παρουσία ενός τρίτου προσώπου. Πιο συγκεκριμένα, η Ελένη και η Εκάβη αντιπαρατίθενται ενώπιον του Μενελάου, ο οποίος έχει τον ρόλο του δικαστή (στ.911-1059). Μετά τον λόγο της Ελένης (στ.914-965), ακολουθούν τρεις στίχοι του Χορού, η απάντηση της Εκάβης (στ.969-1032) και πάλι τρεις στίχοι του Χορού. Η σκηνή δεν ολοκληρώνεται με μια στιχομυθία αλλά με την ανταλλαγή γοργών απαντήσεων μεταξύ των τριών ηρώων¹⁴⁵.

Η Duchemin, συγκαταλέγει και την τραγωδία *Ρήσος* στην μελέτη της για τους αγώνες λόγων στα έργα του Ευριπίδη. Αναλυτικότερα, η τραγωδία αυτή εμπεριέχει δύο σκηνές, οι οποίες μπορούν να καταταχθούν στις σκηνές των αγώνων λόγων. Η πρώτη σκηνή αντιπαραθέσης διεξάγεται μεταξύ του Έκτορα (στ.393-421) και του Ρήσου (στ.422-453), χωρίς να καταλήγει σε στιχομυθία με την μορφή που απαντώνται σε αγώνες λόγων. Η δεύτερη σκηνή αφορά τις δύο ρήσεις των Ηνιόχου (στ.833-855) και του Έκτορα (στ.856-865) και τον έντονο διάλογο μεταξύ των δύο (στ.866-881). Άρα, και εδώ ο ποιητής έχει επιλέξει την μορφή των αγώνων λόγων και, συνεπώς, το έργο αυτό καταδεικνύει και πιστοποιεί την ζωτικότητα των αγώνων λόγων στην τραγωδία¹⁴⁶.

B. Οι διαφορετικές μορφές στην δομή των αγώνων λόγων

Οι αγώνες λόγων που συναντάμε στην τραγωδία έχουν ποικιλία ως προς την δομή τους. Έτσι, τους κατατάσσουμε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες :

1. τους αγώνες μεταξύ δύο προσώπων
2. τους αγώνες μεταξύ δύο προσώπων ενώπιον ενός τρίτου, όμως, προσώπου ως διαιτητή και
3. τους αγώνες μεταξύ τριών προσώπων¹⁴⁷

Ο Ευριπίδης σταδιακά απομακρύνεται από τον αγώνα μεταξύ δύο προσώπων σε μία μεγαλύτερη ελευθερία που του παρέχει περισσότερο η χρήση σκηνών με τρία πρόσωπα, στις οποίες ενσωματώνει αγώνες λόγων ενώπιον ενός τρίτου προσώπου σε

¹⁴⁵ Duchemin, (1968²), 80 – 81

¹⁴⁶ Duchemin, (1968²), 81. Για δείγματα αγώνων λόγων στα αποσπάσματα του Ευριπίδη, βλ. Duchemin, (1968²), 81 - 106

¹⁴⁷ Duchemin, (1968²), 136, βλ. και Collard, (2003), 67

ρόλο δικαστή παρά οι απλοί αγώνες τριών προσώπων¹⁴⁸. Στα μεταγενέστερα έργα του είναι συχνές οι κατά τρόπον τινά σκηνές δίκης, όπου η επέκταση από δύο σε τρία πρόσωπα επιτείνει την ποικιλία και την ευελιξία στις κινήσεις των δύο πλευρών αλλά και σε συναισθηματικό επίπεδο. Οι σκηνές, στις οποίες το ένα από τα δύο πρόσωπα είναι ο δικαστής ή ακόμα και ο εισαγγελέας του άλλου προσώπου, είναι ναί μεν δυνατές ωστόσο συνιστούν ένα απλό δράμα, αρκεί να αναφερθεί το παράδειγμα του Θησέα και του Ιππολύτου (*Ιππόλυτος* στ. 902-1089). Αντιθέτως, πιο πλούσιες είναι οι σκηνές στις οποίες τα δύο πρόσωπα λογομαχούν ενώπιον ενός τρίτου προσώπου σε ρόλο δικαστή, όπως για παράδειγμα η Ελένη και η Εκάβη ενώπιον του Μενελάου (*Τρωάδες* στ. 860-1059), ή σκηνές στις οποίες το τρίτο πρόσωπο απλώς περιμένει το αποτέλεσμα του αγώνα λόγων, όπου ένας εκ των δύο αντιλεγόμενων προσώπων έχει την δύναμη να πάρει απόφαση, όπως για παράδειγμα στην τραγωδία *Φοίνισσαι* στ. 435-637 η Ιοκάστη αποτελεί το θύμα της άγονης αντιπαράθεσης μεταξύ του Πολυνείκη και του Ετεοκλή. Οι σκηνές μιας τρόπον τινά δίκης είναι τυπικοί αγώνες λόγου, ιδιαίτερα επιτυχείς, καθώς προσιδιάζουν στα δικαστήρια και τους δικανικούς λόγους της εποχής, είναι επιμελώς οργανωμένες και διαθέτουν αρκετά χαρακτηριστικά των δικανικών λόγων, όπως την επιχειρηματολογία του *εϊκότος*, *προκατάληψη* των επιχειρημάτων του αντιπάλου και *αποφθέγματα*¹⁴⁹.

Β1. Οι αγώνες μεταξύ δύο προσώπων

Οι αγώνες αυτοί είναι οι πιο συνηθισμένοι στην τραγωδία. Πέντε δράματα του Σοφοκλή μας παρουσιάζουν αρκετά παραδείγματα τέτοιων αγώνων : ο αγών μεταξύ Τεύκρου και Μενελάου στον *Αΐαντα*, ο αγών μεταξύ Αντιγόνης και Κρέοντα αλλά και Αίμονα και Κρέοντα στην *Αντιγόνη*, ο αγών Ηλέκτρας και Κλυταιμίστρας στην *Ηλέκτρα*, ο αγών Οιδίποδα και Κρέοντα και στην συνέχεια με τον Πολυνείκη στον *Οιδίποδα επί Κολωνῶ* και η σύγκρουση Οιδίποδα και Τειρεσία και Οιδίποδα και Κρέοντα στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Στα έργα του Ευριπίδη εντοπίζουμε δώδεκα δράματα να περιέχουν έναν αγώνα λόγων μεταξύ δύο προσώπων. Αναλυτικότερα, αυτά είναι στην *Άλκηστη* μεταξύ Αδμήτου και Φέρητα, στην *Άνδρομάχη* ο πρώτος από τους δύο αγώνες του έργου μεταξύ Ερμιόνης και Ανδρομάχης, στον *Κύκλωπα* μεταξύ Οδυσσέα και Πολυφήμου, στην *Ηλέκτρα* μεταξύ Ηλέκτρας και Κλυταιμίστρας, στον *Ηρακλή* ανάμεσα στον Λύκο και στον Αμφιτρώνα, στον

¹⁴⁸ Strohm, (1957), 44, βλ. και Collard, (2003), 69

¹⁴⁹ Collard, (2003), 69-70

Ιππόλυτο μεταξύ πατέρα και υιού, στον *Ίωνα* ο Ξούθος προσπαθεί να πείσει τον *Ίωνα*, στην *Ίφιγένεια τήν έν Αύλιδι* έχουμε την σύγκρουση Αγαμέμνονα και Μενελάου, ενώ στην *Ίφιγένεια τήν έν Ταύροις* τον αγώνα φίλων μεταξύ Ορέστη και Πυλάδη. Στην *Μήδεια* παρακολουθούμε την βίαιη σύγκρουση μεταξύ του Ιάσονος και της προδομένης συζύγου του, στον *Όρέστη* ο γιος του Αγαμέμνονα προσπαθεί να εξασφαλίσει την βοήθεια του Μενελάου, στις *Ίκέτιδες* αντιπαρατίθενται ο Θησεάς και ο Θηβαίος Κήρυκας. Στα παραδείγματα αγώνων λόγων μεταξύ δύο προσώπων η Duchemin¹⁵⁰ συγκαταλέγει και την τραγωδία *Ρήσος*.

Τα προαναφερθέντα παραδείγματα διαθέτουν την απλή δομή ενός αγώνα μεταξύ δύο προσώπων, ωστόσο σταδιακά παρατηρούμε ότι στις τραγωδίες υπάρχουν σκηνές¹⁵¹ όπου ο αγώνας μεταξύ δύο προσώπων εμπλουτίζεται με ένα τρίτο πρόσωπο, χωρίς, όμως, το πρόσωπο αυτό να έχει την αξία και βαρύτητα που παρατηρούμε στον μεγάλο αγώνα λόγων μεταξύ τριών, όπως για παράδειγμα στην *Εκάβη*.

B2. Οι αγώνες μεταξύ δύο προσώπων ενώπιον ενός τρίτου προσώπου ως διαιτητή

Στην περίπτωση αυτή ο αγών λόγων μεταξύ των δύο προσώπων διεξάγεται μπροστά σε ένα τρίτο πρόσωπο, ο οποίος έχει τον ρόλο του διαιτητή - δικαστή. Τρία παραδείγματα έχουμε στα έργα του Ευριπίδη, με πρώτο την *Ελένη*, δίχως, βέβαια, να συνιστά έναν ξεκάθαρο αγώνα λόγων, στον οποίο η Ελένη και ο Μενέλαος προσπαθούν να πείσουν την Θεονόη. Δεύτερο παράδειγμα αποτελούν οι *Τρωάδες* με τον αγώνα να διεξάγεται μεταξύ Ελένης και Εκάβης και κριτή τον Μενέλαο. Τέλος, στον *Κύκλωπα* ο αγών μεταξύ Σιληνού και Οδυσσέα έχει ως κριτή τον Πολύφημο. Στα προαναφερθέντα παραδείγματα είναι αξιοσημείωτο ότι το τρίτο πρόσωπο παύει να είναι αντικειμενικό και αναμειγνύεται στον αγώνα. Υπάρχουν, όμως, και τρεις άλλες τραγωδίες του Ευριπίδη, στις οποίες αρκετά γρήγορα το τρίτο πρόσωπο γίνεται μέρος του αγώνα και αυτές είναι η *Εκάβη*, οι *Ηρακλείδες* και οι *Φοίνισσαι*. Άρα, συχνά συμμετέχει ενεργά το τρίτο πρόσωπο, έστω και στο τέλος της σκηνής. Εύκολα, όμως, γίνεται αντιληπτό ότι ο ρόλος του προσώπου αυτού είναι μια δύσκολη ισορροπία, προκειμένου να κρατηθεί η αμεροληψία του. Το σίγουρο είναι ότι οι

¹⁵⁰ Duchemin, (1968²), 136 - 137

¹⁵¹ Για περισσότερα σχετικά με την εισαγωγή τρίτου προσώπου σε αγώνες λόγων μεταξύ δύο προσώπων βλ. Duchemin, (1968²), 137 - 138

αγώνες αυτοί, οι οποίοι καλώς εκπροσωπούνται στις διασωθείσες τραγωδίες, προετοίμασαν σταδιακά το έδαφος για τους αγώνες μεταξύ τριων προσώπων¹⁵².

B3. Οι αγώνες λόγων μεταξύ τριων προσώπων

Ένα από τα διασωθέντα έργα του Σοφοκλή και τρία από τα έργα του Ευριπίδη περιλαμβάνουν σκηνή με αγώνα λόγων μεταξύ τριων προσώπων. Πρόκειται για τον *Οιδίποδα επί Κολωνῶ*, όπου μετά τον πρώτο αγώνα μεταξύ του Οιδίποδα και του Κρέοντα, ακολουθεί αγώνας μεταξύ του Θησέα, του Οιδίποδα και του Κρέοντα. Όσον αφορά τα έργα του Ευριπίδη, οι *Βάκχες* παρουσιάζουν έναν αγώνα λόγων μεταξύ του Πενθέα, του Κάδμου και του Τειρεσία, η *Ιφιγένεια ή εν Αύλιδι* τον αγώνα μεταξύ Κλυταιμίστρας, Αγαμέμνονα και Ιφιγένειας, με τον οποίο διαφωτίζονται εναργέστερα οι απόψεις των τριων συνομιλητών και, τέλος, στην *Εκάβη*, τον αγώνα μεταξύ Εκάβης, του Οδυσσέα και της Πολυξένης. Παρατηρείται, επομένως, ότι η εισαγωγή του τρίτου προσώπου, είτε ως απλού κριτή είτε ως διαλεγόμενου προσώπου, περιπλέκει την δράση, εμπλουτίζει τις αντικρουόμενες απόψεις, αποτυπώνει καλύτερο το πάθος της κατάστασης, τα οποία δεν θα μπορούσαν να εκφραστούν πλήρως με δύο άτομα μόνο¹⁵³.

B4. Τα δομικά στοιχεία των αγώνων λόγων

Ο αγώνας αποτελείται από λόγους που εκφέρονται από δύο αντιπάλους, πρόκειται, δηλαδή, για τις κύριες ρήσεις του αγώνα. Συχνά ακολουθεί στιχομυθία αλλά παρεμβάλλονται μεταξύ των δύο ρήσεων στίχοι του Χορού, οι οποίοι έχουν αδιαμφισβήτητη αξία για την οικονομία του αγώνα. Υπάρχει περίπτωση, όμως, να παραλείπεται η στιχομυθία και να έπονται των ρήσεων, μονόλογοι ελάσσονος σημασίας με τους οποίους ολοκληρώνεται ο αγών. Τα δίστιχα του Χορού στόχο έχουν την ανάδειξη του χαρακτήρα των ηρώων και μπορεί να έχουν ουδέτερο ή αποφθεγματικό χαρακτήρα. Παρατηρείται, ωστόσο, πως στους αγώνες λόγων, όπως και στις δίστιχες παρεμβάσεις του Χορού, υπάρχει μια ευελιξία σε μορφές που φαινομενικά μπορεί να θεωρούνται δεδομένες και αυστηρές, ευελιξία πιο αληθινή στον Σοφοκλή απ'ότι στον Ευριπίδη¹⁵⁴. Ως προς την σειρά των ομιλητών ο νικητής του αγώνα συνήθως μιλάει δεύτερος, με αποτέλεσμα ο πρώτος ομιλητής να μην

¹⁵² Duchemin, (1968²), 139 – 140

¹⁵³ Duchemin, (1968²), 140 - 142

¹⁵⁴ Duchemin, (1968²), 145-148 και 152-153, βλ. και Rutherford, (2012), 192, Collard, (2003), 67

μπορεί να ανταπαντήσει παρά μόνο με την εκτόξευση προσβολών μέσω μιας σύντομης στιχομυθίας¹⁵⁵.

III. Αναλυτική πραγμάτευση αγώνων λόγων εκ τριων διασωθεισών τραγωδιών του Ευριπίδη

Στην συνέχεια αυτής της εργασίας θα αναλυθούν οι αγώνες λόγων τριων εκ των διασωθεισών τραγωδιών του Ευριπίδη. Πιο ειδικά, ο αγών λόγων της *Ήλέκτρας* που διεξάγεται μεταξύ δύο προσώπων, ο αγών λόγων των *Τρωάδων* που εκτυλίσσεται ενώπιον ενός τρίτου προσώπου-δικαστή και τέλος, οι *Ίκέτιδες* εξαιτίας του διττού αγώνα λόγων και του εγκωμίου της δημοκρατίας, επελέγησαν για περαιτέρω πραγμάτευση.

A. Ήλέκτρα

Ο αγών λόγων στην *Ήλέκτρα* διεξάγεται στο τέλος του έργου μεταξύ δύο προσώπων με στενή συγγένεια μεταξύ τους. Δεν υπάρχει κάποια μορφή που να προεδρεύει και ούτε χρειάζεται να ληφθεί μια απόφαση, στοιχεία που τον διαφοροποιούν από την δικανική ρητορεία. Εξάλλου, κατά έναν ειρωνικό τρόπο η Κλυταιμίστρα είναι ήδη καταδικασμένη να πεθάνει¹⁵⁶. Μάλιστα, θυμίζει τον *Ίππόλυτο*, καθώς και σε αυτό το έργο ο ήρωας είναι καταδικασμένος εν αγνοία του σε θάνατο. Ο αγών στην *Ήλέκτρα* είναι καλά εξισορροπημένος με δυνατά επιχειρήματα εκατέρωθεν. Οι δύο ηρωίδες, η Κλυταιμίστρα και η Ήλέκτρα, διαθέτουν ρητορικές ικανότητες, αρκετές ώστε να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους. Ο Ευριπίδης, ως προς την δομή του έργου του, παραθέτει την αναγνώριση, την ίντριγκα, τον αγγελιαφόρο και, τέλος, τον αγώνα λόγων, ενώ ο Σοφοκλής (*Ήλέκτρα* στ.516-659) ακολουθεί αντίστροφη πορεία ξεκινώντας από τον αγώνα λόγων. Ο Ευριπίδης μας παραθέτει έναν οιονεί δικαστικό αγώνα λόγων πριν από τον θάνατο της Κλυταιμίστρας¹⁵⁷. Πάντως, και στα δύο έργα ο αγών αρχίζει με την υπεράσπιση της Κλυταιμίστρας, κυρίως επειδή η ενοχή της είναι δεδομένη και το δραματικό ζητούμενο δεν είναι η ενοχή αλλά η απάντηση στην ενοχή¹⁵⁸. Το πιο σημαντικό της επιχείρημα είναι η θυσία της Ιφιγένειας, ενώ ο Ευριπίδης προσθέτει, όπως θα ειπωθεί στην συνέχεια, και

¹⁵⁵ Collard, (2003), 68

¹⁵⁶ Cropp, (1988), 168

¹⁵⁷ Lloyd, (1992), 55-56, βλ. και Cropp, (1988), xlix, Roisman and Luschnig, (2011), 208

¹⁵⁸ Cropp, (1988), 168

την απιστία του Αγαμέμνονα. Νικήτρια και στα δύο έργα αναδεικνύεται η Ηλέκτρα, καθώς αντικρούει επιτυχώς τα επιχειρήματα της μητέρας της¹⁵⁹. Πάντως, σκοπός του αγώνα είναι να φανεί, από την μία, η Κλυταιμίστρα λιγότερο κακή από όσο την θεωρεί η Ηλέκτρα και η Ηλέκτρα, από την άλλη, ότι δεν έχει και τόσο δίκιο όσο νομίζει¹⁶⁰.

Η παρουσίαση της Κλυταιμίστρας παρουσιάζει ενδιαφέρον κατά κάποιο τρόπο, καθώς η είσοδός της είναι ουσιαστικά μια προβολή του πλούτου και της δύναμής της μπροστά στην άπορη κόρη της. Έτσι, ο αγών, ήδη από την αρχή, αποβαίνει σε βάρος της μητέρας, με την εύκολη νίκη της Ηλέκτρας¹⁶¹. Αναλυτικότερα, πριν αρχίσει ο αγών λόγων υπάρχει ένας εισαγωγικός διάλογος (στ.998-1010), στον οποίο η Κλυταιμίστρα, από τη μία, αναφέρει τα λάφυρα της Τροίας και την χλιδή και, από την άλλη, την απώλεια της κόρης της, της Ιφιγένειας, προκαλώντας την ειρωνική απάντηση της Ηλέκτρας ότι η ίδια έχει καταντήσει σκλάβα και ορφανή από πατέρα εξαιτίας της μητέρας της (στ.1008-1010). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προκαλέσει με την σειρά της την αυτο-άμυνα της Κλυταιμίστρας και την έναρξη του αγώνα λόγων. Η αναφορά της Ηλέκτρας ως σκλάβα υπάρχει και στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου (στ.135) και στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή (στ.814, 1192). Ο αγών, λοιπόν, ξεκινά με απόλυτα φυσικό τρόπο και χωρίς καθυστέρηση¹⁶².

Ο λόγος της Κλυταιμίστρας είναι γεμάτος από ρητορικά τεχνάσματα¹⁶³, όπως θα επιχειρηθεί να παρουσιασθεί στην συνέχεια. Αναλυτικότερα, ξεκινά με μια δίστιχη εισαγωγή (στ.1011-1012), στην οποία η Κλυταιμίστρα απαντά στο παράπονο της κόρης της ότι είναι εξόριστη και σκλάβα, επιρρίπτοντας την ευθύνη για ό,τι συνέβη εξ ολοκλήρου στον Αγαμέμνονα. Το δίστιχο αυτό, κατά τον Lloyd, λειτουργεί ως επικεφαλίδα στον λόγο της, αφού η ενοχή του Αγαμέμνονα θα αποτελέσει τη βάση της υπερασπιστικής της γραμμής. Με τη φράση *λέξω δε* (στ.1013), που μας παραπέμπει σε δικανικό λόγο (πρβλ. Δημοσθένης, *Προίμια*, 7.3), όπου ο ομιλών πρόκειται να παραθέσει τα επιχειρήματά του, προετοιμάζει το κοινό (και ενδοκειμενικό και θεατρικό), καθώς η Κλυταιμίστρα θα αρχίσει να ξεδιπλώνει τα επιχειρήματά της για να δικαιολογήσει τις πράξεις της και να απελευθερωθεί από την ενοχή της. Εξάλλου, αποτελεί χαρακτηριστικό των έργων του Ευριπίδη, ο ομιλητής

¹⁵⁹ Lesky, (2010⁵), 218

¹⁶⁰ Roisman and Luschnig, (2011), 208

¹⁶¹ Gellie, (1981), 5

¹⁶² Lloyd, (1992), 61, βλ. και Denniston, (2010), 295

¹⁶³ Cropp, (1982), 51

να πληροφορεί το κοινό ότι πρόκειται πλέον να εκφρασθεί ρητορικά¹⁶⁴. Έτσι, οι στίχοι 1011 – 1017 αποτελούν το *προοίμιο*¹⁶⁵ του λόγου της, στο οποίο προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του κοινού, αλλά και της κόρης της, και να τους προδιαθέσει θετικά απέναντί της. Ως εισαγωγή χαρακτηρίζονται οι στίχοι 1011-1017 και από τον Cropp¹⁶⁶. Η Κλυταιμίστρα χρησιμοποιεί την ρητορική τεχνική της φήμης (στ.1013-1014), προσπαθώντας να απαλλάξει τον εαυτό της από την αρνητική γνώμη που υπάρχει για το πρόσωπό της¹⁶⁷, και αυτό της το ενδιαφέρον έχει ήδη διατυπωθεί νωρίτερα στο έργο (στ.30, 643) και έρχεται σε αντίθεση με την βιαιότητα του ήθους της στον Αισχύλο (στ.1401-1406)¹⁶⁸. Θεωρεί ότι άδικα την κακολογούν και η υποκειμενικότητα της γνώμης της ενισχύεται με την χρήση του *ώς* (στ.1015)¹⁶⁹, το οποίο είναι περιττό, αφού υπάρχει ο εμπρόθετος προσδιορισμός *παρ' ἡμῖν*. Επικαλείται προκατάληψη σε βάρος της (στ.1013-1015), όπως η Ελένη στις *Τρωάδες* στ.914-917, η Μήδεια στην ομώνυμη τραγωδία, στίχοι 292-305 και η Ανδρομάχη στην επίσης ομώνυμη τραγωδία, στίχοι 186-191¹⁷⁰. Ισχυρίζεται ότι θα πει την αλήθεια (στ.1015-1016) και με το ρητορικό ερώτημα¹⁷¹ (στ.1017) είναι σαν να επιχειρεί να παγιδεύσει την κρίση του κοινού και να προεξοφλεί την συμπάθειά του, καθώς θεωρεί ότι άδικα βάλλεται. Άρα, με ρητορικό τρόπο αντιτίθενται τα γεγονότα *τό πράγμα* (στ.1015) στις φήμες *γλώσση* (στ.1014) και αυτή η επιμονή του κατηγορούμενου να εκθέσει αυτά που έγιναν έναντι αυτών που φημολογούνται υπάρχει και στην *Εκάβη* (στ.1187-1188), στον *Ίππόλυτο* (στ.983-985) και στην *Άντιόπη* fr.32¹⁷². Άρα, ως προς την εισαγωγή, ο Ευριπίδης ακολουθεί το τυπικό ενός δικανικού λόγου, ξεκινώντας από ένα προοίμιο, με στόχο να προετοιμάσει το ενδοκειμενικό αλλά και εξωκειμενικό κοινό να ακούσει την υπερασπιστική τακτική της Κλυταιμίστρας. Η Κλυταιμίστρα και επιτίθεται στο ήθος του συζύγου της, από την μία, αλλά και επικαλείται το δικό της ήθος, δηλώνοντας την πρόθεσή της να κερδίσει και να χαίρει της εκτιμήσεως της κοινωνίας, αφού έχει το δίκαιο με το μέρος της.

¹⁶⁴ Scodel, (1999-2000), 138

¹⁶⁵ Για περισσότερα σχετικά με την δομή των δικανικών λόγων βλ. Usher, (1999), 22 – 26, de Brauw, (2007), 188-189

¹⁶⁶ Cropp, (1988), 169

¹⁶⁷ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1416a 4-6 *περι δὲ διαβολῆς ἐν μὲν τὸ ἐξ ὧν ἂν τις ὑπόληψιν δυσχερῆ ἀπολύσαιτο (οὐθὲν γὰρ διαφέρει εἴτε εἰπόντος τινὸς εἴτε μὴ, ὥστε τοῦτο καθόλου)*

¹⁶⁸ Lloyd, (1992), 61

¹⁶⁹ Denniston, (2010), 296

¹⁷⁰ Cropp, (1988), 169

¹⁷¹ Σχετικά με τις ερωτήσεις, βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1419a

¹⁷² Cropp, (1988), 170, βλ. και Roisman and Luschign, (2011), 211, Cropp, (1982), 53

Μετά το προοίμιο, το επόμενο μέρος ενός δικανικού λόγου είναι η *διήγησις*, δηλαδή η παράθεση και η περιγραφή των γεγονότων του παρελθόντος που αφορούσαν την υπόθεση¹⁷³. Εύστοχος είναι ο διαχωρισμός από τον Cropp¹⁷⁴, ο οποίος προσδίδει τους στίχους 1018-1029, ως προς το περιεχόμενο, στην Ιφιγένεια, διαχωρίζοντας τους στίχους 1018-1023 που αποτελούν την διήγηση από τους στίχους 1024-1029, που αποτελούν το επιχείρημα. Πιο γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι διήγησις υπάρχει στους στίχους 1018 – 1034, όπου η Κλυταιμίστρα διηγείται γεγονότα από το παρελθόν της, τα οποία συνετέλεσαν στο να δημιουργηθεί και να ενισχυθεί το μίσος και η αποστροφή της για τον άντρα της. Ξεκινά με το επιχείρημα ότι ο Τυνδάρεως δεν την πάντρεψε με τον Αγαμέμνονα, με σκοπό να πεθάνει η ίδια ή τα παιδιά της (στ.1018-1019), για να το αντιπαραβάλλει, αμέσως μετά, με την απαράδεκτη και εκ διαμέτρου αντίθετη συμπεριφορά του συζύγου της να ξεγελάσει την Ιφιγένεια και να την πάει στην Αυλίδα, προκειμένου να την θυσιάσει (στ.1020-1023). Κατά τον Lloyd¹⁷⁵, το καλύτερο επιχείρημα της Κλυταιμίστρας είναι η εκδίκηση για τον φόνο της κόρης της, με την προϋπόθεση να αποδείξει ότι αποτέλεσε προσβολή προς το πρόσωπό της (Αισχύλος, *Αγαμέμνων* στ.1412-1421, 1523-1529, 1551-1559 και Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ.530-533). Η Κλυταιμίστρα στον Σοφοκλή (*Ηλέκτρα* στ.530-533) αναφέρεται πιο εκτεταμένα στην άποψη, που ήδη υπάρχει στον Αισχύλο (*Αγαμέμνων* στ.1417 κ.εξ.), ότι η μητέρα πονά περισσότερο το παιδί από τον πατέρα, αλλά στον Ευριπίδη υιοθετεί άλλη γραμμή επικαλούμενη ένα φανταστικό συμβόλαιο που συνήφθη μεταξύ του πατέρα της και του συζύγου της, ως κάτι δεσμευτικό για την συμπεριφορά του Αγαμέμνονα απέναντί της. Ο Αγαμέμνονας με το να θυσιάσει την κόρη της *παῖδ' ἐμήν* (στ.1020) καταπάτησε αυτό το συμβόλαιο, σαν να σκότωνε την ίδια, και για τον λόγο αυτόν αισθάνεται *ἡδίκημένη* (στ.1030). Η αναφορά της στον πατέρα της, επειδή παρουσιάζεται ως ο προστάτης και ο εγγυητής των δικαιωμάτων της, όταν απειλείται από τον σύζυγό της, ενδυναμώνει το επιχείρημά της¹⁷⁶. Η θυσία της Ιφιγένειας αποτέλεσε προσβολή για την ίδια και τον πατέρα της και, με τον τρόπο αυτό, δικαιολογεί την αδικία που νιώθει ότι έχει υποστεί. Με το συγκεκριμένο επιχείρημα επιτίθεται στον χαρακτήρα του συζύγου της, ο οποίος δεν σεβάσθηκε την οικογένειά του, αλλά και δημιουργεί *πάθη* στο κοινό, τα οποία είναι από την μία

¹⁷³ Usher, (1999), 23 - 24

¹⁷⁴ Cropp, (1988), 169

¹⁷⁵ Lloyd, (1992), 62

¹⁷⁶ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1375a7-11, *καὶ ὁ οἱ ἀκούοντες φοβοῦνται μᾶλλον ἢ ἐλεοῦσιν. καὶ τὰ μὲν ῥητορικά ἐστὶ τοιαῦτα, ὅτι πολλὰ ἀνήρηκεν ἢ ὑπερβέβηκεν, οἷον ὄρκους, δεξιὰς, πίστεις, ἐπιγαμίας: πολλῶν γὰρ ἀδικημάτων ὑπεροχή.*

συμπάθεια για την αδικημένη Κλυταιμίστρα και, από την άλλη, οργή και απέχθεια για τον σύζυγό της.

Το επόμενο επιχείρημα διατυπώνεται στους στίχους 1024 – 1029 και αφορά πάλι στην θυσία της Ιφιγένειας. Η Κλυταιμίστρα θα μπορούσε, ενδεχομένως, να δικαιολογήσει την θυσία ενός παιδιού της, αν ήταν να σωθεί ολόκληρη η πόλη ή το σπίτι του ή τα άλλα παιδιά του (στ.1024- 1026). Ο υποθετικός συλλογισμός που διατυπώνεται εδώ θυμίζει τον Λυσία 12. 29 « *εἰ μὲν γὰρ τις ἦν ἐν τῇ πόλει ἀρχὴ ἰσχυρότερα αὐτῆς, ὑφ' ἧς αὐτῶ προσεάττετο παρὰ τὸ δίκαιον ἀνθρώπους ἀπολλύναι, ἴσως ἂν εἰκότως αὐτῶ συγγνώμην εἶχετε: νῦν δὲ* »¹⁷⁷. Αντιθέτως, την θυσίασε, επειδή ήταν άμυαλη η Ελένη και ο Μενέλαος δεν μπόρεσε να την μαζέψει (στ.1027-1029). Συχνά, εξάλλου, δυσφημείται ο Μενέλαος στην αρχαία τραγωδία (Σοφοκλής, *Αἴας*, στ. 1046-1162, Ευριπίδης, *Ιφιγένεια τὴν ἐν Αὐλίδι*, στ. 70-79, 378-401)¹⁷⁸. Η αντίθεση δηλώνεται με τους αντιθετικούς συνδέσμους *μὲν δε* (στ.1024, 1027) και με το χρονικό επίρρημα *νῦν* (στ.1027), όπως παρατηρούμε και στο προαναφερθέν χωρίο του Λυσία. Το επιχείρημά αυτό είναι ιδιαίτερος ισχυρός, καθώς άμεσα αντιπαραθέτει την αθωότητα της Ιφιγένειας, η οποία δεν ευθύνεται σε τίποτα, απέναντι στην ενοχή της Ελένης¹⁷⁹. Οι δύο αντίθετες αυτές έννοιες ενισχύουν το αίσθημα της αδικίας που νιώθει η Κλυταιμίστρα, καθώς η κόρη της χάθηκε άδικα. Η Κλυταιμίστρα του Ευριπίδη δεν προσφέρει καμία απολύτως δικαιολογία για την θυσία της Ιφιγένειας, ενώ στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή η Ηλέκτρα ισχυρίζεται ότι η θυσία της Ιφιγένειας ήταν απαραίτητη, προκειμένου να προχωρήσει η αποστολή ή ακόμα και για να μπορούν τα στρατεύματα να επιστρέψουν σπίτι¹⁸⁰.

Το τρίτο επιχείρημα της Κλυταιμίστρας διατυπώνεται στους στίχους 1030 – 1040, στους οποίους ο Cropp¹⁸¹ εκ νέου προβαίνει στον διαχωρισμό των στίχων 1030-1034 που αποτελούν την διήγηση και των στίχων 1035-1040 που συνιστούν το επιχείρημα. Αναλυτικότερα, η Κλυταιμίστρα δεν αναφέρεται πια στον άδικο χαμό της Ιφιγένειας και στον πόνο της γι'αυτό, αλλά πραγματεύεται την απιστία του συζύγου της. Η ευθραυστότητα του επιχειρήματός της οφείλεται στο γεγονός ότι δεν μπορεί να καταλήξει σε έναν ισχυρό λόγο για τον οποίο σκότωσε τον σύζυγό της. Ακόμα και ο

¹⁷⁷ Lloyd, (1992), 33

¹⁷⁸ Roisman and Luschign, (2011), 211

¹⁷⁹ Lloyd, (1992), 62

¹⁸⁰ Για περισσότερα σχετικά με την διφορούμενη σχέση μεταξύ των έργων των δύο τραγικών, βλ. Lloyd, (1992), 62 - 63

¹⁸¹ Cropp, (1988), 169

ισχυρισμός ότι ήταν εκδίκηση για την θυσία της Ιφιγένειας δεν ευσταθεί, καθώς στον στίχο 1026 αναφέρει ότι θα τον συγχωρούσε, αν η θυσία της ήταν για καλό σκοπό. Έτσι, αποφασίζει να χρησιμοποιήσει την απιστία του Αγαμέμνονα (στ. 1032 – 1034) ως όπλο για να δικαιολογήσει την δική της απιστία¹⁸². Γνωρίζει ότι έχει σφάλει και η ίδια και προκαταλαμβάνει (*προκατάληψις*, *Rhetorica ad Alexandrum* 1432b) την αντίδραση και της αντιπάλου της, της Ηλέκτρας, αλλά και του εξωκειμενικού κοινού. Η αναφορά στην Κασσάνδρα στόχο έχει να τονίσει την δική της αντίδραση, η οποία ισχυρίζεται πως μιμήθηκε την άπιστη συμπεριφορά του συζύγου της (στ.1035-1038). Συνεπώς, δεν μπορεί κανείς να την κατηγορήσει, αφού ουσιαστικά ακολούθησε τα βήματα του συζύγου της. Το επιχείρημά της δεν ευσταθεί, βέβαια, γιατί, όπως γνωρίζουμε, η σχέση της με τον Αίγισθο προϋπήρχε της επιστροφής του Αγαμέμνονα. Για τον λόγο αυτόν δεν αναφέρει με άμεσο τρόπο ότι η απιστία της οφείλεται στον Αγαμέμνονα αλλά χρησιμοποιεί υπαινικτική και επιμελώς ασαφή γλώσσα¹⁸³. Καταλήγει σε ένα συμπέρασμα το οποίο, κατά τον Lloyd¹⁸⁴, μπορεί να ερμηνευθεί με διττό τρόπο. Πρώτον, ότι δεν πρέπει κανείς να κατηγορεί μια γυναίκα για απιστία από την στιγμή που μιμείται την συμπεριφορά του συζύγου της, άρα δεν πρέπει η ίδια να κατηγορηθεί για την σχέση της με τον Αίγισθο. Η δεύτερη ερμηνεία είναι ότι, αφού κατηγορούνται οι γυναίκες για απιστία, τότε πρέπει να κατηγορούνται και οι άντρες για απιστία, συνεπώς είναι δικαιολογημένη η απόφασή της να σκοτώσει τον σύζυγό της. Η ερμηνεία αυτή ολοκληρώνει το επιχείρημα με κυκλικό τρόπο και αυτή η αμφισημία των λεγομένων της Κλυταιμίστρας αποτελεί μέρος της ρητορικής της στρατηγικής, ενώ, παράλληλα, δίνει λαβή στην αντίπαλό της.

Το επιχείρημα για την Κασσάνδρα δεν εμφανίζεται στον Σοφοκλή, στον Αισχύλο προστίθεται ως επιπλέον δικαιολογία για τον φόνο του Αγαμέμνονα (*Αγαμέμνων* στ. 1260-1263, 1440-1447) και στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη (στ.356-360, 404 κ.εξ., 461) η Κασσάνδρα φέρεται ως υπεύθυνη για τον θάνατο του Αγαμέμνονα. Οι Roisman και Luschnig¹⁸⁵ θεωρούν ότι η αναφορά της Κλυταιμίστρας ότι θα ανεχόταν την θυσία της Ιφιγένειας, αν δεν είχε φέρει ο Αγαμέμνονας την Κασσάνδρα, αποδυναμώνει το δίκαιό της. Αντιθέτως, κατά τον Lloyd¹⁸⁶, το επιχείρημα της Κλυταιμίστρας ενδυναμώνεται από την αντίθεση μεταξύ της κόρης που έχασε και της παλλακίδος

¹⁸² Lloyd, (1992), 63

¹⁸³ Lloyd, (1992), 63

¹⁸⁴ Lloyd, (1992), 63 - 64

¹⁸⁵ Roisman and Luschnig, (2011), 212

¹⁸⁶ Lloyd, (1992), 64

που έφερε ο σύζυγός της στο σπίτι. Χρησιμοποιεί το ισχυρό ρήμα *έπεισέφρηκε* (στ.1033) και τονίζει την θέληση του Αγαμέμνονα να έχει και τις δύο κάτω από την ίδια στέγη (στ.1034). Με τον τρόπο αυτό δικαιολογεί την οργή της κατά του συζύγου της. Το θέμα αυτό υπάρχει και στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή, όπου η Δηϊάνειρα αντιθέτει, από τη μία, την ανοχή στην ύπαρξη μιας ερωμένης με την ανυπόφορη, από την άλλη, προοπτική της συμβίωσης, ενώ ούτε η Ερμιόνη αντιμετωπίζεται κάπως πιο ευνοϊκά λόγω αυτού του προβλήματος (Ευριπίδης, *Ανδρομάχη* στ.213 – 228).

Επιπλέον, το επιχείρημα αυτό της Κλυταιμίστρας ξεκινά με μια εναντίωση *ἐπι τοῖσδε τοίνυν καίπερ ἡδίκημένη οὐκ ἠγγιώμην οὐδ' ἂν ἔκτανον πόσιν, ἀλλ' ἦλθ' ἔχων μοι μαινάδ' ἔνθεον κόρην* (στ.1030-1032), που δείχνει ότι δεν είχε πρόθεση να σκοτώσει τον σύζυγό της, παρά την προσβολή και αδικία που υπέστη, για να συνεχίσει με τον αντιθετικό σύνδεσμο *ἀλλ'*, ώστε να πείσει το κοινό ότι δεν έφτανε η άδικη θυσία της Ιφιγένειας, έπρεπε να υποστεί περαιτέρω ευτελισμό από τον σύζυγό της με το να φέρει στο σπίτι την Κασσάνδρα και να την απειλεί και συναισθηματικά αλλά και πρακτικά σε σχέση με τα παιδιά και την κληρονομιά¹⁸⁷. Η χρήση της εναντίωσης και της αντίθεσης ισχυροποιούν το επιχείρημά της. Επίσης, προς επίρρωση των λεγομένων της χρησιμοποιεί και γνωμικά (στ.1035), κερδίζοντας το αντρικό κοινό αλλά και προσπαθώντας να δικαιολογήσει ως μωρία την σχέση της με τον Αίγισθο. Γνωμικό¹⁸⁸ έχουμε και στον στίχο 1039-1040, με το οποίο κλείνει το τρίτο της επιχείρημα και με το οποίο καταδεικνύεται η αδικία σε βάρος των γυναικών, οι οποίες πρέπει να υποστούν τον διασυρμό, αν υπάρξουν άπιστες, ενώ οι άντρες όχι. Στους στίχους 1036-1038 αντλεί το επιχείρημά της από το *εἰκός*¹⁸⁹, καθώς πιθανολογεί ότι, όταν ένας αντρας σφάλει και παραμερίζει την γυναίκα του, το ίδιο θα κάνει και αυτή. Επιπλέον, προκαλεί *πάθη*¹⁹⁰ στο κοινό, το οποίο συμπονά την Κλυταιμίστρα για την προσβολή που δέχθηκε από τον σύζυγό της. Την συμπάθεια της Ηλέκτρας, επίσης, προσπαθεί να πετύχει, αλλά με αμφίβολα, κατά την γνώμη μου, αποτελέσματα. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι μετά την διήγηση, αρχίζει το μέρος του λόγου που εμπεριέχει τις *πίστεις* και στο οποίο παρατίθενται επιχειρήματα. Στο τρίτο, όμως, αυτό επιχείρημα της Κλυταιμίστρας μαζί με τις *πίστεις* έχουμε και *διήγηση*, καθώς η ηρωίδα αναφέρει γεγονότα του άμεσου παρελθόντος, τα οποία αφορούν, όμως, την υπόθεση. Εξάλλου, στην πρώιμη Αττική ρητορεία συνήθης ήταν η

¹⁸⁷ Cropp, (1988), 171

¹⁸⁸ Για τα γνωμικά, βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1394a20-1394b

¹⁸⁹ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1357a34-b24

¹⁹⁰ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1356a 14-19, 1378a21-24

σύμφυση της *διήγησης* και των *πίστεων*¹⁹¹. Η Κλυταιμήστρα, επομένως, υποστηρίζει ότι η δική της μοιχεία δεν είναι χειρότερη από αυτήν του συζύγου της, απλά η δική της ήταν αναμενόμενη ως το λογικό επακόλουθο της συμπεριφοράς του Αγαμέμνονα. Η εμφάνιση της Κασσάνδρας, επομένως, δικαιολογεί την δική της απιστία. Παρατηρούμε, όμως, ότι ενώ οι Ελληνίδες σύζυγοι ήταν ανεκτικές στην απιστία (η Διηάνειρα στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή, στ.459-462, η Ανδρομάχη στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, στ.222-227), η αρχαία ελληνική ηθική δεν συγχωρούσε τα ελαττώματα και την ανήθικη συμπεριφορά των γυναικών, όντας πιο αυστηρή απέναντι στις γυναίκες παρά στους άντρες και αυτό αποτυπώνεται στους παραπάνω στίχους¹⁹².

Οι *πίστεις* συνεχίζονται και στους στίχους 1041-1048, στους οποίους η Κλυταιμήστρα στρέφεται στην Ιφιγένεια και χρησιμοποιεί ρητορικά ερωτήματα μαζί με έναν εκπληκτικό *reductio ad absurdum*. Κατά τον Lloyd, στο σημείο αυτό (στ.1041-1045) έχουμε το μοναδικό παράδειγμα, όπου ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί την υποθετική αντιστροφή των ρόλων. Ρωτάει, λοιπόν, η Κλυταιμήστρα αν έπρεπε να είχε σκοτώσει τον Ορέστη, στο υποθετικό σενάριο ότι ο Μενέλαος ήταν ο απαχθείς, αντί της Ελένης. Με άλλα λόγια, αναρωτιέται αν θα έπρεπε να σκοτώσει τον γιο του Αγαμέμνονα προκειμένου να πάρει πίσω τον άντρα της αδερφής της, όπως ο Αγαμέμνων σκότωσε την κόρη της για να πάρει πίσω την γυναίκα του αδερφού του. Σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, σωστά και δίκαια δολοφονήθηκε ο Αγαμέμνων, αφού στο προαναφερθέν υποθετικό σενάριο θα ήταν δίκαιο να δολοφονηθεί η Κλυταιμήστρα¹⁹³. Κατά τον Cropp, οι στίχοι 1041-1045 συνιστούν ένα συμπληρωματικό επιχείρημα για την Ιφιγένεια¹⁹⁴. Η παράλογη αντίφαση των στίχων 1041 – 1045 επιτείνεται με τους αντιθετικούς συνδέσμους *μέν δε* και με το χρονικό επίρρημα *εἶτα*, ενώ ακριβές παράλληλο της δομής αυτού του επιχειρήματος βρίσκουμε και στην *Ανδρομάχη* (στ.663-667)¹⁹⁵.

Εκτός από τους προαναφερθέντες στίχους, υπάρχουν και άλλα παραδείγματα όπου ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί το *reductio ad absurdum* (*Άλκηστις* στ.699-702, *Ανδρομάχη* στ.215-219, 662-667, *Ίκέτιδες* στ.537-541, 542-548, *Τρωάδες* στ.983-986, *Φοίνισσαι* στ.541-547, *Όρέστης* στ.508-511, 566-571). Αυτό το είδος του επιχειρήματος είναι

¹⁹¹ de Brauw, (2007), 189

¹⁹² Denniston, (2010), 302-303

¹⁹³ Lloyd, (1992), 64 – 65, βλ. και Cropp, (1988), 171

¹⁹⁴ Cropp, (1988), 169

¹⁹⁵ Cropp, (1982), 51-52

κοινό στους φιλοσόφους, ειδικά στους Ελεατικούς, αλλά και στους Αττικούς ρήτορες, ιδίως στον Λυσία (3. 29-34, 6. 4-5, 10. 13, 12, 88, 24. 8, 12 και 30.32). Ο Λυσίας χρησιμοποιεί την εξής χαρακτηριστική φράση για να δείξει τον παραλογισμό *οὐκ οὖν δεινόν, εἰ...*, ενώ ο Ευριπίδης έχει αντίστοιχα δικό του τρόπο, όταν χρησιμοποιεί αυτό το είδος του επιχειρήματος. Σε τέσσερα παραδείγματα από τους αγώνες λόγων του οδηγούμαστε στην κατανόηση του παραλογισμού της υπόθεσης με την λέξη *εἶτα* (*Ἄλκηστις* στ.701, *Ἄνδρομάχη* στ.218, 666, *Ἡλέκτρα* στ.1044). Συνεπώς, αυτή η συχνή χρήση στερεότυπων στοιχείων στους αγώνες λόγων των έργων του Ευριπίδη, οφείλεται σε επίδραση της ρητορικής και αντανακλά τις δίκες της εποχής του¹⁹⁶.

Στην *Ἡλέκτρα* του Σοφοκλή η Κλυταιμίστρα θέτει ένα πιο προφανές ερώτημα (στ.534-545), γιατί να μην είχε θυσιάσει ο Μενέλαος κάποιο από τα δικά του παιδιά. Το επιχείρημα της Κλυταιμίστρας του Ευριπίδη δεν επιδέχεται την ολοφάνερη απάντηση που επιδέχεται το επιχείρημα του Σοφοκλή, ότι, δηλαδή, η Ἄρτεμις απαίτησε ένα από τα παιδιά του Αγαμέμνονα και όχι του Μενελάου¹⁹⁷. Την ίδια επισήμανση αναφέρει και ο Denniston¹⁹⁸ παρουσιάζοντας ως ενδεχόμενη αιτιολογία την επιθυμία του Ευριπίδη να ακολουθήσει διαφορετική πορεία από τον Σοφοκλή και να χαράξει μια νέα γραμμή στην επιχειρηματολογία της Κλυταιμίστρας. Εξάλλου, χαρακτηριστικό του Ευριπίδη ήταν η καινοτομία και η νεωτερικότητά του σε σχέση με τους προκατόχους του.

Οι *πίστεις* συνεχίζονται στους στίχους 1046-1048, όπου η Κλυταιμίστρα ομολογεί ότι σκότωσε τον σύζυγό της και για να το πετύχει αναγκάστηκε να συνεργασθεί με τους εχθρούς του συζύγου της, θέτοντας το ρητορικό ερώτημα ποιος από τους φίλους του Αγαμέμνονα θα την βοηθούσε. Η απάντηση στο ερώτημα είναι κανείς και, έτσι, η ίδια δικαιολογεί την συνέργεια του Αιγίσθου στην δολοφονία του Αγαμέμνονα. Στην *Ἡλέκτρα* του Σοφοκλή (στ.591-594), η Ηλέκτρα αρνείται ότι θα ήταν σώστο να παντρευτεί έναν εχθρό για χάρη μιας κόρης και, έτσι, προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με την διαλεκτική σχέση μεταξύ των δύο αγώνων λόγων, καθώς είναι σαν το ένα απόσπασμα να απαντά στο άλλο¹⁹⁹. Συνοψίζοντας, η Κλυταιμίστρα βασίζει την υπεράσπισή της σε δύο κυρίαρχα επιχειρήματα : 1. ο Αγαμέμνων θυσίασε άδικα την κόρη της (στ.1018-1029) και 2. έφερε μια παλλακίδα στο παλάτι (στ.1030-1040)²⁰⁰.

¹⁹⁶ Lloyd, (1992), 31 - 32

¹⁹⁷ Lloyd, (1992), 65

¹⁹⁸ Denniston, (2010), 301-302

¹⁹⁹ Lloyd, (1992), 65

²⁰⁰ Denniston, (2010), 300

Ο λόγος της Κλυταιμίστρας κλείνει με έναν *επίλογο*²⁰¹ στους στίχους 1049-1050, στους οποίους απευθύνεται στην Ηλέκτρα και την προκαλεί να απαντήσει *Λέγ' και, μάλιστα, δίχως ενδοιασμούς ή αναστολές αλλά με παρρησία να της δηλώσει για ποιο λόγο ο πατέρας της δεν πέθανε άδικα λέγ', εἴ τι χρήζεις, κἀντίθετες παρρησία, ὅπως τέθνηκε σὸς πατήρ οὐκ ἐνδίκως*. Η αναφορά στην παρρησία είναι χαρακτηριστική στον Ευριπίδη (*Ἴων* στ.672, 675, *Βάκχες* στ.668, *Φοίνισσαι* στ.391, *Ἰππόλυτος* στ.422, *Ὀρέστης* στ.905) και αντανakλά ένα βασικό χαρακτηριστικό της Αθηναϊκής δημοκρατίας, αυτό του δικαιώματος των πολιτών να εκφράζουν ελεύθερα και ισότιμα την γνώμη τους²⁰². Η αναφορά στην παρρησία και στην ισηγορία είναι συχνή και στους Αττικούς ρήτορες (Δημοσθένης, *Ὑπέρ τῆς τῶν Ῥοδίων ἐλευθερίας*, 1). Ο *επίλογος* ισορροπεί τους δυο πρώτους στίχους του λόγου, συνοψίζει το θέμα που ήταν ο δίκαιος θάνατος του Αγαμέμνονα και καλεί την Ηλέκτρα να εκθέσει την δική της επιχειρηματολογία²⁰³. Κλείνει με το σχήμα λιτότητας *οὐκ ἐνδίκως*, με αποτέλεσμα να ηχεί στα αυτιά του κοινού η λέξη *ἐνδίκως*, η οποία έχει πιο θετική επίδραση απ'ότι θα είχε η λέξη *ἀδίκως*. Ο Cropp περιλαμβάνει στην ανακεφαλαίωση του λόγου της Κλυταιμίστρας και τους στίχους 1046-1048, χαρακτηρίζοντας ως *peroratio* τους στίχους 1046 – 1050. Η Κλυταιμίστρα με την οργάνωση του λόγου της, έτσι όπως παρουσιάστηκε, προσπαθεί να καταφέρει το καλύτερο δυνατό για μια υπόθεση ήδη χαμένη²⁰⁴.

Στους αγώνες λόγων του Ευριπίδη, συνήθως μεταξύ των δύο ρήσεων, παρεμβάλλεται ένα δίστιχο ή τρίστιχο του Χορού. Εξαίρεση αποτελεί ο συγκεκριμένος αγών λόγων και ο αγών στις *Ἰκέτιδες* (στ.513-516), όπου παρεμβαίνει ο Άδραστος στην σκηνή αλλά ο Θησέας τον σωπαίνει. Αναλυτικότερα, μετά την ρήση της Κλυταιμίστρας έχουμε τέσσερις στίχους του Χορού (στ.1051-1054) και έναν σύντομο διάλογο μεταξύ των δύο ηρωίδων (στ.1055-1059). Ο Χορός απερίφραστα καταδικάζει την Κλυταιμίστρα, καθώς όφειλε να συγχωρέσει τα λάθη του συζύγου της (πρβ. *Τρωάδες* στ.966-968, 1033-1035). Περιορίζεται το πρόβλημα ως προς την σωστή συμπεριφορά μιας γυναίκας και αυτό δεν αποτελεί επαρκή απάντηση στην όλη κατάσταση. Η Ηλέκτρα επαληθεύει την ελευθερία του λόγου που της έδωσε η μητέρα της (στ.1055-1056) και θυμίζει αντίστοιχα την *Ἡλέκτρα* του

²⁰¹ Για τα χαρακτηριστικά του *επίλογου* των ρητορικών λόγων, βλ. Αριστοτέλης, *Ῥητορική*, 1419b11-15

²⁰² Roisman and Luschnig, (2011), 213

²⁰³ Lloyd, (1992), 65

²⁰⁴ Cropp, (1988), 169

Σοφοκλή (στ.552-557, 626-629), ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι στον Σοφοκλή η Ηλέκτρα ελέγχεται από την Κλυταιμίστρα, η οποία δεν είναι ανεκτική απέναντι στην ελευθερία του λόγου, ενώ στον Ευριπίδη η Κλυταιμίστρα παραχωρεί χωρίς ενδοιασμούς την άδεια στην Ηλέκτρα να μιλήσει ελεύθερα (στ.1057, 1059). Κατά τον Lloyd, τα λόγια της Ηλέκτρας στον στίχο 1058 είναι ενδεικτικά ότι η ίδια απολαμβάνει την ειρωνεία της όλης κατάστασης²⁰⁵.

Η Ηλέκτρα αποδέχεται την πρόσκληση της μητέρας της και αρχίζει να εκθέτει την δική της επιχειρηματολογία *Λέγοιμ' ἄν* (στ.1060). Με την ίδια φράση *Λέγοιμ' ἄν* αρχίζει τον δικό του λόγο και ο Πολυμήστωρ (στ.1132) στον αγώνα λόγων της *Ἐκάβης*. Μάλιστα, αναφέρει η ίδια ότι ξεκινά το δικό της προοίμιο του λόγου (στ.1060), το οποίο εκτείνεται μέχρι τον στίχο 1068, καθώς ολοκληρώνεται με την ξεκάθαρη διατύπωση του κατηγορητηρίου (στ.1066-1068). Ποικίλες απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με την αρχή του προοιμίου του λόγου της Ηλέκτρας και την λέξη *προοιμίου* του στίχου 1060. Τις απόψεις αυτές παραθέτει και αξιολογεί ο Lloyd²⁰⁶ για να καταλήξει ότι το προοίμιο αρχίζει με τον στίχο 1061, κατά την προσφιλή τακτική του Ευριπίδη να ξεκινά ένα προοίμιο με την εκτόξευση προσβολών (*Μήδεια* στ.465-474, *Ἰππόλυτος* στ.936-945), όπως στην περίπτωση αυτή η Ηλέκτρα εκτοξεύει προσβολές εναντίον της μητέρας της (στ.1061-1068). Αναλυτικότερα, την επικρίνει ως μη γνωστική (στ.1061-1064), μαζί και με την αδερφή της, την Ελένη, καθώς η Ελένη κλέφτηκε και χάθηκε, ενώ η Κλυταιμίστρα σκότωσε τον άντρα της. Άρα, και οι δύο είναι ανάξιες αδερφές του Κάστορα (στ.1064). Η Ηλέκτρα αρνείται την σωφροσύνη της μητέρας της, ιδίως στους στίχους 1069-1075, ενώ, αντιθέτως, βλέπουμε, ήδη από τον Όμηρο, να πιστώνεται η Κλυταιμίστρα με μια αρχική εικόνα κοινής λογικής (*Ὀδύσσεια*, γ, 265-272, *Κλυταιμνήστρη φρεσὶ γὰρ κέχρητ' ἀγαθῆσι*)²⁰⁷. Η σύγκριση μεταξύ Ελένης και Κλυταιμίστρας αποτελεί κοινό τόπο και δεν είναι η πρώτη φορά που αναφέρεται η άποψη ότι είναι ανάξιες αδερφές του Κάστορα (πρβ. *Τρωάδες* στ.132, *Ἐλένη* στ.137-142, 720κ.εξ.). Το *προοίμιο* του λόγου της Ηλέκτρας σκιαγραφεί, και κατά τον Denniston, τον χαρακτήρα της Κλυταιμίστρας ήδη από τον στίχο 1061, κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τα προοίμια των ρητορικών λόγων συχνά, στην προσπάθειά τους να κερδίσουν την εύνοια του κοινού²⁰⁸, σπλώνουν τον χαρακτήρα του αντιπάλου, δημιουργώντας *πάθη* εναντίον του, όπως οργή ή

²⁰⁵ Lloyd, (1992), 65 - 66

²⁰⁶ Lloyd, (1992), 66

²⁰⁷ Cropp, (1988), 172

²⁰⁸ Kennedy, (1963), 11

αγανάκτηση και από την άλλη, *πάθη* υπέρ του ομιλούντος, όπως συμπόνοια (*Rhetorica ad Alexandrum* 1436a33-40, Αριστοτέλους, *Ρητορική* 1414b21 – 1416a). Στην προκειμένη περίπτωση το *προοίμιο* της Ηλέκτρας δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στο επιχείρημα που ακολουθεί για την ουσία της υπόθεσης (στ.1086-1099)²⁰⁹.

Μετά, λοιπόν, την επίθεση στο ήθος του αντιπάλου της, η Ηλέκτρα διατυπώνει το κατηγορητήριο (στ.1066-1068), το οποίο θα μπορούσε να αποτελεί και την επικεφαλίδα του λόγου της. Στο κατηγορητήριο ηχούν έντονα οι λέξεις *ἄνδρ' ἄριστον Ἑλλάδος διώλεσας* (στ.1066)²¹⁰ και αυτό γιατί η Κλυταιμῆστρα σκοτώνοντας έναν γενναίο άντρα έκανε κακό όχι μόνο στην οικογένειά της αλλά και σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η αριστεία του Αγαμέμνονα και η αναφορά στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της επίτασης της αξίας του Αγαμέμνονα και της προσφοράς του στην Ελλάδα, αποτελούν κοινούς τόπους στην ρητορική²¹¹ και με την επισήμανση αυτή η Ηλέκτρα δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την θέση της μητέρας της. Η λέξη *σκήψιν* αναιρεί όποια δικαιολογία μπορεί να είχε η Κλυταιμῆστρα για να διαπράξει τον φόνο, αφού αποτελούσε, κατά την Ηλέκτρα, πρόφαση, ακόμα και το ότι το έκανε ως εκδίκηση για το παιδί της. Μάλιστα, ενισχύει την θέση της και την αλήθεια των λεγομένων της, αφού κανείς δεν ξέρει τόσο καλά την Κλυταιμῆστρα, όσο η ίδια (στ.1068). Συνεπώς, με το προοίμιο του λόγου της η Ηλέκτρα προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του κοινού, εκθέτοντας τα αρνητικά κίνητρα, όπως και στοιχεία του χαρακτήρα της μητέρας της και παρουσιάζοντας όσο το δυνατό ως πιο ειδεχθή τον φόνο που διέπραξε.

Ένα άλλο επιχείρημα που παραθέτει ο Lloyd για το ότι το προοίμιο ολοκληρώνεται στον στίχο 1068, είναι ότι το κυρίως μέρος του λόγου της αρχίζει με την αντωνυμία *ἥτις* (στ.1069), συγκριτικά με την αντωνυμία *ὅστις* στον στίχο 592 της *Ἄνδρομάχης* και στον στίχο 494 του *Ὀρέστη*, η οποία συνδέει το προοίμιο με το κύριο μέρος του λόγου. Μάλιστα, τα συγκεκριμένα προοίμια εμπεριέχουν προσβολές, όπως και το προοίμιο του λόγου της Ηλέκτρας. Τα παραπάνω αποσπάσματα αποτελούν

²⁰⁹ Denniston, (2010), 310, ωστόσο ο Denniston διαφοροποιείται από τον Lloyd, καθώς θεωρεί ότι ναι μεν το προοίμιο ξεκινά στον στίχο 1060 αλλά ολοκληρώνεται στον στίχο 1085. Κατά τον Cropp, (1988), 172, επίσης η εισαγωγή ολοκληρώνεται στον στίχο 1085, καταλαμβάνοντας τα δύο τρίτα του λόγου, καθώς αρμόζει στην υπόθεση της Ηλέκτρας να ασχοληθεί με το θέμα της σωφροσύνης. Τέλος, και οι Roisman and Luschniig, (2011), 214, θεωρούν τους στίχους 1060-1085 ως την εισαγωγή του λόγου της Ηλέκτρας.

²¹⁰ Παρόμοιο επιχείρημα διατυπώνει και ο Ορέστης στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, στ. 574

²¹¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1391b1133-36, σχετικά με την χρήση της μείωσης ή της αύξησης από τους ρήτορες.

παραδείγματα της γενικότερης χρήσης της αντωνυμίας *ὅστις* στην εισαγωγή μιας απόδειξης (πρβ. *Άλκηστις* στ.620, *Ὀρέστης* στ.573, *Ίκέτιδες* στ.220)²¹².

Από τον στίχο 1069 αρχίζει το κυρίως μέρος του λόγου της Ηλέκτρας, που αποτελείται από τις *πίστεις* που παραθέτει, προκειμένου να τεκμηριώσει την θέση της. *Διήγησις* μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι υπάρχει στον λόγο αυτόν, καθώς διηγείται από τον στίχο 1069 έως τον στίχο 1079 γεγονότα που αφορούν στο παρελθόν και άπτονται του κατηγορητηρίου. Αναλυτικότερα, οι στίχοι 1069 – 1079 χρησιμοποιούνται προς τεκμηρίωση του στίχου 1067, στον οποίο η Ηλέκτρα κατηγορεί την Κλυταιμίστρα ότι ο θάνατος της Ιφιγένειας είναι απλώς μια πρόφαση για την δολοφονία του συζύγου της. Προκειμένου να το αποδείξει, αναλύει την συμπεριφορά της μητέρας της όσο καιρό έλειπε ο Αγαμέμνονας στην εκστρατεία. Έτσι, την επικρίνει διότι, ενώ έλειπε ο άντρας της, καλλωπιζόταν συνεχώς και φρόντιζε την εμφάνισή της, κάτι το οποίο, για την Ηλέκτρα, δεν αρμόζει σε συνετή και ηθική γυναίκα (στ.1070-1073). Ολοκληρώνει αυτόν της τον συλλογισμό με την άποψη ότι δεν χρειάζεται μια γυναίκα να καλλωπίζεται, αν δεν έχει κάτι κακό στον νου της (στ.1074-1075). Άρα, με τον συλλογισμό της κατηγορεί την Κλυταιμίστρα ότι ήδη είχε στο μυαλό της σκοπό να απατήσει τον σύζυγό της, κάνοντας επίθεση στο ήθος της μητέρας της και προσπαθώντας να αναιρέσει την εικόνα της αδικημένης συζύγου, που είχε παρουσιάσει η Κλυταιμίστρα για τον εαυτό της στον δικό της λόγο (στ.1030). Στον βαθμό που υπαινίσσεται στους στίχους 1069-1071 ότι η απιστία της Κλυταιμίστρας ή η τάση της προς απιστία ξεκίνησε προτού μάθει για την απιστία του Αγαμέμνονα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η Ηλέκτρα απαντά στην κατηγορία της απιστίας που είχε διατυπωθεί κατά του Αγαμέμνονα από την Κλυταιμίστρα²¹³. Η Ηλέκτρα κατεδαφίζει τα επιχειρήματα της μητέρας της²¹⁴, λοιπόν, επικεντρώνοντας την οργή της κατά των προσπαθειών της μητέρας της να καλλωπίζεται, ενώ έλειπε ο σύζυγός της. Το ερώτημα τελικά ποιο ήταν το κίνητρο της ενέργειας της Κλυταιμίστρας, αν ήταν δηλαδή η εκδίκηση για τον φόνο της Ιφιγένειας ή η απιστία, έχει απασχολήσει και τον Πίνδαρο στον 11^ο Πυθιόνικο (στ.22-24) *πότερόν νιν ἄρ' Ίφιγένει' ἐπ' Εὐρίπω σφαχθεῖσα τῆλε πάτρας ἔκνισεν βαρυπάλαμον ὄρσαι χόλον; ἢ ἐτέρῳ λέχει δαμαζομένην ἔννοχοι πάραγον κοῖται*; Για την Ηλέκτρα κίνητρο της μητέρας της ήταν η απιστία, άρα καταρρίπτει, έτσι, τα επιχειρήματα της

²¹² Lloyd, (1992), 66

²¹³ Denniston, (2010), 301

²¹⁴ Zeitlin, (1970), 667

Κλυταιμίστρας για την αδικία και τον πόνο που ένωσε από τον άδικο χαμό της κόρης της. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται από την Ηλέκτρα του Σοφοκλή. Συγκεκριμένα, στον Ευριπίδη η Ηλέκτρα εξαντλεί την επιχειρηματολογία της, κάνοντας επίθεση στο ήθος της μητέρας της, ενώ στον Σοφοκλή η Ηλέκτρα υπερασπίζεται τον Αγαμέμνονα στον λόγο της. Παρ' όλα αυτά ως κοινά σημεία μεταξύ των δύο λόγων είναι η επιχειρηματολογία ότι δεν ήταν ο φόνος της Ιφιγένειας το αληθινό κίνητρο της Κλυταιμίστρας, η κριτική που ασκείται κατά του Αίγισθου, η αναφορά στο διωγμό των παιδιών από την Κλυταιμίστρα αλλά και η χρήση του νόμου της ανταπόδοσης *lex talionis* σε βάρος της Κλυταιμίστρας. Κατά τον Lloyd, η επιμονή της Ηλέκτρας του Ευριπίδη να επιτεθεί στο ήθος της μητέρας της παρά να αναφερθεί στον Αγαμέμνονα, ίσως να οφείλεται στην εκδικητικότητά της, ωστόσο είναι ένα από τα πιο ισχυρά επιχειρήματά της. Τελικά, το ερώτημα για το κίνητρο της Κλυταιμίστρας παραμένει αναπάντητο, αν σκεφθούμε και το γεγονός ότι στην στιχομυθία που ακολουθεί (στ.1102-1122), η Κλυταιμίστρα δεν απαντά σε αυτές τις κατηγορίες²¹⁵.

Σε συνέχεια των όσων είχε πει στον στίχο 1068 και για να τονίσει την εγκυρότητα των λεγομένων της επαναλαμβάνει στον στίχο 1076 ότι μόνο η ίδια γνωρίζει τόσο καλά την μητέρα της και είναι σε θέση με ειλικρίνεια να ισχυρισθεί τα όσα της προσάπτει. Συνεπώς, μόνο η ίδια είναι σε θέση να μπορεί να της καταλογίζει ότι από όλες τις Ελληνίδες μόνο αυτή χαιρόταν για κάθε επιτυχία των Τρώων, ενώ στενοχωριόταν κάθε φορά που οι Τρώες έχαναν, γιατί δεν ήθελε να επιστρέψει ο Αγαμέμνονας από την Τροία (στ.1076-1079). Όμως, ο ισχυρισμός αυτός δεν μπορεί να επαληθευθεί, ενώ στις *Τρωάδες* (στ.1002-1009) υπάρχει μια παρόμοια κατηγορία για την Ελένη²¹⁶.

Το μόνο απόσπασμα που αναφέρεται στον Αγαμέμνονα είναι στους στίχους 1080 – 1082, στους οποίους συγκρίνει τον Αγαμέμνονα με τον Αίγισθο. Ο Αγαμέμνων είναι αναμφίβολα ανώτερος από τον Αίγισθο, καθώς είχε εκλεγεί στην Ελλάδα ως ο μεγάλος στρατηλάτης. Η αναφορά στην εκλογή του Αγαμέμνονα αντικατοπτρίζει σε προσωπικό επίπεδο την προσωπικότητά του, στοιχείο που θέλει να ενισχύσει η Ηλέκτρα και, από την άλλη, σε πολιτικό επίπεδο την δημοκρατική πρακτική στην Αθήνα²¹⁷. Ο στίχος αυτός τεκμηριώνει και ενισχύει τον στίχο 1066, όπου η Ηλέκτρα

²¹⁵ Lloyd, (1992), 67

²¹⁶ Lloyd, (1992), 67, βλ. και Cropp, (1988), 173

²¹⁷ Cropp, (1988), 173

χαρακτηρίζει τον Αγαμέμνονα ως *ἄνδρ' ἄριστον Ἑλλάδος* και στους στίχους 1080-1082 εξηγεί ότι είναι ο πιο καλός στην Ελλάδα, αφού ήταν ο μέγας στρατηλάτης, που πολεμούσε υπέρ της. Με το επιχείρημά της αυτό αντικρούει τους ισχυρισμούς της Κλυταιμίστρας (στ.1020-1034) περί άδικου και άπιστου συζύγου, αφού ήταν ο πρώτος μεταξύ όλων των Ελλήνων και ως φρόνιμη και συνετή γυναίκα, έπρεπε η μητέρα της αυτό να το γνωρίζει και να το σεβασθεί. Η επίκληση στην αυθεντία είναι μια ρητορική τεχνική και εκτός από τον στίχο 1082, παρατηρείται και στις τραγωδίες *Άλκηστις* 683κ.εξ. και *Όρέστης* 512 (πρβ. Λυσίας 1. 2.)²¹⁸.

Εξάλλου, αν η μητέρα της ήταν συνετή, συνεχίζει τον συλλογισμό της η Ηλέκτρα (στ.1083-1085), θα γνώριζε ότι θα μπορούσε να αποκτήσει δόξα μεγάλη και τρανή κλέος, εξαιτίας της φήμης του Αγαμέμνονα από τη μία, αλλά και εξαιτίας της αντίθεσής της με τον χαρακτήρα και τα πεπραγμένα της αδερφής της, της Ελένης, από την άλλη. Ολοκληρώνει το επιχείρημα με ένα γνωμικό ότι τα κακά αποτελούν μάθημα για τους καλούς, ώστε να εξετάζουν τους εαυτούς τους για να μην μοιάζουν με τους κακούς (στ.1084-1085). Με το επιχείρημά της αυτό η Ηλέκτρα απαντά στο επιχείρημα της μητέρας της σχετικά με την φήμη μιας κακής γυναίκας που την ακολουθεί και είχε επικαλεσθεί στον λόγο της η Κλυταιμίστρα (στ.1013-1017). Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται η επίθεση της Ηλέκτρας στο ήθος της μητέρας της, που ενδεχομένως στόχο έχει να αποσπάσει την προσοχή από τον φόνο της Ιφιγένειας²¹⁹.

Οι *πίστεις* ολοκληρώνονται σταδιακά με την χρήση ρητορικών ερωτήσεων, όπως με την χρήση ρητορικών ερωτήσεων ολοκληρώθηκε και ο λόγος της Κλυταιμίστρας. Έτσι στους στίχους 1086-1090 αναρωτιέται η Ηλέκτρα γιατί, ενώ ο Αγαμέμνονας είχε αδικήσει την Κλυταιμίστρα, όπως η ίδια ισχυρίζεται, έπρεπε να τιμωρηθεί η ίδια και ο αδερφός της και γιατί έπρεπε η μητέρα της να δώσει την περιουσία της για τον νέο της γάμο (πρβ. *Αισχύλος Χοηφόροι* στ.132κ.εξ., 916κ.εξ.). Επιτείνει τον συλλογισμό της (στ.1091-1093) αναφέροντας ότι ο νέος σύζυγος της μητέρας της ούτε έχει εξορισθεί για να πληρώσει την εξορία του γιού της, του Ορέστη, ούτε έχει σκοτωθεί για να πληρώσει για τον θάνατο που έζησε η Ηλέκτρα στα χέρια του, η οποία, αν και ζει, είναι σαν να πέθανε με θάνατο δύο φορές σκληρότερο από αυτόν της αδερφής της (πρβλ. στ.247, 914). Με το επιχείρημά της αυτό αντικρούει το αίσθημα της αδικημένης συζύγου που προέβαλε η Κλυταιμίστρα (στ.1020–1029 και 1032-1034), αλλά αναιρεί, παράλληλα, και την εικόνα της ως στοργικής μητέρας, που υποφέρει

²¹⁸ Lloyd, (1992), 67 - 68

²¹⁹ Lloyd, (1992), 68

για τον χαμό της Ιφιγένειας, διότι, αν ίσχυε κάτι τέτοιο, λογικά θα έπρεπε να ενδιαφερθεί και για τα δύο άλλα της παιδιά και όχι για τον Αίγισθο. Το απόσπασμα αυτό του λόγου της Ηλέκτρας (στ.1086-1093) γενικά παραλληλίζεται με τους στίχους 584-605 της *Ήλέκτρας* του Σοφοκλή. Η αναφορά στον φόνο της Ιφιγένειας είναι φευγαλέα στον στίχο 1086 και, κατά την Ηλέκτρα, δεν δικαιολογεί με κανένα τρόπο τον αποκλεισμό των άλλων της παιδιών²²⁰. Στους στίχους 1088-1089 επισημαίνει άλλο ένα απόπημα της μητέρας της, η οποία έδωσε όλη τους την περιουσία για τον δεύτερο γάμο της, ενώ, σύμφωνα με τον νόμο των Αθηναίων, η περιουσία θα δινόταν στον Ορέστη και η Ηλέκτρα θα έπαιρνε προίκα από αυτήν. Τα δικαιώματα της Κλυταιμίστρας περιορίζονταν στο να ανακτήσει τα προσωπικά της αντικείμενα και την προίκα της, αν έφευγε από το σπίτι του Αγαμέμνονα ή αν παρέμενε εκεί, ανύπαντρη, με τον Ορέστη ως κύριό της. Η Κλυταιμίστρα δεν ακολούθησε τον νόμο αλλά, αντιθέτως, σφετερίσθηκε την περιουσία τους και οδήγησε τον Ορέστη στην εξορία και την Ηλέκτρα σε έναν ακούσιο γάμο²²¹. Επιπλέον, η αμφισβήτηση των λεγομένων της μητέρας της δηλώνεται και με την χρήση της παρενθετικής δευτερεύουσας ειδικής πρότασης (στ.1086) *ὡς λέγεις*, η οποία εισάγεται με τον ειδικό σύνδεσμο *ὡς* που δηλώνει υποκειμενική αιτιολογία. Άρα, τα όσα ισχυρίζεται η Κλυταιμίστρα είναι κατά την δική της υποκειμενική γνώμη και δεν συμφωνεί με αυτά η Ηλέκτρα. Η φράση *σὴν θυγατέρα* (στ.1086) απηχεί την Κλυταιμίστρα²²², κατά κάποιο τρόπο, και ενδεχομένως βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία και απαντά στην φράση *παῖδα ἐμῆν* (στ.1020, 1029), που χρησιμοποιούσε η Κλυταιμίστρα στον δικό της λόγο. Ο αγών λόγων στην *Ήλέκτρα* του Ευριπίδη, λοιπόν, είναι ιδιαίτερα ρητορικός και εμπεριέχει, όπως είδαμε, τρεις υποθετικούς συλλογισμούς (στ.1024-1029, 1030-1034 και 1086-1093). Στα δύο τελευταία παραδείγματα, ο Ευριπίδης απορρίπτει την στερεότυπη φρασεολογία και, ενώ οι στίχοι 1024-1029 αποτελούν ένα πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός υποθετικού συλλογισμού, στις δύο τελευταίες περιπτώσεις το δικό του ύφος έχει ενσωματώσει αυτήν την μέθοδο επιχειρηματολογίας και δεν χρειάζεται πλέον να διαφημίζει τις ρητορικές ικανότητες των ηρώων του²²³.

Η Ηλέκτρα ολοκληρώνει τον λόγο της με τον νόμο της ανταπόδοσης *lex talionis*, που η ίδια η Κλυταιμίστρα επέσυρε κατά του εαυτού της. Αναλυτικότερα, δίκαιο

²²⁰ Lloyd, (1992), 68

²²¹ Cropp, (1988), 173, βλ. και Roisman and Luschnig, (2011), 215-216

²²² Denniston, (2010), 312-313

²²³ Lloyd, (1992), 33

είναι να σκοτωθεί κι αυτή από τα παιδιά της, τα οποία με την σειρά τους την εκδικούνται για τον φόνο του πατέρα τους, όπως η Κλυταιμίστρα επικαλέσθηκε την εκδίκηση για τον φόνο της κόρης της Ιφιγένειας. Παρόμοιο επιχείρημα εκφράζεται και στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή (στ.580-583) αλλά διατυπωμένο με κάπως πιο διστακτικό τρόπο. Εξάλλου, οι επιπτώσεις από αυτό το επιχείρημα δεν είναι ορατές για τον Ορέστη και την Ηλέκτρα, κάτι που δεν ισχύει στον Ευριπίδη, καθώς το επιχείρημα αυτό κλείνει με εμφαντικό τρόπο τον λόγο της Ηλέκτρας, η οποία γνωρίζει ότι επίκειται ο θάνατος της μητέρας της. Η Κλυταιμίστρα, θα λέγαμε, έπεσε στην ίδια της την παγίδα και, μάλιστα, ο συλλογισμός αυτός της Ηλέκτρας κλείνει με την ίδια λέξη *ἔνδικα* (στ.1096) με την οποία κλείνει και ο λόγος της Κλυταιμίστρας (*οὐκ ἔνδικως* στ.1050), δημιουργώντας μια εντυπωσιακή κλιμάκωση στον λόγο της. Γι'αυτό και ο Lloyd²²⁴ θεωρεί ότι εύστοχα ο Hartung εξοβέλισε τους στίχους 1097-1099. Οι στίχοι επέχουν την θέση γνωμικού, δηλώνοντας ότι είναι ανόητος όποιος κοιτάζει πλούτη και ευγενική καταγωγή και, έτσι, παντρεύεται κακή γυναίκα, καθώς μια συνετή γυναίκα από ταπεινή καταγωγή είναι προτιμότερη από μια γυναίκα με ευγενική καταγωγή αλλά ανήθικο χαρακτήρα. Κατανοητή και δικαιολογημένη η αποδοχή εκ μέρους του Lloyd της ανάγκης εξοβελισμού αυτών των στίχων, καθώς, κατά την γνώμη μου, ο λόγος της Ηλέκτρας κλείνει ομοιόμορφα και κατ'αναλογία με τον λόγο της Κλυταιμίστρας και με την απόλυτη κορύφωση του αγώνα λόγων που επιτυγχάνεται με την αναγγελία της ποινής της μητέρας της που δεν είναι άλλη από τον θάνατό της από τα ίδια τα παιδιά της. Είναι σαν να λειτουργούν η Ηλέκτρα και ο Ορέστης ως δικαστές, που αποφασίζουν για την τιμωρία του ενόχου. Η Ηλέκτρα έχοντας ακούσει την επιχειρηματολογία της μητέρας της, εκθέτει την δική της σκοπιά των γεγονότων και, αφού ολοκληρώνει την τοποθέτησή της, καταλήγει στην δίκαιη γι'αυτήν ετυμηγορία. Οι στίχοι 1097-1099 ενδεχομένως θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν ως μια τελευταία και χαριστική επίθεση στο ήθος της μητέρας της, η οποία δεν αποδείχθηκε, τελικά, συνετή και καλή σύζυγος για τον Αγαμέμνονα.

Όπως και να έχει, οι στίχοι αυτοί δικαιολογούν και το δίστιχο του Χορού που ακολουθεί (στ.1100 – 1101). Κάθε φορά, εξάλλου, μετά το τέλος μιας ρήσης από τους αγώνες λόγων του Ευριπίδη έπονται δύο, συνήθως, στίχοι του Χορού ως ένα σχόλιο σε όσα έχουν προηγηθεί. Οι στίχοι αυτοί, ενδεχομένως, επέχουν την θέση συμβουλής στους άντρες για την σωστή επιλογή συζύγου, ενώ ο Ευριπίδης στον

²²⁴ Lloyd, (1992), 68

στίχο 1101 χρησιμοποιεί αλληγορία παρμένη από τους κύβους²²⁵. Τα λόγια του Χορού συνδέονται όχι μόνο με τους στίχους 1097-1099 αλλά και με το προηγούμενο σχόλιο του στους στίχους 1051-1054, όπου πάλι αναφέρεται στα προβλήματα ενός άτυχου γάμου. Βέβαια, το ύφος του Χορού διαφοροποιείται²²⁶, καθώς στους στίχους 1097-1099 είναι πιο ουδέτερο σε σχέση με αυτό στους στίχους 1051-1054, όπου ο Χορός απευθύνεται με εχθρικό και επικριτικό ύφος στην Κλυταιμίστρα²²⁷. Ίσως στο σημείο αυτό το ύφος του Χορού είναι πιο ήπιο, επειδή επίκειται ο θάνατός της.

Οι αγώνες λόγων ολοκληρώνονται, συνήθως, με μια στιχομυθία μεταξύ των ηρώων. Έτσι, και εδώ έχουμε διάλογο μεταξύ της Κλυταιμίστρας και της Ηλέκτρας (στ.1102-1122), ο οποίος, όμως, διαφέρει από το σύνηθες σε έναν αγώνα λόγων και αυτό γιατί η Κλυταιμίστρα παρουσιάζεται εδώ ως πιο συγκαταβατική και διαλλακτική²²⁸. Είθισται να αυξάνεται η εχθρικότητα μεταξύ των δύο πλευρών, κάτι που παρατηρείται στο αντίστοιχο τμήμα στον αγώνα λόγων στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή αλλά όχι εδώ. Αντιθέτως, η Κλυταιμίστρα μετά τα αιχμηρά και δηκτικά λόγια της Ηλέκτρας, όχι μόνο δεν δείχνει να προκαλείται (στ.1102-1105) αλλά, τουναντίον δικαιολογεί την κόρη της (στ.1103-1104) και δηλώνει μετάνοια για τα πεπραγμένα της (στ.1105-1106, 1109-1110). Η αδυναμία των επιχειρημάτων της Κλυταιμίστρας προδίδουν κι μια άλλη αδυναμία της, ότι η ίδια εξαπάτησε τον εαυτό της και είναι πια κουρασμένη από την προσπάθεια να δικαιολογεί τις πράξεις της. Έτσι, αντιλαμβανόμαστε την μεταμέλεια που δηλώνει σε αυτούς τους στίχους²²⁹. Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η συμπεριφορά της Κλυταιμίστρας στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή (στ.549-551), καθώς παρουσιάζεται ως μια δαιμονική γυναίκα, που επιμένει μέχρι τέλους στην πράξη της²³⁰, αλλά και στον Αισχύλο, όπου παρουσιάζεται ως μια δυναμική προσωπικότητα, αν και προς το τέλος του έργου *Αγαμέμνων* παρουσιάζεται να έχει μια περίπλοκη συμπεριφορά. Ακόμη και στον 11^ο Πυθιόνικο του Πινδάρου (στίχο 22) η Κλυταιμίστρα αποκαλείται ως μια αδίστακτη γυναίκα *νηλής γυνά*. Έτσι, αυτή της η συμπεριφορά στο έργο του Ευριπίδη υπονομεύει τις όποιες προσδοκίες μας είχε δημιουργήσει η Κλυταιμίστρα του Πινδάρου, του Αισχύλου και του

²²⁵ Cropp, (1988), 174

²²⁶ Η διαφορά του ύφους δεν συνιστά πρόβλημα, κατά τον Lloyd, (1992), 69, ο οποίος παραθέτει συγκριτικά το παράδειγμα της *Μήδειας* 520κ.εξ. και 575-577.

²²⁷ Lloyd, (1992), 68 - 69

²²⁸ Kubo, (1966), 27, ο οποίος, μάλιστα, παραθέτει τρεις ερμηνείες για την επιλογή αυτή του Ευριπίδη.

²²⁹ Gellie, (1981), 5

²³⁰ Lesky, (2010⁵), 218, βλ. και Denniston, (2010), 315, Cropp, (1988), xlix

Σοφοκλή²³¹. Ενδεικτικό στοιχείο της αλλαγής της στάσης της Κλυταιμίστρας στα έργα του Σοφοκλή και του Ευριπίδη είναι και το γεγονός ότι στον Σοφοκλή η Κλυταιμίστρα αποκαλεί την κόρη της *θρέμμ'άναιδές* (Σοφοκλής, *Ηλέκτρα* στ.622), ενώ πουθενά δεν την προσφωνεί *τέκνον*, όπως παρατηρούμε τρεις φορές στον Ευριπίδη (στ.1057, 1106, 1123)²³². Η προσφώνηση αυτή έχει τόνο συμφιλωτικό, ενώ περισσότερο ειρωνική χροιά έχει η προσφώνηση *μητηρ* στους στίχους 1006, 1055, 1058 και η προσφώνηση *ὦ τεκοῦσα* στον στίχο 1061²³³. Η υποχωρητική στάση της Κλυταιμίστρας του Ευριπίδη ενισχύεται και από τον στίχο 1114 όπου ξεκάθαρα εκφράζει τον φόβο της και το ενδιαφέρον της για την κοινή γνώμη. Παρουσιάζεται ως ένα ευάλωτο άτομο κατά αντιστοιχία με την πιο συμπαθή πλευρά του Αιγίσθου λίγο πριν πεθάνει²³⁴. Η υποχωρητικότητά της επισημαίνεται και με την χρήση των λέξεων *τῶν ἐμῶν βουλευμάτων* (στ.1109), οι οποίες μας παραπέμπουν στους στίχους 1011-1012, καθώς πάλι η Κλυταιμίστρα χρησιμοποιεί την λέξη *βουλεύματα*, αυτήν την φορά, όμως, για να επιρρίψει στον Αγαμέμνονα την ευθύνη για ό,τι συνέβη, αφού δικές του ήταν οι αποφάσεις. Έτσι, η ίδια έρχεται σε αντίθεση με τα όσα υποστήριξε στην αρχή του αγώνα λόγων, αφού τώρα ενόψει του επικείμενου θανάτου της, όπως τον προανήγγειλε η Ηλέκτρα, αναδιπλώνεται και οδύρεται για τις δικές της πλέον κακές αποφάσεις. Αντί, λοιπόν, για σφοδρή σύγκρουση στην στιχομυθία, έχουμε μία μετανοημένη Κλυταιμίστρα²³⁵, η οποία, μάταια (στ.1111-1113), προσπαθεί να καταπραΰνει την οργή της κόρης της. Η διάθεση περιορισμού της έντασης, αφού πια η Κλυταιμίστρα παρουσιάζεται ως κουρασμένη, μη δυνάμενη πλέον να αντέξει το βάρος των πεπραγμένων της, ενδεχομένως επιτυγχάνεται και με τα ηχοαρμονικά ομοιοτέλευτα²³⁶ των στίχων 1110-1111, 1114-1115, 1116-1117, 1119-1120 της στιχομυθίας. Νικήτρια, επομένως, η Ηλέκτρα, η οποία σε μία στιγμή κατάφωρης ειρωνείας προσφέρει στην μητέρα της την πικρή αλήθεια για τον θάνατο του Αιγίσθου (στ.1120), χωρίς να γίνει αντιληπτό από την μητέρα της²³⁷.

Τέλος, οι στίχοι 1123-1146 δεν αποτελούν, κατά τον Lloyd, μέρος του αγώνα λόγων αλλά συνιστούν ένα παράδειγμα του τυπικού μοτίβου της σκηνης, όπου σκωπτικά το θύμα δελεάζεται και παρασύρεται εκτός σκηνης προκειμένου να εκτελεσθεί. Η

²³¹ Cropp, (1988), 174 - 175

²³² Lesky, (2010⁵), 219-220, βλ. και Roisman and Luschmig, (2011), 214

²³³ Denniston, (2010), 308

²³⁴ Lloyd, (1992), 69

²³⁵ Lesky, (2010⁵), 219 βλ. και Cropp, (1988), 174-175, Roisman and Luschmig, (2011), 226

²³⁶ Lausberg, (1998), 323-324

²³⁷ Lesky, (2010⁵), 219, βλ. και Denniston, (2010), 318-319

ειρωνεία βρίθκει σε τέτοιου τύπου σκηνές και είναι άξιον λόγου ότι στην αντίστοιχη σκηνή των έργων του Αισχύλου και του Σοφοκλή, το θύμα είναι ο Αίγισθος²³⁸.

Ο αγών λόγων της *Ηλέκτρας* παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με τον αγώνα λόγων στην τραγωδία *Ίππόλυτος*. Ο αγών λόγων και στα δύο έργα διεξάγεται, αφού έχει ήδη αποφασισθεί ο θάνατος του κατηγορούμενου, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι ο αγών στην περίπτωση αυτή είναι μάταιος. Άρα, ο αγών στις περιπτώσεις αυτές λειτουργεί περισσότερο ως την απεικόνιση της κεντρικής σύγκρουσης και αντιπαράθεσης του έργου²³⁹.

Από την άλλη, οι δύο αγώνες έχουν και διαφορές, καθώς ο αγών στην *Ηλέκτρα* είναι πιο πολύπλοκος και ως προς το δραματικό του πλαίσιο και ως προς το περιεχόμενό του. Στην *Ηλέκτρα* η Κλυταιμήστρα έχει να αντιμετωπίσει δύο αντιπάλους με διαφορετικά κίνητρα και διαφορετική συμπεριφορά. Κατά τον Lloyd, το υλικό του διαλόγου μεταξύ του Ορέστη και της Κλυταιμήστρας στις *Χορηφόρους* του Αισχύλου χωρίζεται σε δύο μέρη από τον Ευριπίδη. Το πρώτο αφορά το δίλημμα του Ορέστη και δίνεται στον διάλόγό του με την Ηλέκτρα. Το δεύτερο δίνεται στον αγώνα λόγων μεταξύ Κλυταιμήστρας και Ηλέκτρας και αφορά στις λεπτομέρειες της ενοχής της Κλυταιμήστρας. Ο αγών λόγων αντανακλά κατά κάποιο τρόπο το δίλημμα του Ορέστη χωρίς να συνδέεται άμεσα με αυτό. Στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη για πρώτη φορά παρατηρείται μια λεπτή ισορροπία μεταξύ των επιχειρημάτων των δύο πλευρών, καθώς και οι δύο ηρωίδες, εξοπλισμένες με ρητορικές στρατηγικές, παρουσιάζουν επιτυχημένα την θέση τους. Επομένως, το ερώτημα σχετικά με την ενοχή της Κλυταιμήστρας αλλά και η αδυναμία να αποφασίσουμε ποιος έχει τελικά δίκιο αντικατοπτρίζει το κεντρικό δίλημμα του έργου²⁴⁰.

Οι αγώνες λόγων στα έργα του Ευριπίδη εκθέτουν όλες τις πιθανά εναλλακτικές ερμηνείες ενός ηθικού ζητήματος, στον βαθμό που οι ερμηνείες διαμορφώνονται από τις μεμονωμένες απόψεις των ηρώων, οι οποίες καθορίζουν και την δράση. Η επεξεργασία και η παρουσίαση της Κλυταιμήστρας στην *Ηλέκτρα* προμηνύουν τις πτυχές και την εξερεύνηση του εγκλήματός της και των τραγικών της προελεύσεων στην *Ίφιγένεια τήν εν Αύλιδι* (στ.1020-1023)²⁴¹.

²³⁸ Lloyd, (1992), 69

²³⁹ Lloyd, (1992), 69

²⁴⁰ Lloyd, (1992), 70

²⁴¹ Cropp, (1988), 168

Πέρα, όμως, από την εξέταση του αγώνα λόγων ως προς την δομή και την επιχειρηματολογία του, μπορούμε να επισημάνουμε και κάποια στοιχεία που αφορούν στην γλώσσα του κειμένου και στην χρήση ρητορικών σχημάτων λόγου, εκτός από τις ρητορικές ερωτήσεις, που έχουν ήδη αναφερθεί. Στα ρητορικά κείμενα είναι συχνή η χρήση σχημάτων λόγων προκειμένου να επιτευχθεί πιο εύκολα και άμεσα ο στόχος της πειθούς. Εξάλλου ο *λόγος μέγας δυνάστης* είναι, κατά τον Γοργία (*Ελένης ἐγκώμιον* 8), και με αυτό το δεδομένο εξετάζουμε τις γλωσσικές επιλογές του Ευριπίδη στον αγώνα λόγων της *Ήλέκτρας*. Αναλυτικότερα, ο λόγος της Κλυταιμίστρας ξεκινά με ένα ετυμολογικό σχήμα στους στίχους 1011-1012 *βουλεύματα - ἐβούλευσεν*, για να μεταθέσει την ευθύνη για ό,τι συνέβη και συμβαίνει στον Αγαμέμνονα, καθώς οι δικές του επιθυμίες οδήγησαν στο κακό της οικογένειάς τους. Επιπλέον, η εχθρική της απέναντι στον νεκρό πια σύζυγό της φαίνεται και από την επανάληψη της φράσης *σός πατήρ* (στ.1011, 1018, 1043, 1048, 1050) με την οποία αναφέρεται σε αυτόν επιτιμητικά χωρίς να λέει καν το όνομά του. Επίσης η φράση αυτή και ανοίγει αλλά και κλείνει κυκλικά τον λόγο της, αφού το πρόσωπο υπεύθυνο για την δυστυχία την δική της και των παιδιών της είναι ο Αγαμέμνων, πάντα σύμφωνα με την άποψη της Κλυταιμίστρας. Αντίθεση υπάρχει στους στίχους 1015-1016 με την χρήση των αντιθετικών συνδέσμων *μέν-δε*, όπου η Κλυταιμίστρα θεωρεί ότι άδικα την μισούν και ζητά από το κοινό να ακούσει την αλήθεια. Σχήμα χιαστό και παράλληλη σύνταξη υπάρχει στους στίχους 1016-1017 *ἦν μὲν ἀξίως μισεῖν ἔχη, στυγεῖν δίκαιον*, ενώ στον στίχο 1017 η αναδίπλωση του απαρεμφάτου *στυγεῖν* στην αρχή και στο τέλος του στίχου, δηλώνει την αγωνία της Κλυταιμίστρας για το άδικο μίσος που της έχουν τα παιδιά και ο κόσμος αλλά και την προσπάθειά της την ρητορική να πείσει ότι άνευ λόγου την μισούν, γιατί δεν πρόκειται για δική της υπαιτιότητα. Κατά τον Denniston²⁴², αυτή η πλεοναστική αντίθεση θετικού και αρνητικού στο στίχο 1017 είναι συνηθισμένη με αντίστοιχα παραδείγματα στην *Τριγένεια τήν ἐν Αὐλίδι* στ.916, 928-929, 958, 969, 982, στον *Ἡρακλῆ Μαινόμενο* στ.1337-1338 και στις *Τρωάδες* στ.110. Οι παραπάνω στίχοι αφορούν στο *προοίμιο* και ανταποκρίνονται στην σκοπιμότητά του που είναι η επίτευξη της εύνοιας του ενδοκειμενικού κοινού.

Στην *διήγηση* συνεχίζεται η επίθεσή της εναντίον του Αγαμέμνονα, καθώς με την χρήση του διπλής άρνησης στον στίχο 1019 δείχνει ότι πρόδωσε διττά την ίδια αλλά

²⁴² Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Denniston, (2010), 297

και τον πατέρα της, τον Τυνδάρεω. Πρόκειται για χωρίο εμπνευσμένης ρητορικής υπερβολής²⁴³. Η απέχθειά της για τον Αγαμέμνονα φαίνεται και από την χρήση της δεικτικής αντωνυμίας *Κεῖνος* στ.1020, όταν αρχίζει να διηγείται με ποιο τρόπο εξαπάτησε την Ιφιγένεια, προκειμένου να την θυσιάσει. Χαρακτηριστική είναι η επανάληψη της λέξεως *λέκτρα* τρεις φορές στον λόγο της Κλυταιμίστρας (στ.1021, 1033, 1037)²⁴⁴, ένας λόγος που απευθύνεται σε κάποια που είναι *Ἥλεκτρα*, για να τονίσει ότι δεν μπορούσε να συγχωρέσει με τίποτα την απιστία του Αγαμέμνονα. Επιπλέον, ο προσδιορισμός *λευκὴν παρηΐδα* (στ.1023) προσδίδει έμφαση στα νιάτα της Ιφιγένειας και δημιουργεί αντίθεση με το κόκκινο αίμα (πρβ. *Ἰκέτιδες* στ.76-77) και η συνεκδοχή *διήμησ' Ἰφιγόνης παρηΐδα* εντείνει το υποβλητικό αποτέλεσμα και την οργή για την θυσία της²⁴⁵. Η μεταφορά²⁴⁶ στον στίχο 1024 προέρχεται από το χώρο της ιατρικής²⁴⁷ και σε συνδυασμό με τους στίχους 1025-1026, σκοπό έχει να αναδείξει την μεγαλοψυχία της Κλυταιμίστρας να κατανοήσει την θυσία της Ιφιγένειας. Έτσι, στον στίχο 1026 υπάρχει η αντίθεση μεταξύ των λέξεων *πολλῶν μίαν*, για να δηλώσει η Κλυταιμίστρα ότι είχε όλη την καλή διάθεση να δικαιολογήσει την θυσία της μιας κόρης της προκειμένου να σωθούν πολλοί. Αντιθέτως, ο Αγαμέμνονας την θυσίασε για να σώσει την ανήθικη Ελένη. Το χρονικό επίρρημα *νῦν* επιτείνει την αντίθεση των στίχων 1024 – 1027, με στόχο να δείξει η Κλυταιμίστρα την καλή της πρόθεση να συγχωρέσει τον άντρα της, αν τα κίνητρά του ήταν ηθικά και δίκαια. Αλλά, όμως, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, πάλι θα τον συγχωρούσε, όπως δείχνει η εμφαντική πρόταξη του εμπρόθετου προσδιορισμού *ἐπί τοῖσδε* 1030, η εναντιωματική μετοχή *καίπερ ἡδίκημένη* και η διπλή άρνηση στον στίχο 1031. Κατά τον Denniston²⁴⁸, η χρήση της λέξεως *κατείχομεν* είναι ιδιαιτέρως κατάλληλη για το επιχείρημα της Κλυταιμίστρας, αφού έχει την σημασία του «μας περιόριζε», «μας κρατούσε», ενδεικτικό της καταστάσεως που βίωνε. Ετυμολογικό σχήμα υπό την μορφή της επαναφοράς²⁴⁹ έχουμε στους στίχους 1042, 1045 και 1046 με το ρήμα *κτείνω* σε διαφορετικούς χρόνους. Μάλιστα, κατά τον Denniston²⁵⁰, η μετοχή *ενεστῶτα κτείνοντα* του στίχου 1045, αλλά και εν γένει η οριστική *ενεστῶτα*,

²⁴³ Denniston, (2010), 297

²⁴⁴ Zeitlin, (1970), 667

²⁴⁵ Kells, (1966), 53-54

²⁴⁶ Lausberg, (1998), 250-256

²⁴⁷ Cropp, (1988), 170

²⁴⁸ Denniston, (2010), 302

²⁴⁹ Lausberg, (1998), 281-283

²⁵⁰ Denniston, (2010), 304

είναι σημασιολογικά πιο έντονες σε περιπτώσεις, όπου μια παλιά πράξη εξακολουθεί να επηρεάζει μια υπάρχουσα κατάσταση, ειδικά με ρήματα που δηλώνουν γέννηση ή θάνατο, φόνο και θανάτωση, επισήμανση η οποία αρμόζει στην περίπτωσή μας, αφού η δολοφονία ενός προσώπου κατατρώχει και βασανίζει τον δολοφόνο. Παράλληλη σύνταξη, αντίθεση και χιαστό έχουμε στους στίχους 1044-1045 *εἶτα τὸν μὲν οὐ θανεῖν κτείνοντα χρῆν τᾶμ', ἐμὲ δὲ πρὸς κείνου παθεῖν*, όπου η Κλυταιμίστρα επιστρατεύει ένα από τα πιο δυνατά της επιχειρήματα για να δικαιολογήσει την πράξη της. Το ασύνδετο σχήμα στον στίχο 1046 είναι πολύ απότομο²⁵¹ και αποτυπώνει την δραματικότητα και την γοργότητα των στιγμών, με την Κλυταιμίστρα να παραδέχεται την πράξη της. Επίσης, ομοιοτέλετο ηχοαρμονικό σχηματίζεται στους στίχους 1044-1045 με τα απαρέμφατα αορίστου β' *θανεῖν* και *παθεῖν*, σε ένα από τα πιο σημαντικά της επιχειρήματα, ενισχύοντας το *reductio ad absurdum* των λεγομένων της, καθώς προσπαθεί να δείξει στην κόρη της τι θα γινόταν στην περίπτωση που άλλαζαν οι ρόλοι και τα πρόσωπα. Κατά τη γνώμη μου, στο σημείο αυτό είναι εύστοχη η διόρθωση που προτείνει ο Denniston, αντικαθιστώντας το απαρέμφατο *παθεῖν* από το απαρέμφατο *θανεῖν*, καθώς με την επανάληψη αυτή ο Ευριπίδης πετυχαίνει καλύτερα τον σκοπό της πειθούς²⁵². Όμως, την πρόταση αυτή απορρίπτει ο Diggle²⁵³ ακριβώς επειδή συνιστά μία πεζή επανάληψη, ενώ λιγότερο διστακτικός εμφανίζεται και ο Cropp²⁵⁴, παραθέτοντας και την ανάλογη επανάληψη του ρήματος *πάρεισι* (στ.583-584) στην τραγωδία *Ὀρέστης* του Ευριπίδη. Επιπλέον, εσωτερική αντίθεση παρατηρείται στον στίχο 1047 *πολεμίους – φίλων*, αφού πλέον η ίδια θεωρεί τον Αγαμέμνονα εχθρό της μετά από τα όσα υπέστη εξαιτίας του.

Κατ'αναλογία ρητορικά σχήματα λόγου επισημαίνονται και στον λόγο της Ηλέκτρας, κυρίως με την χρήση της αντίθεσης στους στίχους 1062 – 1066, με την οποία επικρίνει και αποδοκιμάζει την μητέρα της και την Ελένη ως ανάξιες αδερφές του Κάστορος. Το ετυμολογικό σχήμα των στίχων 1065-1066 με τα ρήματα *ἀπόλετο* και *διώλεσας*, επιτείνει την αρνητική της γνώμη για τις δύο αδερφές του Κάστορα, αφού και τα δύο ρήματα έχουν την έννοια του ολέθρου και της απώλειας. Σύμφωνα με τον Denniston, η χρήση των δύο αυτών διαφορετικών συνθέτων, χωρίς καμία ουσιαστική διαφορά στην σημασία των δύο προθέσεων, μπορεί να συνιστά απλά

²⁵¹ Denniston, (2010), 301

²⁵² Denniston, (2010), 305

²⁵³ Diggle, (1977), 121-122

²⁵⁴ Cropp, (1982), 52

επίδειξη ύφους²⁵⁵. Η υπερβολή και η παρήχηση του α στον στίχο 1066 *σὺ δ' ἄνδρ' ἄριστον Ἑλλάδος διώλεσας* σκοπό έχει να καταδείξει την αξία του πατέρα της ως τον πιο άριστο μεταξύ όλων των Ελλήνων. Για να ενισχύσει την επιχειρηματολογία της τονίζει ότι μόνο η ίδια είναι σε θέση να γνωρίζει καλά την μητέρα της και γι' αυτό χρησιμοποιεί το ρήμα *οἶδα* στ.1068 και 1076. Εσωτερικές αντιθέσεις στους στίχους 1072 και 1073 *γυνή - ἄνδρός, κάλλος - κακήν* καταδεικνύουν ότι η συμπεριφορά της μητέρας της, όσο έλειπε ο Αγαμέμνονας, δεν ήταν αυτή που άρμοζε σε συνετή γυναίκα. Το υπερβατό στον στίχο 1072 έχει ως σκοπό να τονίσει τα δύο ουσιώδη στοιχεία του συλλογισμού που είναι η γυναίκα και ο απών σύζυγος²⁵⁶, αφού ουσιαστικά η βάση του επιχειρήματος της Ηλέκτρας είναι η ανήθικη συμπεριφορά της μητέρας της όσο καιρό έλειπε ο σύζυγός της. Η αποδοκιμασία της για τον καλλωπισμό της μητέρας της ενισχύεται και από τους στίχους 1073 και 1075 που κλείνουν με την λέξη *κακήν* και *κακόν* (σχήμα επιφοράς²⁵⁷), δηλωτική των προθέσεων και κινήτρων της μητέρας της. Έτσι, αντικρούει και γλωσσικά την επιχειρηματολογία της μητέρας της, καθώς η Κλυταιμίστρα σκοπό είχε να αποδείξει την αδικία που είχε υποστεί, συνεπώς και το δίκαιο των προθέσεών της. Το γεγονός, όμως, αυτό εκμεταλλεύεται η Ηλέκτρα και με την χρήση της λέξης *κακήν* και *κακόν*, αμφισβητεί και απορρίπτει την αγνότητα των προθέσεων της μητέρας της. Η αποστροφή της προς την μητέρα της και την επιχειρηματολογία, που η Κλυταιμίστρα της παρουσίασε, συνεχίζεται και στους στίχους 1077 – 1078, ενώ εξακολουθεί να επαινεί τον Αγαμέμνονα και στους στίχους 1081-1082 με το σχήμα λιτότητας²⁵⁸ *οὐ κακίον*.

Η αντίθεση στον στίχο 1089 δηλώνει την απορία της Ηλέκτρας για το πώς μια μάνα ενώ δηλώνει ότι εκδικείται για τον θάνατο του ενός παιδιού της, δεν μεριμνά για τα άλλα της παιδιά. Η απορία της αυτή ενισχύεται και με το διπλολογικό πολυσύνδετο²⁵⁹ αρνήσεων των στίχων 1091-1092, ενώ το οξύμωρο και η αντίθεση *κτείνας ζῶσαν* στ.1093 είναι ενδεικτική του γεγονότος ότι η Ηλέκτρα πια θεωρεί τον εαυτό της νεκρή, αφού η ζωή που της εξασφάλισε η Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος είναι χειρότερη ακόμα και από το να την είχαν σκοτώσει. Όλα τα παραπάνω συνιστούν ένα δριμύ κατηγορώ για την μητέρα της και μια προσπάθεια για ισχυρή αποδόμηση των

²⁵⁵ Denniston, (2010), 310

²⁵⁶ Denniston, (2010), 311

²⁵⁷ Lausberg, (1998), 283-284

²⁵⁸ Cropp, (1988), 173

²⁵⁹ Lausberg, (1998), 306-307, βλ. και Lanham, (1991²), 117

επιχειρημάτων αλλά και του ήθους που προσπάθησε να υποστηρίξει και να παρουσιάσει η Κλυταιμήστρα. Θεωρεί το έγκλημα της μητέρας της χειρότερο από αυτό του πατέρα της, καθώς χρησιμοποιεί το ρήμα *ἔκτεινεν* μια φορά για τον πατέρα της, ενώ στην μητέρα της και στον Αίγισθο προσάπτει διπλό έγκλημα, αφού δεν σκότωσαν μόνον τον Αγαμέμνονα αλλά και την ίδια δύο φορές με την ανυπόφορη ζωή την οποία είναι καταδικασμένη να ζει. Έτσι, επαναλαμβάνεται το ρήμα *κτείνω* μέσω του διασυνδεδετικού λεκτικού τρόπου της *commoratio* (κατ'αντιστοιχία με την επανάληψη του ρήματος *κτείνω* και στον λόγο της Κλυταιμήστρας, στίχοι 1042-1046) στον στίχο 1088 *κτείνασα* και στον στίχο 1093 *κτείνας*, άρα χρησιμοποιείται δύο φορές για την Κλυταιμήστρα και μια για τον Αγαμέμνονα. Συνεπώς, για την Ηλέκτρα είναι μεγαλύτερο το μέγεθος των ατοπημάτων της μητέρας της. Στους στίχους 1091-1092 η τριπλή επανάληψη της πρόθεσης *ἀντί*, με μία τάση υπερβολής, είτε με τη μορφή σύνθετου ρήματος *ἀντιφεύγει*, είτε με την μορφή εμπρόθετων προσδιορισμών *ἀντί σοῦ πόσις, ἀντ'έμοῦ*, τονίζει την αντίθεση της Ηλέκτρας στις ενέργειες της μητέρας της, αφού η τελευταία δεν κάνει καμία προσπάθεια για να υπερασπισθεί τα παιδιά της, θέτοντάς τα σε δεύτερη θέση έναντι του νέου της συζύγου.

Όλο το μένος, η σκληρότητα, η απογοήτευση αλλά και η αποφασιστικότητα της Ηλέκτρας συσσωρεύονται και κλιμακώνονται δυναμικά στους στίχους 1093-1096, στους οποίους ανακοινώνει ρητά στην μητέρα της ότι της αξίζει ο θάνατος και, μάλιστα, από τα ίδια τα χέρια των παιδιών της. Η σφοδρότητα αλλά και το μέγεθος των συναισθημάτων της αποτυπώνονται με σαφήνεια στον στίχο 1094, ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την επανάληψη των λέξεων *φόνον, φόνος* και την παραπλήσια σημασιολογικά λέξη *ἀποκτενῶ*, προϊδεάζοντας το εσωκειμενικό αλλά και εξωκειμενικό κοινό για τα όσα θα επακολουθήσουν. Διάχυτη είναι και στο σημείο αυτό η υπερβολή, ενισχυόμενη και από την προσωποποίηση της ποινής *φόνος* (στ.1094) σαν να είναι δικαστής που δικάζει την υπόθεση²⁶⁰. Στον στίχο 1096 με ισομέλεια και με επανάληψη τονίζει το δίκαιο των λεγομένων της. Εξάλλου, ολόκληρο το απόσπασμα στ.1086-1096, κατάστικτο από μια έντονη οσμή θανάτου, βρίθει από λέξεις δηλωτικές του φόνου, δηλαδή του εγκλήματος που διεπράχθη αλλά και που θα διαπραχθεί, δικαιολογώντας, έτσι, την μετάθεση του χρόνου του ρήματος *κτείνω* από αόριστο σε μέλλοντα (*ἔκτεινεν, κτείνασα, κτείνας, ἀποκτενῶ*). Συνεπώς, όλο το απόσπασμα λειτουργεί ως μια τελική καταδικαστική απόφαση σε βάρος της

²⁶⁰ Denniston, (2010), 313

Κλυταιμίστρας. Άρα, η τέχνη του δραματουργού δεν εξαντλείται στην παράθεση ενός αγώνα λόγων με απόλυτη αντιστοιχία επιχειρημάτων νοηματική αλλά και γλωσσική, όπως διαφαίνεται από την παραπάνω ανάλυση, και ο Ευριπίδης αναδεικνύει για μια ακόμη φορά την αξία του.

B. Τρωάδες

Ιδιαίτερα σημαντικός είναι και ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη, μεταξύ της Ελένης και της Εκάβης, ο οποίος, όμως, διεξάγεται με την παρουσία του Μενελάου. Ο αγών αυτός ανήκει στην κατηγορία αυτών των αγώνων, όπου ένας από τους ήρωες δοκιμάζεται εν είδει δικαστηρίου²⁶¹ πάνω σε μία συγκεκριμένη κατηγορία, είτε ενόπιον τρίτου προσώπου, όπως παρατηρείται στις *Τρωάδες* (πρβλ. *Εκάβη* στ.1129 κ.εξ., *Όρέστης* στ.491 κ.εξ.), είτε όχι (πρβλ. *Μήδεια* στ.465 κ.εξ., *Άνδρομάχη* στ.147 κ.εξ., *Ίππόλυτος* στ.936 κ.εξ., *Ήλέκτρα* στ.1011 κ.εξ.). Ενώ στην περίπτωση του Ιππολύτου και της Ανδρομάχης η αθωότητά τους είναι αναμφισβήτητη, όπως αναμφισβήτητη είναι και η ενοχή του Ιάσονος στην *Μήδεια* και του Πολυμήστορος στην *Εκάβη*, στις *Τρωάδες* η ενοχή ή η αθωότητα της Ελένης δεν είναι ξεκάθαρη²⁶². Γενικότερα οι αγώνες λόγων παρουσιάζουν επί σκηνής τα τεκταινόμενα στα δικαστήρια της εποχής και η επιμονή του Ευριπίδη να περιλαμβάνει τις λεκτικές αντιπαραθέσεις στα έργα του πιστοποιεί την δημοφιλία τους στον ίδιο αλλά και στο κοινό της εποχής, το οποίο πάντα απολάμβανε έναν πνευματικό αγώνα. Έτσι, οι αγώνες λόγων των έργων του είναι ιδιαίτερος επιμελημένοι με ισορροπημένη διαλεκτική και με δείγματα εκπληκτικής ρητορικής²⁶³.

Στην συγκεκριμένη τραγωδία ο αγών λόγων επιτελεί διττή λειτουργία. Πρώτον, προσφέρει ανακούφιση στο κοινό μετά από όλη την δυστυχία που έχει παρουσιασθεί μπροστά στα μάτια τους και δεύτερον, το θέμα του είναι ιδιαίτερος σημαντικό για το έργο, καθώς δεν αποτελεί μια απλή δικαιολογία για την λεκτική αντιπαραθεση των δύο ηρωίδων αλλά αντιθέτει δύο απόψεις για την συμπεριφορά της Ελένης, οι οποίες ουσιαστικά συνιστούν δύο απόψεις για την ίδια την ζωή. Από τη μία, η Ελένη βασίζει την υπεράσπισή της στην άποψη ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται από την

²⁶¹ Collard, (2003), 69

²⁶² Lloyd, (1984), 304

²⁶³ Lee, (1976), xxi-xxii, 227, βλ. και Adkins, (1960), 124, Meridor, (2000), 27, Croally, (1999²), 136

επίδραση των θεών (όπως στην περίπτωση της από την επίδραση της Αφροδίτης, στ. 948-950), άποψη που βρίσκουμε στο έπος (*Ιλιάδα*, Γ, 164) και που μπορεί να ενστερνιζόταν αρκετοί σύγχρονοι του Ευριπίδη. Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η άποψη που πρεσβεύει η Εκάβη (στ. 989-990) στην προσπάθειά της να αντικρούσει την επιχειρηματολογία της Ελένης. Υπερασπίζεται, λοιπόν, την ελεύθερη βούληση των ανθρώπων και θεωρεί την Ελένη ως την μοναδική υπεύθυνη για τις πράξεις της²⁶⁴. Την πρώτη λειτουργία του αγώνα λόγων των *Τρωάδων*, που προαναφέρθηκε, επισημαίνει και η Barlow, προσθέτοντας, όμως, ότι ο αγών λόγων τελικά ενισχύει τον πόνο, αφού η Εκάβη έρχεται αντιμέτωπη με μια ακόμη ήττα²⁶⁵. Την δεύτερη λειτουργία επισημαίνει και ο Stinton, καθώς ο αγώνας αποκρυσταλλώνει τα πνευματικά ζητήματα του έργου, όπως ότι η ανθρώπινη ευθύνη δεν μπορεί να μετατεθεί στους θεούς. Άρα, για τον ίδιο ο αγώνας αυτός επέχει οργανική θέση στο έργο²⁶⁶.

Η Εκάβη και σε αυτήν την τραγωδία, όπως και στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, επιδεικνύει αξιόλογες ικανότητες στην δικανική ρητορική. Στον αγώνα λόγων των *Τρωάδων*, όπως και στους αγώνες λόγων της *Ήλέκτρας* και του *Όρέστη*, οι συμμετέχοντες έχουν αυτές ακριβώς τις ρητορικές ικανότητες που απαιτούνται, προκειμένου να εκφράζονται με συνέπεια τα σημαντικά μοτίβα του έργου²⁶⁷. Ο τρόπος με τον οποίο παρατίθενται τα επιχειρήματα καταδεικνύει ότι ο Ευριπίδης γνώριζε τις τεχνικές της σύγχρονης του ρητορικής τέχνης, η οποία ολοένα και κέρδιζε το ενδιαφέρον των Αθηναίων πολιτών²⁶⁸. Όλοι οι αγώνες λόγων της εν λόγω τριλογίας είναι αποτυπώσεις δικών, που αφορμώνται από αυτά που τους περιβάλλουν. Η δίκη του Παλαμήδους ορίζεται με την κλήτευσή του και στις *Τρωάδες* η δίκη αρχίζει με την βίαιη προσαγωγή της Ελένης στη σκηνή και το αίτημά της να υπερασπισθεί τον εαυτό της στο άκουσμα της απόφασης του Μενελάου. Με την παρέμβαση της Εκάβης, ο Μενέλαος δέχεται να ακούσει την Ελένη και ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί αυτήν την δομή, επειδή πλαισιώνει μία τυπική και επίσημη δίκη και την ορίζει ως μία ενότητα, παρά την στενή σχέση της σκηνής με την υπόλοιπη τραγωδία²⁶⁹.

²⁶⁴ Lee, (1976), xxii-xxiii,

²⁶⁵ Barlow, (1986), 208, βλ. και Meridor, (2000), 28, Poole, (1976), 274

²⁶⁶ Stinton, (1965), 39

²⁶⁷ Lloyd, (1992), 94-95

²⁶⁸ Lee, (1976), 227-228

²⁶⁹ Scodel, (1980), 81. Για περαιτέρω σύγκριση μεταξύ των τριών τραγωδιών της τριλογίας, βλ. Scodel, (1980), 82 και Barlow, (1986), 30

Ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* έχει επισημανθεί ως ένα ξεχωριστό τμήμα από τον δεύτερο πρόλογο του Μενελάου. Φέρει ομοιότητες με τον αγώνα της *Ήλέκτρας* ως προς τα ζητήματα της ενοχής και της αθωότητας, που έχουν απασχολήσει κι άλλους συγγραφείς. Για την *Ήλέκτρα*, η έρευνα εξετάζει την σχέση μεταξύ των δύο μεγάλων τραγικών, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, χωρίς να μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια η άμεση επιρροή του ενός στον άλλον. Ανάλογο πρόβλημα προκύπτει ως προς την σχέση μεταξύ των *Τρωάδων* και της *Ελένης* του Γοργία, και έχει υποστηριχθεί ότι το έργο του Γοργία προηγείται²⁷⁰ αλλά και ότι επηρέασε τον Ευριπίδη. Ωστόσο, δεν υπάρχουν απτές αποδείξεις για το ποιος προηγείται αλλά ούτε και τα εσωτερικά επιχειρήματα παρέχουν επαρκείς ενδείξεις.

Αναλυτικότερα, το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της υπεράσπισης του Γοργία είναι ότι η Ελένη ήταν αθώα, όποια κι αν ήταν η αιτία της αναχώρησής της για την Τροία. Θεωρεί ότι τέσσερα ήταν τα πιθανά αίτια της φυγής της, κυρίως, η πειθώ, η αγάπη, η βία και οι θεοί, και όποιο από αυτά κι αν ίσχυε, θα ήταν ικανό να την απαλλάξει από τις κατηγορίες σε βάρος της. Ο Ευριπίδης, από την άλλη, στις *Τρωάδες* χειρίζεται την υπόθεση με λιγότερο αφηρημένες έννοιες και παρουσιάζει την Ελένη και την Εκάβη να αποδέχονται την ύπαρξη περιστάσεων, στις οποίες θα μπορούσε να είναι η Ελένη ένοχη. Ο Γοργίας, επίσης, επικεντρώνεται στο ερώτημα της ενοχής της Ελένης, ενώ ο Ευριπίδης στον αγώνα λόγων των *Τρωάδων* ασχολείται με πολλά άλλα ζητήματα. Εξάλλου, ως προς τα τέσσερα αίτια που παρουσιάζει ο Γοργίας, ο Ευριπίδης δεν αναφέρεται στην πειθώ, ενώ ως προς την αγάπη, η Εκάβη, στον αντίποδα του έργου του Γοργία, την χρησιμοποιεί όχι ως αιτία της αθωότητας της Ελένης αλλά ως αιτία για την ενοχή της, ενώ ούτε η Ελένη από την πλευρά της επικαλείται την δύναμη της αγάπης για δικαιολογία. Η Ελένη δεν επικαλείται ούτε την βία για την φυγή της για της Τροία και προφανώς εσφαλμένα της αποδίδει η Εκάβη αυτό το επιχείρημα. Από τα τέσσερα αίτια, λοιπόν, μόνο οι θεοί, και συγκεκριμένα η δύναμη της Αφροδίτης, αναφέρονται στο έργο του Ευριπίδη²⁷¹, αλλά, επειδή ήδη από τον Όμηρο υπάρχει αυτή η δικαιολογία (*Ιλιάδα* Γ, 164), δεν είναι δυνατή η παραδοχή ότι ο Ευριπίδης επηρεάστηκε από τον Γοργία σε αυτό το σημείο. Σύμφωνα με τις παραπάνω επισημάνσεις, ο Lloyd καταλήγει στην αδυναμία διατύπωσης ασφαλών συμπερασμάτων για την σχέση μεταξύ των δύο έργων. Εξάλλου, τα παράδοξα

²⁷⁰ Ο Conacher, (1998), 53 τάσσεται με την πλειοψηφία των μελετητών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι το έργο του Γοργία προηγείται χρονικά του έργου του Ευριπίδου.

²⁷¹ Διαφορετική άποψη διατυπώνει ο Croally, (1999²), 155, υποσ.75, σύμφωνα με την οποία τρία από τα τέσσερα επιχειρήματα του Γοργία χρησιμοποιούνται από την Ελένη.

επιχειρήματα αποτελούσαν υλικό της ρητορικής εξάσκησης της εποχής, τεχνικές επιχειρηματολογίας του 5^{ου} αιώνα²⁷² και η υπεράσπιση της Ελένης και του Παλαμήδους προφανώς αποτελούσαν μια αποθεματική παρακαταθήκη κοινών τόπων και ασκήσεων, πολλά παραδείγματα της οποίας δυστυχώς έχουν χαθεί²⁷³. Ο Conacher²⁷⁴ από την πλευρά του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα της προσπάθειας του ποιητή να διαχειρισθεί συνειδητά και πρωτότυπα ένα θέμα που απασχολούσε τους συγχρόνους του Σοφιστές, αναγνωρίζοντας μία ξεχωριστή σχέση μεταξύ των έργων του Ευριπίδη και του Γοργία, δίχως, όμως, με κανένα τρόπο να μιμείται απευθείας ο ποιητής τον Σοφιστή. Επίδραση των Σοφιστών και του Γοργία (*Ελένης έγκώμιον*, 6) διακρίνει η Barlow, καθώς διαβλέπει κάτω από την επιχειρηματολογία της Ελένης περί της επίδρασης που δέχθηκε από την Αφροδίτη, το ισχυρό και σύγχρονο του ποιητή επιχείρημα σχετικά με την φυσική υπεροχή του πιο δυνατού έναντι του πιο αδυνάμου²⁷⁵.

Ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* αρχίζει με τον λόγο της Ελένης, η οποία προσπαθεί να υπερασπισθεί τον εαυτό της, όπως και η Κλυταιμήστρα στην *Ήλέκτρα*. Είναι ήδη τόσο έντονη η αμυντική στάση των δύο γυναικών, που μια περαιτέρω δίωξή τους θα ήταν περιττή. Η σειρά των ομιλιών είναι παράδοξη με βάση τους δικανικούς όρους, σύμφωνα με τους οποίους πρώτα ο ενάγων έχει τον λόγο, ενώ είθισται ο κατηγορούμενος να μιλάει δεύτερος και στον θεατρικό αγώνα λόγων αλλά και στον δικανικό αγώνα²⁷⁶. Όμως, κατά τον Lloyd, αυτή η αναστροφή στην σειρά των λόγων έχει μια άμεση τραγική επίδραση στα δρώμενα, καθώς η Ελένη καλείται να παρακαλάει για την ζωή της ενάντια σε μία κατηγορία, η οποία δεν έχει διατυπωθεί επίσημα. Με αυτό το σκεπτικό μας θυμίζει τους Πλαταιείς στο Θουκυδίδη (3.53.2), τον Παλαμήδη του Γοργία (*Υπέρ Παλαμήδους άπολογία*, 4) αλλά και τον Σωκράτη (Πλάτωνος, *Άπολογία* 18b1-d7). Ο Lloyd παραθέτει ως μια επιπλέον δικαιολογία για την πρόταξη του λόγου της Ελένης, τον παραλληλισμό της σκηνης αυτής με τις προηγούμενες του έργου, όπου η Κασσάνδρα και η Ανδρομάχη συνομιλούν με την Εκάβη²⁷⁷. Ο Lee θεωρεί ότι ο Ευριπίδης αποφάσισε αυτήν την σειρά των ομιλητριών σύμφωνα με την αρχή κατά την οποία το πιο ισχυρό επιχείρημα και η ομιλία του πιο

²⁷² Croally, (1999²), 156

²⁷³ Lloyd, (1992), 100 – 101, βλ. και Conacher (1998), 53-56 για την περαιτέρω παράθεση απόψεων των μελετητών για την σχέση μεταξύ του έργου του Ευριπίδη και του Γοργία.

²⁷⁴ Conacher (1998), 55-56, 58, βλ. και Adkins, (1960), 125

²⁷⁵ Barlow, (1986), 206

²⁷⁶ Lee, (1976), 228, βλ. και Croally, (1999²), 137-138

²⁷⁷ Lloyd, (1992), 101 και (1984), 304

συμπαθούς στο κοινό χαρακτήρα έρχονται δεύτερα στη σειρά²⁷⁸. Τέλος, έχει υποστηριχθεί²⁷⁹ ότι με αυτήν του την επιλογή ο ποιητής έδωσε πλήρη ελευθερία στην Εκάβη να αναπτύξει την επιχειρηματολογία της, χωρίς κανείς να μπορεί να διαμαρτυρηθεί εναντίον της.

Ο λόγος της Ελένης παρουσιάζει έντονο ρητορικό ενδιαφέρον και κάθε στάδιο της επιχειρηματολογίας της είναι ευδιάκριτο²⁸⁰, καθώς διαθέτει άρτια δομή και διάρθρωση. Ο λόγος της αποτελείται από *προοίμιο*, *διήγηση*, *πίστεις* και *επίλογο*. Στο προοίμιο επικαλείται τον Μενέλαο, στην διήγηση θέτει το περίγραμμα της υπόθεσής της, στις πίστεις αναφέρει τις απόπειρές της να δραπετεύσει από την Τροία, ενώ στον επίλογο έχει την απαίτηση να επιβραβευθεί με ένα στεφάνι. Ο λόγος της Ελένης, επομένως, είναι πιο ρητορικός ενώ της Εκάβης πιο φιλοσοφικός, καθώς επιστρατεύει την λογική και την αλήθεια, απορρίπτοντας δικαιολογίες που προέρχονται από την σφαίρα του μύθου²⁸¹. Έτσι, ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* είναι ο πιο συνειδητοποιημένος - εξοπλισμένος ρητορικά και, συνεπώς, αντιπροσωπευτικός από όλους τους αγώνες λόγων του Ευριπίδη, καθώς ο λόγος της Ελένης αποτελείται από έναν καλά επεξεργασμένο *προοίμιο* και μια επιμελημένη φροντίδα για την σειρά των επιχειρημάτων της - *τάξις* - (στ.919, 920, 923, 931, 938κ.εξ., 945, 951), ενώ η Εκάβη με την σειρά της απαντά σε κάθε επιχείρημα (στ.969κ.εξ., 983, 998, 1010) και καταλήγει με μία αυτοαναφορική επίκληση στον Μενέλαο (στ.1029)²⁸². Αυτή η ρητορική κατάρτιση ενδεχομένως σε κάποια από τα πιο πρώιμα έργα του Ευριπίδη να είχε κάποια αξία για την προσωπικότητα του ομιλούντος, για παράδειγμα να καταδείξει την ηρεμία και αυτοσυγκράτηση της Ελένης. Μάλιστα, η Dale²⁸³ έχει διατυπώσει την άποψη ότι η ρητορική της δεδομένης κατάστασης διαμορφώνει τον χαρακτήρα του ήρωα σκηνή με σκηνή. Ωστόσο, ο Lloyd δεν αποδέχεται την επισήμανση αυτή για έργα του 416/415π.Χ και έτσι, στις *Τρωάδες* και οι δύο ομιλήτριες είναι ρητορικά ικανότες και κύριος στόχος είναι να εκφραστούν όσο το δυνατόν πιο εύστοχα οι δύο αντιπαρατιθέμενες υποθέσεις²⁸⁴. Στις *Τρωάδες*, όπως θα φανεί στην συνέχεια, τα βασικά εργαλεία είναι ο εξορθολογισμός της θρησκείας και ο ισχυρισμός του φυσικού δικαιώματος του ισχυροτέρου, καθώς το κρίσιμο σημείο του

²⁷⁸ Lee, (1976), 228

²⁷⁹ Meridor, (2000), 21

²⁸⁰ Lloyd, (1992), 101

²⁸¹ McDonald, (2007), 481

²⁸² Lloyd, (1992), 35

²⁸³ Dale, (1954), xxv-xxvii

²⁸⁴ Lloyd, (1992), 101

αγώνα μεταξύ των δύο ηρωίδων είναι η συμπεριφορά των θεών σε σχέση με την ανθρώπινη ευθύνη²⁸⁵.

Πριν ξεκινήσει η Ελένη τον υπερασπιστικό της λόγο, προηγείται μία σύντομη εισαγωγή στον αγώνα (στ.895-913) μεταξύ της Ελένης, της Εκάβης και του Μενελάου. Αρχικά, η Ελένη εκφράζει τον φόβο που νιώθει, την επίγνωσή της για τα συναισθήματα μίσους που τρέφει ο Μενέλαος γι' αυτήν και αγωνιά για την απόφαση του Μενελάου και των Ελλήνων. Ο Μενέλαος με την απόκρισή του, επιβεβαιώνει την απέχθεια των Ελλήνων προς το πρόσωπό της, η οποία ενισχύεται με την υπερβολή *ἄπας στρατός* (στ.901), καθώς όλοι οι Έλληνες άφησαν στον Μενέλαο το δυσάρεστο έργο της τιμωρίας της. Στο άκουσμα των λόγων του Μενελάου, η Ελένη ζητά να υπερασπισθεί τον εαυτό της (στ.903-904). Η επιλογή του ρήματος *ἀμείβομαι* και του αντικειμένου *λόγω* ή κάποιου άλλου ουσιαστικού είναι συχνή στον Ευριπίδη (*Ἡλέκτρα* στ.1093-1094). Η έκφραση *ἔξεστιν οὖν* (στ.903) διακρίνεται από ευγένεια και τυπικότητα, με την τελευταία να κυριαρχεί στον λόγο της Ελένης, σηματοδοτώντας την δομή του λόγου της (στ.923, 931, 938, 945, 951, 961). Η τυπικότητα διακρίνει και τον λόγο της Εκάβης, στον οποίο, όμως, σηματοδοτούνται τα σημεία που λειτουργούν ως απάντηση στην Ελένη (στ.970, 981-982, 998, 1010)²⁸⁶. Τα λόγια της Εκάβης στους στίχους 906-910 παρακινούν την έναρξη του αγώνα και η χρήση του ρήματος *κτενεῖ* (στ.910) γίνεται για λόγους έμφασης²⁸⁷. Διάχυτη είναι, λοιπόν, η αίσθηση της τραγικότητας στην ρητορική προσπάθεια της Ελένης να άρει οποιαδήποτε προκατάληψη υπάρχει σε βάρος της ήδη από την αρχή του λόγου της (στ.914-917), καθώς αντιλαμβάνεται την δυσκολία που πρέπει να υπερκεράσει, δεδομένου ότι ο Μενέλαος θα την αντιμετωπίσει σαν να ήταν εχθρός του²⁸⁸. Στους παραπάνω στίχους, με την έμφαση στα λόγια και με τις αντιθετικές εκφράσεις, ο Conacher εντοπίζει ομοιότητα με την υπεράσπιση της Ελένης από τον Γοργία (*Ελένης ἐγκώμιον*, 13)²⁸⁹.

Την αντιπαράθεση των επιχειρημάτων που θα παρακολουθήσει ο Μενέλαος και το κοινό προεξαγγέλλει και η ίδια η Εκάβη (στ.907-908), στην προσπάθειά της να πείσει τον Μενέλαο να δώσει την ευκαιρία στην Ελένη να υπερασπισθεί τον εαυτό της, ενώ η Εκάβη αμέσως μετά θα αντικρούσει ένα ένα τα λεγόμενά της. Με την χρήση της

²⁸⁵ Scodel, (1980), 93-95

²⁸⁶ Barlow, (1986), 210

²⁸⁷ Lee, (1976), 226-227

²⁸⁸ Lee, (1976), 228

²⁸⁹ Conacher (1998), 56

προτρεπτικής προστακτικής *ἄκουσον*, δός παροτρύνει τον ίδιο, και κατ'επέκταση ο Ευριπίδης το κοινό του, να παρακολουθήσουν τον αγώνα με προσοχή και να δώσουν την ευκαιρία να προβληθούν και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Έντονη είναι η ειρωνεία, όταν προσπαθεί η ίδια η Εκάβη να πείσει τον Μενέλαο να ακούσει τον λόγο της Ελένης²⁹⁰. Ο Μενέλαος, τελικά, για χάρη της Εκάβης, δέχεται να ακούσει τον αγώνα λόγων, εκφραζόμενος με παράλληλη σύνταξη *λόγων δώσω – δώσω χάριν*, η οποία συνιστά και χιαστό σχήμα (στ.912-913). Με τον τρόπο αυτό το ενδοκειμενικό κοινό αλλά και το εξωκειμενικό, προϋδεάζεται για την λεκτική σύγκρουση που πρόκειται να ακολουθήσει.

Ο πίνακας που ακολουθεί αποτελεί μια προσπάθεια να παρουσιασθεί η άρτια δομή των δύο διεστώτων λόγων, με κάθε επιχείρημα να αναπτύσσεται σε δική του αυτόνομη ενότητα, όπως αυτά θα αναλυθούν στην συνέχεια²⁹¹ :

ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ				
Επιχειρήματα	<i>Προοίμιο</i>	<i>Διήγησις</i>	<i>Πίστεις</i>	<i>Επίλογος</i>
Α' επιχείρημα(919-922)				
Β' επιχείρημα	923	924-931	931-934	935-937
Γ' επιχείρημα	938-939	940-944		
		945-950		950
Δ' επιχείρημα	951	952-954	955-958	
			959-960	961-965
ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΚΑΒΗΣ				
Α' επιχείρημα	969-970	971-975	976-981	981-982
Β' επιχείρημα- α μέρος	983-984	985-988		989-990
β' μέρος		991-996		996-997
Γ' επιχείρημα	998	999-1007		1008-1009
Δ' επιχείρημα	1010-1011	1012-1013		
Ε' επιχείρημα	1015	1016-1022	1022-1024	1025-1028

²⁹⁰ Lesky, (2010⁵), 198

²⁹¹ Στα σημεία όπου δεν επισημαίνονται σίχτοι στις *πίστεις*, αναφέρεται ότι η *διήγησις* και οι *πίστεις* αλληλοκαλύπτονται χωρίς να είναι ευδιάκριτος ο διαχωρισμός τους.

Πιο αναλυτικά, ο λόγος της Ελένης αρχίζει με ένα σύντομο προοίμιο (στ.914-918), στο οποίο ουσιαστικά παρουσιάζεται το βασικό χαρακτηριστικό ενός αγώνα λόγων, που δεν είναι άλλο από την αντιπαραθετική παρουσίαση και, κατ'επέκταση, ανασκευή των επιχειρημάτων των δύο πλευρών (στ.916-918). Η Ελένη επισημαίνει και προεξοφλεί την αρνητική διάθεση του Μενελάου απέναντί της (στ.914-915), με τρόπο που να επιδιώκει να δικαιολογήσει το γεγονός ότι, όποια επιχειρήματα κι αν παρουσιάσει, όσο αληθή κι αν είναι, ο Μενέλαος θα τα απορρίψει. Εμμέσως, λοιπόν, προκαταλαμβάνει (*προκατάληψις*, *Rhetorica ad Alexandrum* 1432b) και την όποια αντίδραση της Εκάβης αλλά και εν γένει του ενδοθεατρικού αλλά και εξωθεατρικού κοινού. Το εν λόγω προοίμιο μπορεί να μην είναι ευσύνοπτο, ωστόσο σκοπό έχει να κερδίσει την εύνοια του ενδοκειμενικού αλλά και εξωκειμενικού κοινού, καθώς η Ελένη ήδη γνωρίζει το μίσος που τρέφουν οι Έλληνες εναντίον της (πρβλ. τα λόγια της Κλυταιμίστρας στην *Ηλέκτρα*, στ.1013-1017), και να προκαταλάβει τις όποιες αντιδράσεις τους, στοιχεία που αποτελούν ρητορικές στρατηγικές, κυρίως, των δικανικών λόγων. Γνωρίζει, συνεπώς, τις δυσκολίες του εγχειρήματός της, παρ'όλα αυτά δεν πτοείται, αλλά, αντιθέτως, με θάρρος προχωρά στην απαρίθμηση των επιχειρημάτων της, με την ελπίδα ότι ο αντίπαλός της θα ανταποκριθεί σε αυτά²⁹².

Η απαρίθμησή, λοιπόν, αυτή δηλώνεται και λεκτικά *πρῶτον* (στ.915), *δεύτερον* (στ.920), προϊδεάζοντας το κοινό για την ξεκάθαρη και άμεση διατύπωση²⁹³ αλλά και για την χρονική σειρά και διάκριση των επιχειρημάτων υπεράσπισής της. Η Ελένη αρχίζει την υπεράσπισή της με άμεση επίθεση στο ήθος του αντιπάλου, δηλαδή στην Εκάβη, ως αιτία των συμφορών, επειδή γέννησε τον Πάρη, ενώ, στη συνέχεια, η επίθεση εκτοξεύεται κατά του πρέσβευος (στ. 921)²⁹⁴, που δεν σκότωσε τον Πάρη, όταν ήταν μικρός. Με τα δύο αυτά επιχειρήματα, η Ελένη ισχυρίζεται ότι δεν ευθύνεται αποκλειστικά αυτή για τον πόλεμο, αλλά και η Εκάβη και ο πρέσβυς. Σκοπός της είναι να μεταθέσει την ευθύνη όσων συνέβησαν στους άλλους²⁹⁵. Αυτό συνιστά την ρητορική στρατηγική που ονομάζεται *ἀντικατηγορία* (*Rhetorica ad Alexandrum* 1442b7-8 *τὰς πράξεις μάλιστα μὲν εἰς τοὺς ἀντιδίκους ἀποτρέψεις, εἰ δὲ*

²⁹² Croally, (1999²), 138-139

²⁹³ Croally, (1999²), 139

²⁹⁴ Οι απόψεις των μελετητών σχετικά με το ποιον υποεννοεί η Ελένη με τον όρο *ὁ πρέσβυς*, καταγράφονται από τον Lloyd, (1984), 305, υποσ.12. Την άποψη ότι ο γέροντας δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον Πρίαμο αλλά με κάποιο άλλο πρόσωπο που, πιθανότατα, εμφανιζόταν στον *Ἀλέξανδρο*, παραθέτει και ο Lesky, (2010⁵), 199, υποσ. 1., ενώ η Barlow, (1986), 205, 210, ανήκει στους μελετητές που θεωρούν ότι ο όρος *ὁ πρέσβυς* αναφέρεται στον Πρίαμο.

²⁹⁵ Lee, (1976), 229

μη είς άλλους τινάς), δηλαδή να επιρρίπτεις την ευθύνη και σε αυτούς που στην καταλογίζουν. Η συζήτηση περί της ευθύνης υπήρχε ήδη από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα, και η *Δεύτερη Τετραλογία* του Αντιφώντα συνιστά ένα καλό παράδειγμα αυτού του είδους της αντιπαράθεσης. Παρόμοιες προεκτάσεις της ευθύνης που επικαλείται η Ελένη συναντώνται και σε άλλα έργα του Ευριπίδη : η Ανδρομάχη αναφέρει ότι η Ελένη σκότωσε τον Αχιλλέα (*Ανδρομάχη* στ.248), ο Πηλέας αναφέρει ότι ο Μενέλαος το έκανε (*Ανδρομάχη* στ.614κ.εξ.), ενώ η Ελένη στην ομώνυμη τραγωδία (στ.280) θεωρεί τον εαυτό της ως τον δολοφόνο της μητέρας της, η Εκάβη αναλαμβάνει την ευθύνη για τις πράξεις του Πάρη (*Εκάβη* στ.387κ.εξ.), ενώ ο Ορέστης κατηγορεί τον Τυνδάρεω για τις ενέργειες της Κλυταιμίστρας (*Ορέστης* στ.585-587). Τα επιχειρήματα αυτά είναι αρκετά προχωρημένα στον βαθμό που ασκούν συναισθηματική και ρητορική πίεση, άλλα είναι πιο πειστικά από κάποια άλλα, ωστόσο η ύπαρξή τους και μόνο συνηγορούν υπέρ του γεγονότος ότι το επιχείρημα της Ελένης δεν στερείται κάποιας ουσίας. Όποια κι αν είναι η ευθύνη για τις πράξεις της, και αναμφίβολα είναι μεγάλη, ωστόσο συνιστά μία εύστοχη επισήμανση ότι δεν φέρει αποκλειστικά και μόνο αυτή την ευθύνη για όσα δεινά συνέβησαν στον Τρωικό πόλεμο, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό να μετριάσει ή, ακόμα και να εξαλείψει, το μένος των ομοεθνών της εναντίον της. Ο Ευριπίδης φαίνεται να έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίπλοκη σειρά των αιτιών που οδήγησαν στην αρχή του πολέμου. Στην *Ανδρομάχη* ταυτίζεται με την Κρίση του Πάρη (στ.274κ.εξ.) και λίγο αργότερα στο έργο διατυπώνεται η ευχή να είχε σκοτώσει η Εκάβη τον Πάρη, όταν ήταν βρέφος (*Ανδρομάχη* στ.293κ.εξ.). Έκφραση μετανοίας για την κατασκευή των πλοίων του Πάρη διατυπώνονται στην *Εκάβη* στ.629-637 και στην *Ελένη* στ.229-239 (πρβ. Όμηρου, *Ιλιάς*, Ε, 63)²⁹⁶.

Στην συνέχεια τα επιχειρήματα της Ελένης αντλούνται από τον χώρο του μύθου²⁹⁷. Τα επιχειρήματά της, όπως προαναφέρθηκε, είναι διακριτά και ορθά κατανεμημένα, αποτελώντας αυτόνομες ενότητες, ώστε να είναι εύληπτα από τον αντίπαλο και να μπορεί, στην προκειμένη περίπτωση η Εκάβη, να τα αναιρέσει ένα προς ένα. Επομένως και η ενότητα αυτή αποτελείται από έναν δικό της αυτόνομο πρόλογο-προοίμιο, κυρίως θέμα-διήγηση, ένα συμπέρασμα-πίστεις και έναν επίλογο. Αποτελεί μια μικρογραφία ενός δικανικού λόγου, συνιστώντας απόδειξη ότι ο Ευριπίδης είχε επίγνωση της δομής των δικανικών λόγων της εποχής τους. Έτσι, η Ελένη

²⁹⁶ Lloyd, (1984), 305-306 και (1992), 101-102

²⁹⁷ Lesky, (2010⁵), 199

χρησιμοποιεί τον στίχο 923 εν είδει προοιμίου, για να αναγγείλει το επόμενο επιχείρημά της, χρησιμοποιώντας, μάλιστα, την προτρεπτική προστακτική *ἄκουσον*. Αναλυτικότερα, η Ελένη εκθέτει το δεύτερο επιχείρημά της στους στίχους 924-937, που αποτελούν το κυρίως μέρος του επιχειρήματος, υπό την μορφή διηγήσεως, αφού αναφέρει και εξιστορεί γεγονότα του παρελθόντος, υποστηρίζοντας πως ο γάμος της με τον Πάρη τελικά ευνόησε την Ελλάδα και αυτό γιατί η Αθηνά του προσέφερε την στρατιωτική κατοχή της Ελλάδος, η Ήρα την τυραννία της Ασίας και της Ευρώπης, συνεπώς, το γεγονός ότι ο Πάρης προτίμησε την ομορφιά της λειτούργησε προς όφελος της Ελλάδος, αφού απεφεύχθη η υποδούλωσή της. Ο συλλογισμός της κορυφώνεται σταδιακά και στον στίχο 931, όπου προετοιμάζει το κοινό να ακούσει το αποτέλεσμα των προαναφερομένων της, τονίζοντας την ρητορική φύση του λόγου της αλλά και υποκλινόμενη στον λεγόμενο ορθολογισμό του 5^{ου} αιώνα²⁹⁸. Μάλιστα, πρόκειται για ένα αποτέλεσμα εξόχως σημαντικό για την επιχειρηματολογία της και για την υπερασπιστική της γραμμή, αφού αναιρεί την αιτία για την οποία την μισούν οι Έλληνες. Οι Έλληνες την θεωρούν υπεύθυνη για τον πόλεμο και όλα τα δεινά που είχαν υποστεί εξαιτίας αυτού και, στο σημείο αυτό, (στ.931-932) η Ελένη τους αντιτείνει ότι, όχι μόνο δεν τους έβλαψε, αλλά, τουναντίον, ο γάμος της ωφέλησε και λειτούργησε προς το συμφέρον της Ελλάδας. Τον ισχυρισμό της τεκμηριώνει (*πίστεις*) στους στίχους 933-934, καθώς η Ελλάδα δεν ηττήθηκε από τους βαρβάρους, ούτε σε κάποια μάχη αλλά ούτε και από κάποιον τύραννο²⁹⁹. Το επιστέγασμα, εν είδει επιλόγου, του επιχειρήματός της αποτελούν οι στίχοι 935-937, στους οποίους αντιπαραβάλλει την δική της δυστυχία και κακή μοίρα στην ευτυχία της Ελλάδος. Η ίδια δεν ευθύνεται, παρά μόνο η ομορφιά της, και αντί να την τιμούν όπως θα της άρμοζε, λαιδορείται και απειλείται με θάνατο. Το επιχείρημα αυτό, ιδίως το έντονα συναισθηματικό του τέλος, δημιουργεί *πάθη* στο κοινό, όπως συχνά παρατηρείται στα δράματα του Ευριπίδη, τα οποία στην περίπτωση αυτή είναι συμπόνοια για την ατυχήσασα Ελένη αλλά και φόβο, ότι ίσως διαπράττουν ύβρη με την τιμωρία της, ενώ η ίδια βοήθησε την Ελλάδα και δεν έφταιξε ουσιαστικά σε τίποτα. Υπήρξε θύμα των τριών θεοτήτων εξαιτίας της ομορφιάς της, χωρίς η ίδια να έχει προκαλέσει με την συμπεριφορά της. Δεν είναι εύκολο να αξιολογήσει κανείς αυτό το επιχείρημα, καθώς

²⁹⁸ Croally, (1999²), 140

²⁹⁹ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1416a, *ἄλλος τόπος ὥστε πρὸς τὰ ἀμφισβητούμενα ἀπαντᾶν, ἢ ὡς οὐκ ἔστιν, ἢ ὡς οὐ βλαβερὸν ἢ οὐ τούτω, ἢ ὡς οὐ τηλικούτον, ἢ οὐκ ἄδικον ἢ οὐ μέγα, ἢ οὐκ αἰσχρὸν ἢ οὐκ ἔχον μέγεθος, [...] ἢ ἀντικαταλλάττεσθαι ἀδικοῦντα, εἰ βλαβερὸν, ἀλλ' οὖν καλόν, εἰ λυπηρόν, ἀλλ' ὠφέλιμον, ἢ τι ἄλλο τοιοῦτον ἄλλος τόπος ὡς ἐστὶν ἀμάρτημα ἢ ἀτύχημα ἢ ἀναγκαῖον*

δεν υπάρχουν τρανταχτές αποδείξεις που να επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα της Ελένης. Μπορεί να μεν να παρουσιάζει η Ελένη με περισσότερες λεπτομέρειες τα όσα προσέφεραν οι θεές στον Πάρη, αλλά δεν μπορεί κανείς να υποθέσει ότι αντιπαρατίθεται στην παράδοση σε τέτοιο βαθμό, ώστε να φαίνεται εσφαλμένο το επιχείρημά της. Εξάλλου ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο το αντικρούει η Εκάβη στον λόγο της είναι με ένα αμφισβητήσιμο επιχείρημα από τον χώρο του *είκότος* (971-974), ενώ το κοινό της εποχής δεν θα δυσκολευόταν να πιστέψει την ύπαρξη ιμπεριαλιστικών, σε βάρος της Ελλάδος, τάσεων εκ μέρους της Ανατολής. Όπως και να έχει, το επιχείρημα της Ελένης έχει ρητορικό ενδιαφέρον, καθώς δίνει έμφαση στο καλό που έχει κάνει από την μία και στο κακό που έχει υποστεί άδικα, από την άλλη, με σκοπό να επηρεάσει το κοινό (στ.935-937) (πρβλ. *Rhetorica ad Alexandrum* 1444b36-1445a12)³⁰⁰.

Στο επόμενο μέρος του λόγου της (στ.938-950), το οποίο, επίσης, αποτελεί μία καλά δομημένη και διακριτή ενότητα του λόγου της, ασχολείται με το ερώτημα γιατί έφυγε από την Σπάρτη για την Τροία. Η μικρή αυτή ενότητα αποτελείται από πρόλογο, κυρίως θέμα – την διήγηση των γεγονότων – και τον επίλογο. Μάλιστα, το κυρίως μέρος διαχωρίζεται από την ίδια σε δύο αυτόνομα νοηματικά μέρη. Πιο συγκεκριμένα, οι στίχοι 938-939 αποτελούν την εισαγωγή-προοίμιο του τρίτου της επιχειρήματος, στο οποίο η Ελένη επιστρατεύει την τεχνική της *προκαταλήψεως*, προκαταλαμβάνοντας ενδεχόμενη αντίδραση και κατηγορία του αντιπάλου. Διττός, όμως, είναι ο σκοπός που επιτυγχάνεται στο σημείο αυτό, καθώς, εκτός από την προκατάληψη, η Ελένη πληροφορεί το κοινό για το περιεχόμενο του επόμενου επιχειρήματός της. Ξεκινά, λοιπόν, το πρώτο κομμάτι (στ.940-944) από το κυρίως μέρος του λόγου της, υπαινισσόμενη την θεότητα, η οποία συνόδευσε τον Πάρη στην Σπάρτη (στ.940κ.εξ.) αλλά δεν αναφέρει αμέσως τις συνέπειες της παρουσίας της Αφροδίτης για τις δικές της ενέργειες. Επιτίθεται για άλλη μία φορά στην Εκάβη με το να υπαινιχθεί με έντονο σαρκασμό³⁰¹ τα δύο ονόματα του Πάρη και αποκαλώντας τον *ὁ τῆσδε ἀλάστωρ* (στ.941κ.εξ.)³⁰² όχι τυχαία αλλά για να επιτείνει το μέγεθος της ευθύνης που φέρει για τον όλεθρο που επακολούθησε. Σκοπός της είναι να τονίσει ότι ο Πάρης ήταν πρωταρχική αιτία της καταστροφής και να θυμίσει στην Εκάβη τις απόπειρες που έκανε για να αποφύγει την απειλή που συνιστούσε (γι' αυτό έχει και τα

³⁰⁰ Lloyd, (1984), 306 και (1992), 102-103

³⁰¹ Croally, (1999²), 142

³⁰² Η λέξη *ἀλάστωρ* με την σημασία του εκδικητή απαντάται και στην τραγωδία *Πέρσαι* του Αισχύλου (στ.354).

δύο ονόματα και αυτό το εκμεταλλεύεται η Ελένη στο λόγο της)³⁰³. Στην συνέχεια στρέφει τα πυρά της κατά του Μενελάου, επειδή την εγκατέλειψε και πήγε στην Κρήτη, αφήνοντάς την μόνη να εξυπηρετεί τον Πάρη(στ.943κ.εξ.). Η μομφή αυτή συνιστά μια δεύτερη μορφή *άντικατηγορίας*. Στο σημείο αυτό ο Ευριπίδης συμφωνεί και ακολουθεί την εκδοχή που παρουσιάζεται στα *Κύπρια έπη* και όχι αυτό που υπαινίσσεται στην *Ιφιγένεια τήν εν Αύλιδι* (στ. 76), όπου ο Μενέλαος φέρεται να είχε ήδη φύγει από το παλάτι, όταν έφτασε ο Πάρης. Στην *Άνδρομάχη* επίσης κατηγορείται από τον Πηλέα (στ.590-595) κατά ένα παρόμοιο τρόπο, ωστόσο ο Πηλέας δεν παραλείπει να αναφερθεί στην αμαρτία της Ελένης³⁰⁴. Στον στίχο 938 έχουμε και *προκατάληψιν* ως στοιχείο του εξοπλισμού ενός δεινού ρήτορα³⁰⁵.

Η Ελένη δεν διατυπώνει ρητά ότι η Αφροδίτη την εξανάγκασε, ακόμα και όταν αρχίζει να μιλά για την δική της ευθύνη (στ.945). Με το ρήμα *είεν* (στ.944) δηλώνει ρητά το τέλος του πρώτου μέρους από τον κύριο κορμό του επιχειρήματός της, προκειμένου να εισέλθει ομαλά στο δεύτερο μέρος³⁰⁶. Αναρωτιέται, διατυπώνοντας ένα ρητορικό ερώτημα, ποιο κίνητρο θα μπορούσε να είχε η ίδια προκειμένου να εγκαταλείψει την πατρίδα και την οικία της (στ.946κ.εξ.), με το να υπαινιχθεί, έτσι, ότι θα έπρεπε με κάποιο τρόπο να είχε υποχρεωθεί να το κάνει. Το επιχείρημα αυτό προέρχεται από τον χώρο του *εικότος*³⁰⁷ και αφορά στα πιθανά κίνητρα που μπορεί να έχει κάποιος. Αποτελεί εκδοχή του επιχειρήματος ότι, αφού δεν είχα κάποιο λογικό κίνητρο, άρα δεν το έκανα³⁰⁸. Η Ελένη στο σημείο αυτό επιχειρηματολογεί υπέρ του ότι αναγκάστηκε να κάνει ό,τι έκανε και όχι ότι δεν το έκανε. Παρόμοιο είναι το επιχείρημα της Πασιφάης στους *Κρητες* (F472e), όπου η ηρωίδα αρνείται ότι ο ταύρος θα μπορούσε να την ελκύει ερωτικά και επιχειρηματολογεί υπέρ του ότι υπήρξε θύμα κάποιας θεϊκής επίδρασης³⁰⁹. Οι στίχοι 948-950 εκφράζουν την συνέχεια του συλλογισμού της και δημιουργούν το αίσθημα του φόβου στον Μενέλαο, αν τολμήσει να φανεί ανώτερος από τον Δία. Απότοκο του συλλογισμού

³⁰³ Για περισσότερα σχετικά με τις ερμηνείες των μελετητών για τα δύο ονόματα Πάρις/Αλέξανδρος, βλ. Lloyd, (1989), 78. Ο Lloyd στο άρθρο του αποδομεί την άποψη του Stinton ότι σκοπός της Ελένης με την αναφορά των δύο ονομάτων ήταν να εκνευρίσει την Εκάβη.

³⁰⁴ Lloyd, (1992), 103

³⁰⁵ Lloyd, (1992), 31

³⁰⁶ Lee, (1976), 232, ο οποίος παραπέμπει στο Lex. Platonicum of Timaeus, όπου *είεν* : *συγκατάθεσις μὲν τῶν εἰρημένων συναφῆ δὲ πρὸς τὰ μέλλοντα*

³⁰⁷ Croally, (1999²), 142

³⁰⁸ Lloyd, (1984), 307, υπος. 26

³⁰⁹ Lloyd, (1992), 103 και Lloyd, (1984), 308

αποτελεί η έκκλησή της (στ.950) *συγγνώμη δ'έμοι*, γι' αυτό και ο Lee³¹⁰ την θεωρεί ως το συμπέρασμα του *reductio ad absurdum*. Η συγγνώμη εθεωρείτο κατάλληλη για σφάλματα της ανθρώπινης φύσης και στο *Rhetorica ad Alexandrum* (1444a6-16) επισημαίνεται ότι κάποιος μπορεί να ζητήσει συγχώρεση, αφού το *ἀμαρτάνειν κοινὸν πάντων ἀνθρώπων*³¹¹.

Η Ελένη, λοιπόν, συνεχίζει την επιχειρηματολογία της ισχυριζόμενη ότι δεν θα μπορούσε να αντισταθεί στην Αφροδίτη, αφού ούτε ο Δίας δεν μπορούσε να της αντισταθεί (στ.948-950). Ο Γοργίας, επίσης, υπερασπίζεται την Ελένη (*Ἐλένης ἐγκώμιον*, 6) με όρους σαν κι αυτούς που χρησιμοποιεί η Ελένη στο σημείο αυτό, συνδέοντας την υπεράσπιση της Ελένης με θεωρίες του τέλους του 5^{ου} αιώνα περί του φυσικού δικαιώματος του ισχυροτέρου³¹². Αυτό το επιχείρημα ανήκει στα *a fortiori* επιχειρήματα, όπως τα αναφέρει ο Αριστοτέλης (*Ρητορική* 1397b12κ.εξ.), αλλά θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και σοφιστικά, όπως γίνεται στον *Ἰππόλυτο* στ.451-461 και στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη στ.1079-1082. Όμως, αξία έχουν και τα συμφραζόμενα, και, έτσι, στα δύο προαναφερθέντα παραδείγματα, χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει ενέργειες του μέλλοντος. Η Ελένη, όμως, πιστεύει ότι παρενέβη η Αφροδίτη και με την δικαιολογία αυτή απολογείται για πράξεις του παρελθόντος. Ο Θησέας επίσης χρησιμοποιεί με εύλογο τρόπο αυτού του είδους το επιχείρημα στην προσπάθειά του να παρηγορήσει τον Ηρακλή (*Ἡρακλῆς Μαινόμενος* στ.1314-1321)³¹³.

Το επιχείρημα της Ελένης ότι η Αφροδίτη την εξανάγκασε να κάνει όσα έκανε, είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο ο Ευριπίδης αντιπαραθέτει την μυθολογία με έναν ανθρώπινο και ρεαλιστικό τρόπο παρουσίασης των γεγονότων. Ο τρόπος αυτός είναι πιο εύληπτος στα έργα του *Φοίνισσαι* και *Ὀρέστης*, στα οποία η μυθολογία είναι πιο περίτεχνη και η πραγματικότητα πιο έντονη. Στις *Τρωάδες* η Ελένη βασίζει την υπεράσπισή της στην κυριολεκτική αλήθεια του μύθου της Κρίσεως του Πάρη, αλλά το ύφος του λόγου της μας θυμίζει τα δικαστήρια της Αθήνας του τέλους του 5^{ου} αιώνα. Αυτό το επιτηδευμένο ύφος αποστασιοποιείται από τον μυθικό κόσμο, στον οποίο όντως η Αφροδίτη μπορούσε να την είχε εξαναγκάσει να κάνει όσα έκανε, και αυτή η σύγκρουση μεταξύ του ύφους και του περιεχομένου αποτελεί το κεντρικό σημείο για

³¹⁰ Lee, (1976), 232, βλ. και Croally, (1999²), 143

³¹¹ Lloyd, (1984), 307

³¹² Scodel, (1980), 97, βλ. και Barlow, (1986), 211

³¹³ Lloyd, (1992), 104

το παράδοξο αποτέλεσμα της ομιλίας της. Στο σημείο αυτό, όπως προαναφέρθηκε, μοιάζει με τα εκλεπτυσμένα ρητορικά επιχειρήματα της Πασιφάης (F472e) για να δείξει ότι ο θεός Ποσειδών την υποχρέωσε να συνευρεθεί ερωτικά με έναν ταύρο³¹⁴.

Λογικό είναι τα επιχειρήματα που ορμώνται από την θεϊκή παρέμβαση και το θεϊκό εξαναγκασμό, να μην γινόταν πιστευτά σε ένα Αθηναϊκό δικαστήριο, ωστόσο δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η Ελένη και η Πασιφάη δεν ήταν συνηθισμένες προσωπικότητες που θα συναντούσε κανείς καθημερινά να περιδιαβαίνουν στους δρόμους της Αθήνας. Πρόκειται για μυθικές προσωπικότητες που ζουν σε ένα κόσμο, όπου η πιθανότητα της θεϊκής επιβολής είναι πολύ πιο άμεση και ορατή. Στον Όμηρο, εξάλλου, έντονη είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ θεϊκών και ανθρωπίνων κινήτρων, που σημαίνει ότι η θεϊκή επιρροή δεν συνιστά δικαιολογία. Ωστόσο, δεν απουσιάζει και τελείως η πιθανότητα να αποτελεί δικαιολογία, όπως φαίνεται από τα λόγια του Πριάμου στην Ελένη *Ιλιάδα* Γ 164κ.εξ. Η ίδια η Ελένη δεν δείχνει να θέλει να βρει δικαιολογίες *Ιλιάδα* Γ 171-180, όμως η κατάσταση απαιτεί αυτοάμυνα και ο εξαναγκασμός από την Αφροδίτη είναι αργότερα εμφανής *Ιλιάδα* Γ 383κ.εξ. Για να επανέλθουμε στις *Τρωάδες*, η αναφορά της Ελένης στην Κρίση του Πάρη και ο χαρακτηρισμός του γάμου της ως *θεοπόνητα* (στ.953), καταδεικνύουν την πεποίθησή της ότι η Αφροδίτη είναι μια ανθρωπόμορφη θεά με δικά της σχέδια, τα οποία κανένας θνητός δεν μπορεί να εμποδίσει. Η Εκάβη, με την σειρά της, δεν αποδέχεται την ευθύνη της Αφροδίτης στην συμπεριφορά της Ελένης, και απλώς πιστεύει ότι θα είχε αθωωθεί, αν ήταν σωστή η δική της εκδοχή περί της Κρίσεως του Πάρη. Παρόμοιες δικαιολογίες με την Ελένη συναντάμε και στον Ευρυσθέα (*Ηρακλειδες* στ.989) και στην Πασιφάη (*Κρήτες* F472e), οι οποίοι ισχυρίζονται ότι υπήρξαν όργανα της θεϊκής τιμωρίας άλλου προσώπου³¹⁵.

Κατά ένα παρόμοιο τρόπο με τον στίχο 923, η Ελένη μας προϊδεάζει για το επόμενο επιχειρήμα της (στ.951). Ο στίχος αυτός συνιστά εκ νέου *προκατάληψη* της αντίδρασης του αντιπάλου αλλά και την εισαγωγή στον επόμενο συλλογισμό της, αυτόν των στίχων 951-964. Όπως και τα προηγούμενα επιχειρήματά της αποτελούσαν μια καλά οργανωμένη δομικά και νοηματικά μικρογραφία ενός δικανικού λόγου, το ίδιο γίνεται αντιληπτό και για το τελευταίο της αυτό επιχειρήμα. Αναλυτικότερα, ο στίχος 951 αποτελεί την εισαγωγή – *προοίμιο*, οι στίχοι 952-954 την *διήγηση*, οι στίχοι 955-960 τις αποδείξεις – *πίστεις* και οι στίχοι 961- 965 τον *επίλογο* και την

³¹⁴ Lloyd, (1992), 104

³¹⁵ Lloyd, (1992), 104 - 105

ανακεφαλαίωση των λεγομένων της. Κατά τον Lloyd, στους στίχους 951-958, η Ελένη επιστρατεύει γενικότερα την ρητορική στρατηγική της *προκαταλήψεως* (*Rhetorica ad Alexandrum* 1432b), αφού προκαταλαμβάνει αυτό το οποίο ο αντίπαλός της μπορεί να της προσάψει. Έτσι, παραδέχεται ότι θα έπρεπε να είχε φύγει από την Τροία μετά το θάνατο του Πάρη, αφού η θεά Αφροδίτη δεν είχε πια κανένα ενδιαφέρον για την παραμονή της στην Τροία. Υποστηρίζει, έτσι, ότι προσπάθησε να φύγει, αλλά την εμπόδισαν οι φρουροί, γεγονός που θα αμφισβητήσει η Εκάβη στην συνέχεια (στ.1010-1022). Το γεγονός αυτό ανήκει στις λεγόμενες ανεπίλυτες διαφορές που συχνά κάνουν την εμφάνισή τους στους αγώνες του Ευριπίδη³¹⁶. Η αναφορά και η επίκληση των μαρτύρων (στ.955-958) ανήκει στις *ἄτεχνες πίστεις* (Αριστοτέλους *Ρητορική* 1375a 23-27) και αποτελούν αναμφισβήτητο εργαλείο στη φαρέτρα ενός ρήτορα. Η Ελένη με τον τρόπο αυτό ενδυναμώνει σημαντικά τον συλλογισμό της. Πιο ειδικά, οι αποδείξεις της στο σημείο αυτό διακρίνονται σε δύο μέρη, το πρώτο στους στίχους 955-958, στο οποίο η Ελένη επισημαίνει τις αποτυχημένες απόπειρές της να φύγει από την Τροία, και το δεύτερο στους στίχους 959-960, στο οποίο τονίζει ότι με την βία και παρά την θέλησή της την παντρεύτηκε ο Διήφοβος, χωρίς την σύμφωνη γνώμη των Φρυγών. Η αναφορά στον γάμο που της επιβλήθηκε λειτουργεί επικουρικά προς το επιχείρημά της³¹⁷. Το ρητορικό ερώτημα των στίχων 961-964 αποτελεί το συμπέρασμα του συλλογισμού της, καθώς αναρωτιέται πώς είναι δυνατό να της αξίζει ο θάνατος, ενώ είχε υπομείνει τόσα δεινά, επικαλούμενη την δικαιοσύνη και τονίζοντας, ενδεχομένως, με την επανάληψη *ἐνδίκως – δίκαια* την άποψή της³¹⁸ ότι η δικαιοσύνη είναι με το μέρος της και, συνεπώς, η μέχρι εκείνη την στιγμή απόφαση του Μενέλαου είναι άδικη. Ενδεχομένως αποτελεί και τον επίλογο, όχι μόνο του συγκεκριμένου επιχειρήματος αλλά ολόκληρου του λόγου της. Η άποψη αυτή ενισχύεται, αν συνδυασθεί το ρητορικό ερώτημα με την εν είδει αποφθέγματος προειδοποίηση ή σύσταση της Ελένης προς τον Μενέλαο στους στίχους 964-965, η οποία εγείρει το συναίσθημα του φόβου - *πάθος* - για επικείμενη τιμωρία από τους θεούς, σε περίπτωση που ο Μενέλαος επιδειξει αλαζονεία και θεωρήσει τον εαυτό του ανώτερο από τους θεούς και την εξουσία τους. Είθισται, εξάλλου, στους δικανικούς λόγους, αλλά και στους

³¹⁶ Lloyd, (1992), 105

³¹⁷ Lee, (1976), 233

³¹⁸ Lee, (1976), 233

συμβουλευτικούς, να εγείρεται το αίσθημα του φόβου στους δικαστές ή στο κοινό, προκειμένου με την απόφασή τους να μην προκαλέσουν την οργή των θεών³¹⁹.

Η Ελένη, όπως προαναφέρθηκε, ολοκληρώνει τον λόγο της στους στίχους 961-965, στους οποίους διατείνεται ότι δεν της αξίζει να πεθάνει, αφού παντρεύτηκε παρά την θέλησή της και υπέμεινε μια πικρή σκλαβιά. Ο Lloyd αποδέχεται την άποψη του Wilamowitz για εξοβελισμό του στίχου 959 και, έτσι, όταν η Ελένη αναφέρεται στην βία πρέπει να εννοεί τον εξαναγκασμό από την Αφροδίτη, που αναφέρεται κι αλλού στον λόγο της. Η Ελένη θεωρεί την Αφροδίτη ως την μόνη βία και ολοκληρώνει την άποψή της αυτήν στους στίχους 964-965. Όταν η Εκάβη απαντά σαν να ήταν γραφτό η φυσική απαγωγή της Ελένης (στ.998-1001), προφανώς παρερμηνεύει τα λόγια της Ελένης. Ο λόγος της Ελένης καταλήγει με την ηρώιδα να απευθύνει προειδοποίηση στον Μενέλαο, ότι θα ήταν τρέλα η απόπειρά του να φανεί ανώτερος των θεών³²⁰.

Αμέσως μετά τον λόγο της Ελένης, ακολουθεί η καθιερωμένη παρέμβαση του Χορού, πριν ξεκινήσει ο επόμενος ομιλητής τον δικό του λόγο. Ο Χορός απευθύνεται στην Εκάβη, ενθαρρύνοντάς την³²¹ και προτρέποντάς την να υπερασπισθεί τα παιδιά και την πατρίδα της (στ.966), ωστόσο, αυτό που είναι άξιο να επισημανθεί είναι ότι ο Χορός αναγνωρίζει την ρητορική τεχνική της Ελένης (στ.967-968), γεγονός που παρατηρείται και σε άλλα έργα του Ευριπίδη (*Μήδεια* στ.576, *Φοίνισσαι* στ.497-498, *Άνδρομάχη* στ.364-365)³²². Εφιστά, λοιπόν, την προσοχή στην Βασίλισσα να ανασκευάσει τα επιχειρήματα της Ελένης, κατακρημνίζοντας την πειθώ της, καθώς η Ελένη λέγει *καλῶς κακοῦργος οὔσα*. Με τα λόγια αυτά του Χορού δημιουργείται μία ισχυρή αντίθεση μεταξύ της ικανότητάς της στην πειθώ, από την μία, και, από την άλλη, στην ανηθικότητα και αναξιπιστία του χαρακτήρα της, εν ολίγοις μεταξύ της δύναμης της γλώσσας και των σκοπιμοτήτων του ομιλητή³²³. Εντύπωση προκαλεί, τέλος, η άποψη του Lee ότι στους στίχους αυτούς ουσιαστικά ο ίδιος ο Ευριπίδης προφυλάσσει από την πειθώ της δικής του ρητορείας (πρβλ. *Φοίνισσαι* στ.526 και *Μήδεια* στ.576)³²⁴.

Η Εκάβη παίρνει την σκυτάλη του αγώνα λόγων και, ήδη, από τους πρώτους στίχους (στ.969-970) αγνοεί επιδεικτικά κάθε προσπάθεια της Ελένης να μοιράσει την ευθύνη

³¹⁹ Carey, (1994), 32

³²⁰ Lloyd, (1992), 105, βλ. και Barlow, (1986), 211-212, η οποία, επίσης, δέχεται την πρόταση του Wilamowitz για τους στίχους 959-960.

³²¹ Lee, (1976), 235

³²² Xanthakis-Karamanos, (2013), 75

³²³ Poole, (1976), 274-275

³²⁴ Lee, (1976), 235

και επιδιώκει να απαντήσει και να ανασκευάσει κάθε της επιχείρημα. Ο λόγος της Εκάβης, όπως και της Ελένης άλλωστε, είναι κατάστικτος από αντεπιχειρήματα διαρθρωμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι ευδιάκριτα και άρτια ως προς την δομή τους. Αυτή η συμμετρία, καθώς διαδοχικά τα επιχειρήματα της Ελένης ανασκευάζονται με την σειρά από την Εκάβη, συνιστούν την δεξιοτεχνία του Ευριπίδη και πιστοποιούν την επίγνωση των ρητορικών τεχνικών και τρόπων της εποχής του, κατά το πρότυπο των *δισσῶν λόγων*. Το πρώτο επιχείρημα της Εκάβης αναπτύσσεται στους στίχους 969-982 και βασίζεται στις υψηλές προσδοκίες που έχει από την θεϊκή συμπεριφορά³²⁵. Εξετάζοντας το επιχείρημα αυτό, διαχωρίζεται ως προς την δομή του ως εξής: ένα σύντομο αλλά περιεκτικό *προοίμιο* (στ.969-970)³²⁶, *διήγηση* στους στίχους 971-976, όπου η Εκάβη αναδιηγείται τα γεγονότα του παρελθόντος που αφορούν την Ήρα και την Αθηνά, τα οποία, όμως, τα αμφισβητεί, *πίστεις* στους στίχους 976-981 με την χρήση ρητορικών ερωτημάτων, τα οποία στόχο έχουν να αποδομήσουν ως ανεδάφικα τα λεγόμενα της Ελένης (στ.925-931), και έναν συμπερασματικό *επίλογο* (στ.981-982) ως επιστέγασμα των προκειμένων του συλλογισμού της.

Αναλυτικότερα, στο λακωνικό *προοίμιο* του λόγου της η Εκάβη πληροί τις προδιαγραφές ενός τυπικού προοιμίου από την πλευρά του δευτέρου ομιλητή, καθώς 1. κερδίζει την εύνοια και την συμπάθεια του κοινού (του Μενελάου αλλά και του εξωκειμενικού κοινού), λέγοντας πως θα γίνει σύμμαχος των θεών, επιτιθέμενη, συνάμα, στο ήθος της αντιπάλου της, της Ελένης, της οποίας η βασική υπερασπιστική γραμμή χτίσθηκε σε βάρος των τριων θεών, συνεπώς, εγείρεται η οργή του κοινού κατά της Ελένης, και 2. η Εκάβη διατυπώνει ποιο από τα προαναφερθέντα επιχειρήματα της πρώτης ομιλήτριας θα ανασκευάσει³²⁷. Χρησιμοποιεί το επίρρημα *πρῶτα* (στ.969) κατ'αντιστοιχία με το *πρῶτον* της Ελένης (στ.919), καθιστώντας σαφή την πρόθεσή της να ανασκευάσει ένα προς ένα τα επιχειρήματα της αντιπάλου της και να αποδείξει ότι δεν λέει την αλήθεια. Η μετοχή *λέγουσαν* (στ.970) ανταποκρίνεται στο ρήμα *λέγει* (στ.967) του Χορού, ο οποίος ήδη έχει προειδοποιήσει την Εκάβη και κατ'επέκταση όλο το θεατρικό κοινό για την ρητορική δεινότητα της Ελένης. Το *προοίμιο* αυτό, όπως και το αντίστοιχο της Ελένης, συνοψίζει τον κορμό των αγώνων λόγων, που δεν είναι άλλο από τον δεύτερο αντίδικο να απαντά στον

³²⁵ Lloyd, (1984), 310

³²⁶ Meridor, (2000), 17

³²⁷ Meridor, (2000), 17

πρώτο, καταρρίπτοντας ένα ένα τα επιχειρήματά του. Έτσι, η Εκάβη ξεκινά από το πιο απλοϊκό επιχείρημα της αντιδίκου της. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Αριστοτέλης επέλεξε να αναφέρει στην *Ρητορική* του (1418b20-22) αυτούς τους δύο στίχους από τον λόγο της Εκάβης για να τεκμηριώσει τα λεγόμενά του σχετικά με την ανασκευή των επιχειρημάτων του αντιπάλου ως μέρος των αποδείξεων. Έτσι, κατά τον Αριστοτέλη, σε ένα δικανικό λόγο ο ρήτορας που μιλάει δεύτερος πρέπει πρώτα να απαντά στα αντίπαλα επιχειρήματα, ή σε όλα από αυτά, ή στα πιο σημαντικά, ή σε αυτά που θα έκαναν μεγαλύτερη εντύπωση στο κοινό ή, τέλος, σε αυτά που η ανασκευή τους είναι πιο εύκολη. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει για τον πρώτο ομιλητή, είτε πρόκειται για συμβουλευτικό είτε για δικανικό λόγο, ότι πρέπει πρώτα να εκθέτει τα δικά του αποδεικτικά επιχειρήματα και στη συνέχεια να «απαντά» στα επιχειρήματα του αντιπάλου, διασύροντάς τα προκαταβολικά³²⁸. Ωστόσο, η επιλογή της Εκάβης να ξεκινήσει την αποδόμηση του λόγου της Ελένης από το τρίτο επιχείρημά της, έχει ως αποτέλεσμα τα δύο πρώτα επιχειρήματα της Ελένης (στ.919-920 και 920-922) που αφορούν στην ευθύνη του Πάρη για την καταστροφή της Τροίας να παραμείνουν αναπάντητα από την Εκάβη. Έτσι, η Εκάβη χρησιμοποιεί τους μύθους επιλεκτικά, αγνοώντας τον μύθο σχετικά με την μοίρα της Τροίας να καταστραφεί από τον Πάρη³²⁹.

Κατά τον Lloyd, όμως, ο λόγος της δεν ξεκινά με ένα τυπικό προοίμιο, αλλά με την απευθείας επίθεση στους ισχυρισμούς της Ελένης για την κρίση του Πάρη και με την υπεράσπιση της Ήρας και της Αθηνάς, οι οποίες δεν είχαν την ανάγκη να κερδίσουν έναν διαγωνισμό ομορφιάς, προκειμένου να βρουν σύζυγο, ούτε ότι ήταν τόσο άφρονες, ώστε να διακινδυνεύσουν την υποταγή των αγαπημένων τους πόλεων στους βαρβάρους. Η Εκάβη δεν αρνείται την ίδια την Κρίση αλλά την εκδοχή ότι οι προσφορές, που έκαναν οι θεές, μπορούσαν να αφορούν την κατάκτηση της Ελλάδος από τον Πάρη. Ίσως να συμμετείχαν στον διαγωνισμό για διασκέδαση, αλλά δεν θα προέδιδαν τις αγαπημένες τους πόλεις. Η κυριότερη αντίρρηση στην εκδοχή της Εκάβης είναι ότι δεν συνάδει με την στάση της απέναντι στις θεές *σύμμαχος* (στ.969) να αποδίδει τόση επιπολαιότητα στην Ήρα και στην Αθηνά. Επιπλέον, σε βάρος της επιχειρηματολογίας της Εκάβης αποβαίνει η έστω και μικρή παραδοχή της ύπαρξης της Κρίσεως του Πάρη, γιατί κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν ότι ενδεχομένως πράγματι να είχε εξαναγκασθεί η Ελένη από την Αφροδίτη να πράξει αυτά για τα οποία τώρα

³²⁸ Για την ανασκευή των επιχειρημάτων βλ. Αριστοτέλους *Ρητορική* 1402a 31 - b

³²⁹ Meridor, (2000), 17-18

κατηγορείται. Δημιουργεί έκπληξη η άρνηση της Κρίσης από την Εκάβη, αφού την είχε προφητεύσει η Κασσάνδρα στον *Αλέξανδρο*, ωστόσο για τις ανάγκες της επιχειρηματολογίας της, αρνείται την Κρίση, όπως οι αρνήσεις του Ηρακλή στον *Ηρακλή Μαινόμενο* στ.1341-1346³³⁰.

Αμέσως μετά την σύντομη εισαγωγή, ξεκινά η αιτιολόγηση με την χρήση του *γάρ* και η Εκάβη χρησιμοποιεί με αποφαιτική διατύπωση μια στερεότυπη ρητορική φράση, που απαντάται, συχνά, στους Αττικούς ρήτορες³³¹, *οὐκ ἔς τοσοῦτον ἀμαθίας ἐλθεῖν δοκῶ, ὥσθ’* (στ.972-973), αμφισβητώντας ως ανοησία τα όσα ισχυρίστηκε προηγουμένως η Ελένη για τις θεές Ήρα και Αθηνά (στ.925-928)³³². Ο όρος *ἀμαθία* αναφέρεται περισσότερο σε πνευματική παρά σε ηθική αδυναμία και στους στίχους 976-980 η Εκάβη χρησιμοποιεί ένα *reductio ad absurdum* επιχείρημα για να αντικρούσει την υπεράσπιση της Ελένης³³³. Η Εκάβη, επομένως, εύκολα, κατά τον Lesky³³⁴, διαλύει το μυθικό προπέτασμα, αφού πιστεύει ότι όλα όσα διηγούνται για τις θές είναι ανοησία γεμάτη από αντιφάσεις. Συνεχίζει τον συλλογισμό της με ρητορικές ερωτήσεις αντίστοιχα για κάθε θεά και χρησιμοποιεί την ίδια ρητορική τυπική περίοδο *Ήρα τοσοῦτον ἔσχ’ ἔρωτα καλλονῆς; πότερον ἀμείνον’ ὡς λάβη Διὸς πόσιν* (στ.977-978) για να αποδείξει ως ανοησία τα λεγόμενα της Ελένης. Οι προκείμενες του ενθυμήματός της καταλήγουν στο συμπέρασμα – επίλογο των στίχων 981-982, ανακεφαλαιώνοντας ότι μάταια προσπαθεί να παρουσιάσει τις θεές ως ανόητες, γιατί ένα τέτοιο επιχείρημα δεν γίνεται αποδεκτό από ένα σοφό κοινό. Επικαλείται το ήθος του Μενελάου και του κοινού, με έναν αξιολογικό χαρακτηρισμό, που λειτουργεί δεσμευτικά ως προς την κρίση και την απόφασή τους, αφού ως σοφοί δεν δικαιολογούνται να δεχθούν ότι οι θεές φέρθηκαν αφρόνως.

Το επιχείρημα της Εκάβης δεν είναι καθόλου πειστικό, κατά τον Lloyd, και η χρήση του *εἰκότος* την απομακρύνει από την αλήθεια. Σε όλες τις εκδοχές της Κρίσεως, οι θεές πήραν πολύ σοβαρά την όλη υπόθεση και η έχθρα της Ήρας και της Αθηνάς απέναντι στην Τροία ήταν απόρροια της αποτυχίας τους σε αυτήν. Η Ήρα ήταν πρόθυμη να θυσιάσει κάποια από τις αγαπημένες της πόλεις, προκειμένου να

³³⁰ Lloyd, (1992), 105-106

³³¹ Για παραδείγματα της τυπικής αυτής ρητορικής φράσης, βλ. Κωνσταντινόπουλος, (2010), 89 και (2014), 40-41, 72-75, 104-105

³³² Η πλειοψηφία των μελετητών δέχονται στον στίχο 975 την πρόταση του Hartung για *οὐ* και *ὄχι αἶ*, προκειμένου να καταστεί πιο κατανοητό το απόσπασμα, βλ. Meridor, (2000), 16, Lloyd, (1992), 106 και Barlow, (1986), 206, 212

³³³ Lee, (1976), 235-236, βλ. και Barlow, (1986), 212, Croally, (1999²), 147

³³⁴ Lesky, (2010⁵), 199

καταστραφεί η Τροία (Ομήρου *Ιλιάς* Δ.30 κ.εξ.). Συνεπώς, η Εκάβη βασίζει την επιχειρηματολογία της σε μια ιδεαλιστική και εξιδανικευμένη εικόνα για τους θεούς, η οποία, όμως, δεν υποστηρίζεται ούτε από τον μύθο, ούτε από την εικόνα των θεών στις *Τρωάδες*. Ήδη από τον πρόλογο του έργου ο Ποσειδών αποδίδει την καταστροφή της Τροίας στην Ήρα και την Αθηνά (στ.23-24), ενώ η επιπολαιότητα των θεών επισημαίνεται και στους στίχους 821-858. Με την πεποίθηση της Εκάβης στην ανωτερότητα των θεών, μας θυμίζει τον Ηρακλή στον *Ηρακλή Μαινόμενο* στ.1341-1346 και τον Ίωνα στην ομώνυμη τραγωδία (στ.429-451), οι οποίοι είχαν υψηλές προσδοκίες από τους θεούς και οι οποίες, τελικά, αποδείχθηκαν αβάσιμες³³⁵.

Σειρά έχει στους στίχους 983-997 να αναφερθεί η Εκάβη στην θεά Αφροδίτη και να ανατρέψει το επιχείρημα της Ελένης ότι η Αφροδίτη συνόδευσε τον Πάρη στην Σπάρτη. Πρώτα απ'όλα ισχυρίζεται ότι δεν ήταν ανάγκη να κατέβει η θεά από τον ουρανό για να μεταφέρει την Ελένη στην Τροία. Κατά την Εκάβη, η Ελένη υπήρξε άπληστη και αυτή ήταν η αιτία των ενεργειών της. Η Ελένη στην επιχειρηματολογία της βασίσθηκε στην ανθρωπομορφική διάσταση της Αφροδίτης, καθώς η θεά συμμετείχε σε διαγωνισμό ομορφιάς αλλά και διέσχισε το Αιγαίο για να φέρει την Ελένη στην Τροία. Η Εκάβη από την μεριά της απορρίπτει και ανασκευάζει το επιχείρημα αυτό της Ελένης³³⁶ και προσπαθεί να αποδώσει στην Αφροδίτη το μεγαλείο που αρμόζει σε μια θεά, η οποία μπορεί να ασκεί την εξουσία της χωρίς να φεύγει από τον ουρανό. Έτσι, τονίζει περισσότερο από την Ελένη την δύναμη της θεάς, και σκοπός του επιχειρήματός της είναι να αποδείξει ότι η θεά που περιγράφει δεν θα έκανε αυτές τις γελοιότητες, τις οποίες της αποδίδει η Ελένη. Η Αφροδίτη, έτσι όπως περιγράφεται από την Ελένη, μας θυμίζει την περιγραφή του Θεού από τον Ξενοφάνη (DK 21 B 26), στον οποίο η καλοσύνη του Θεού και το απόλυτο της δύναμής του συμβαδίζουν³³⁷. Καταληκτικά, η Ελένη επιμένει στην θεική υπαιτιότητα και η ίδια θυματοποιεί τον εαυτό της, ενώ η Εκάβη επικαλείται περισσότερο την ανθρώπινη ευθύνη, αναιρώντας, με τον τρόπο αυτό, την επιχειρηματολογία της Ελένης³³⁸.

Ως προς την ρητορική δομή του δευτέρου αυτού επιχειρήματος μπορούμε να επισημάνουμε ότι οι στίχοι 983-984 αποτελούν την εισαγωγή. Στην κυρίως απόδειξη παρατηρείται σύμφυση της διήγησης με την απόδειξη στους στίχους 985-996. Ως

³³⁵ Lloyd, (1992), 106, βλ. και Barlow, (1986), 206

³³⁶ Conacher (1998), 57

³³⁷ Lloyd, (1992), 106-107

³³⁸ Barlow, (1986), 205

προς την διήγηση, μπορούμε να δούμε πως διακρίνεται σε δύο θεματικές υποενότητες των στίχων 985-988 και 991-996 και το απόσταγμα του συλλογισμού για κάθε υποενότητα στους στίχους 989-990 και 996-997 αντίστοιχα. Στην εισαγωγή, λοιπόν, το κοινό, όπως σε μία δίκη, πληροφορείται για το θέμα του επόμενου επιχειρήματος της Εκάβης, ή, ακόμη πιο σωστά, για το επιχείρημα της Ελένης, το οποίο πρόκειται να ανασκευάσει. Συνεπώς στην δήλωσή της στον στίχο 969 περί της συμμαχίας της με τις θεές, πρόκειται να υπερασπισθεί την Αφροδίτη και να αντικρούσει τον ισχυρισμό της Ελένης ότι η θεά ήρθε με τον Πάρη στο παλάτι του Μενελάου. Για να επιτεθεί στο ήθος της Ελένης χρησιμοποιεί την έντονα ειρωνική και σαρκαστική³³⁹ διαπίστωση *ταῦτα γὰρ γέλωσ πολὺς* (στ.983), αποδίδοντας φαιδρότητα στο υπό ανασκευή επιχείρημα και προϊδεάζοντας το κοινό ότι θα είναι τόσο επιτυχής η αναίρεση των ισχυρισμών της Εκάβης, που θα προκαλέσει το γέλιο του κοινού, σαν να επρόκειτο για έναν αληθινό δικαστικό αγώνα. Παράλληλα, δημιουργώντας ευθυμία στο ακροατήριο *πάθος* κερδίζει την ευνοϊκή διάθεσή τους απέναντί της. Η *διήγηση* χωρίζεται θεματικά σε δύο υποενότητες, προκειμένου η Εκάβη να απαντήσει σε κάθε πτυχή του λόγου της Ελένης. Έτσι, αντιστρέφει με ένα ρητορικό ερώτημα τα λεγόμενα της Ελένης ότι η Αφροδίτη συνόδευσε τον Πάρη (στ.940), αφού με την θεϊκή της ιδιότητα μπορούσε κι από τον ουρανό να πετύχει τον σκοπό της (στ.985-986). Επιτείνει την επίθεσή της κατηγορώντας την Ελένη ότι μόλις είδε τον Πάρη τον ερωτεύτηκε (στ.987-988). Οι προκειμένες του συλλογισμού της ολοκληρώνονται με το συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι αποδίδουν κάθε παράλογη πράξη τους στην Αφροδίτη, μάλιστα κάνοντας και μία παρετυμολογία του ονόματος της θεάς Αφροδίτης ως έχον πρώτο συνθετικό το ουσιαστικό αφροσύνη (στ.989-990)³⁴⁰. Μάλιστα, κατά τον Lee³⁴¹, πρόκειται για ένα από τα πιο έξυπνα κομμάτια της ετυμολογίας του Ευριπίδη. Ο Ευριπίδης συνήθιζε να ετυμολογεί στους προλόγους των έργων του, στα επεισόδια αλλά και στις εξόδους, με τις ετυμολογίες των επεισοδίων να χαρακτηρίζονται από δραματική ειρωνεία και να παραθέτονται, συχνά, στην κλιμάκωση μιας σκηνής³⁴². Προσπαθεί, επομένως, να αποδομήσει το αντίστοιχο επιχείρημα της Ελένης που αφορούσε την θεά και με την ολοκλήρωση του συλλογισμού της, στο κοινό παραμένει η λέξη αφροσύνη, προκειμένου να

³³⁹ Croally, (1999²), 148

³⁴⁰ Διαφορετική ερμηνεία δίνει ο Σωκράτης, καθώς υποστηρίζει ότι το όνομα Αφροδίτη προέρχεται από την λέξη αφρός *περί δὲ ἀφροδίτης οὐκ ἄξιον Ἡσιόδῳ ἀντιλέγειν, ἀλλὰ συγχωρεῖν ὅτι διὰ τὴν ἐκ τοῦ ἀφροῦ γένεσιν 'ἀφροδίτη' ἐκλήθη*, Πλάτωνος *Κρατύλος* 406 c-d

³⁴¹ Lee, (1976), 238

³⁴² Wilson, (1968), 67

αξιολογήσουν ως άφρονα την Ελένη και την υπερασπιστική της γραμμή. Προσπαθεί, επομένως, να αντισταθμίσει την επίδραση που θα είχε η μη λεκτική πειθώ της Ελένης, που δεν είναι άλλη από την ομορφιά της³⁴³. Άρα, μπορούμε να δεχθούμε στο σημείο αυτό ότι επιτυγχάνονται δύο σκοπιμότητες του ποιητή : 1) η δραματική ειρωνεία επιτείνεται αλλά και 2) κλιμακώνεται σταδιακά η επίθεση της Εκάβης στην Ελένη.

Το επόμενο σκέλος του συλλογισμού επίσης επιτελεί την προαναφερθείσα δεύτερη λειτουργία, αφού η Εκάβη την κατηγορεί ότι ζούσε συντηρητικά στο Άργος, γι' αυτό και μόλις είδε τον Πάρη με την βαρβαρική του ενδυμασία και το χρυσό, θαμπώθηκε και έφυγε οικειοθελώς μαζί του, προκειμένου να απολαύσει την χλιδή στα παλάτια του (στ.991-996). Αυτή η κατηγορία στόχο έχει να στερήσει την Ελένη από τα πρόσωπα εκείνα του κοινού που θα μπορούσαν ενδεχομένως να δικαιολογήσουν την συμπεριφορά της ως αποτέλεσμα του ερωτικού της πάθους. Άρα, η Εκάβη αμαυρώνει το ήθος της αντιπάλου της παρουσιάζοντας ως ποταπά και ανήθικα τα κίνητρα των ενεργειών της (*Rhetorica ad Alexandrum* 1416b9-11). Καταλήγει ότι δεν ήταν αρκετά τα πλούτη του Μενελάου για να στεγάσουν την αλαζονεία της με άμεση επίθεση στο χαρακτήρα της. Μάλιστα, ο τρόπος με τον οποίο η Εκάβη παρουσιάζει τον χαρακτήρα της Ελένης έχει ως στόχο την ευθεία αντιπαράθεσή της με την μορφή της ιδανικής συζύγου, όπως ήταν η Ανδρομάχη, προκειμένου να στιγματίσει όποιες αναμνήσεις είχε ο Μενέλαος από την κοινή ζωή του με την Ελένη αλλά και να υποσκάμει τα θεμέλια μιας νέας εμπιστοσύνης που θα μπορούσε ίσως να χτισθεί μεταξύ του Μενελάου και της Ελένης (*Rhetorica ad Alexandrum* 1415a13-18)³⁴⁴.

Ο τρόπος με τον οποίο η Εκάβη παρουσιάζει την Αφροδίτη μας θυμίζει την προσευχή που απηύθυνε στον Δία στους στίχους 884-888, όπου φαίνεται ότι ο Μενέλαος θα τιμωρήσει την Ελένη. Η προσευχή αυτή ενισχύεται από την χαρά της ότι η Ελένη θα τιμωρηθεί, ωστόσο φαίνεται η προσευχή αυτή να μην περιορίζεται στις ανάγκες του δράματος και ο Ευριπίδης μέσω της ηρώιδας του να εκφράζει μια ξεκάθαρη άποψη για τον Δία. Η άποψή της για την φύση του Δία είναι ότι μπορεί να είναι *αίθρη* ή ο νόμος της φύσης ή *θνητός νοῦς*. Οι ιδέες αυτές απηχούν φιλοσοφικές αναζητήσεις του 5^{ου} αιώνα (ο Αναξιμένης αναγνωρίζει τον αέρα ως αρχή της φύσης, ενώ ο Αναξαγόρας, δάσκαλος του Ευριπίδη, πρεσβεύει ότι αρχή του κόσμου είναι ο

³⁴³ Croally, (1999²), 149

³⁴⁴ Meridor, (2000), 19-20

νους³⁴⁵) και πέρα από την νεωτερικότητά τους, προσδίδουν μια μειωτική ερμηνεία για τον Δία. Με τον τρόπο αυτό προαναγγέλλεται και η εκδοχή της Εκάβης για την Αφροδίτη, όπου η δική της μειωτική ερμηνεία αντιπαρατίθεται στην ανθρωπομορφική ερμηνεία της Ελένης, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείει και τις ανθρωπομορφικές πτυχές τους. Βέβαια, η άποψη της Εκάβης για τον Δία δεν είναι μόνο μειωτική αλλά και ιδεαλιστική. Επισημαίνει την δύναμη και την δικαιοσύνη του Δία (στ.887κ.εξ.), όπως στην συνέχεια παρουσιάζει μια εξιδανικευμένη εικόνα της Αφροδίτης. Η αναφορά στην εκδοχή της Εκάβης για τους θεούς στον αγώνα λόγων είναι και σχετική και διακριτή. Οι απόψεις της απηχούν αυτές ενός αισιόδοξου ρασιοναλιστή και έχει κοινά σημεία με τον Τειρεσία στις *Βάκχες* και με τον Θησέα στις *Ίκέτιδες*. Η Εκάβη πιστεύει στην καλοσύνη των θεών και υποστηρίζει ότι όσα υπέφερε η Τροία οφείλονται αποκλειστικά στην Ελένη. Ο Θησέας, ενώ ασκεί κριτική στον Άδραστο, στην εξέλιξη του έργου τροποποιεί τις απόψεις του και αναγνωρίζει την μεταβλητότητα και την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής. Τέτοια εξέλιξη δεν παρατηρείται στις απόψεις της Εκάβης στις *Τρωάδες* αλλά η Ελένη έχει καταστήσει σαφές ότι ο κόσμος κάθε άλλο παρά ιδανικός είναι και ότι η ίδια δεν μπορεί να φέρει εξ ολοκλήρου την ευθύνη όσων έγιναν³⁴⁶. Έτσι, και η Barlow καταλήγει ότι και η θεϊκή και η ανθρώπινη ευθύνη πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη και ότι η αλήθεια έγκειται κάπου στη μέση³⁴⁷.

Η άποψη της Εκάβης για τους Θεούς συμβαδίζει με το περιεχόμενο του αγώνα, αλλά όχι και με όσα αναφέρει για τους Θεούς σε άλλα σημεία του έργου. Ενώ στον αγώνα λόγων οι Θεοί παρουσιάζονται εξιδανικευμένοι, σε άλλα αποσπάσματα του έργου η άποψή της είναι περισσότερο συμβατική και όχι τόσο ιδεαλιστική (στ.469-471, 1240-1245, 1280κ.εξ., 1288-1290). Οι μελετητές θεωρούν ότι οι διαφορετικές δηλώσεις της συνάδουν με τον χαρακτήρα της και ότι η ηρωίδα κυμαίνεται μεταξύ της ελπίδας και της απελπισίας. Ο Lloyd δεν αποκλείει αυτήν την εκδοχή, αλλά θεωρεί ότι δεν δικαιολογούν πλήρως την διαφορά που παρουσιάζει η ηρωίδα στον αγώνα λόγων. Δεν είναι απλά πιο αισιόδοξη, αλλά και πιο ρασιοναλιστική, παρουσιάζοντας δύναμη του πνεύματος, που δεν είναι ορατή σε άλλες σκηνές του έργου. Αυτή η πνευματική της δύναμη αντανακλάται επιτυχώς στον αγώνα λόγων, καθώς η Εκάβη παρουσιάζεται ως ειδική στην δικανική ρητορεία. Επομένως, ο

³⁴⁵ Vegetti, (2003¹⁰), 54, 61-62. Για την επίδραση του Αναξαγόρα στον Ευριπίδη, βλ. Xanthakis-Karamanos, (2013), 80

³⁴⁶ Lloyd, (1992), 107-108

³⁴⁷ Barlow, (1986), 206-207

Ευριπίδης δεν ενδιαφέρεται για την συνοχή του χαρακτήρα της αλλά στόχο έχει μέσω της Εκάβης να παρουσιάσει μια ξεχωριστή άποψη για τον κόσμο, η οποία έρχεται σε αντίθεση με αυτήν που εξέφρασε η Ελένη³⁴⁸. Η ενότητα αυτή κλείνει με το ρήμα *εἶεν* (στ.998) περίπου στο ίδιο σημείο³⁴⁹ και κατ'αντιστοιχία με τον στίχο 944 του λόγου της Ελένης. Άρα, ο δικαστής του αγώνα, ο Μενέλαος, το ενδοκειμενικό και το εξωκειμενικό κοινό αντιλαμβάνονται ότι ολοκληρώθηκε το επιχείρημα αυτό και πρόκειται να ακολουθήσει το επόμενο.

Το δεύτερο μισό του λόγου της Εκάβης δεν παρουσιάζει τόσα πολλά σημάδια φιλοσοφικής και ρητορικής επίδρασης που επισημάνθηκαν στο πρώτο μισό του λόγου της. Το ύφος στο απόσπασμα αυτό είναι πιο φυσικό και πιο συμβατό με τον χαρακτήρα που έχει παρουσιάσει η ίδια στο υπόλοιπο έργο. Αρνείται, λοιπόν, την απαγωγή της Ελένης από τον Πάρι (στ.998-1001), καθώς αν την είχαν αρπάξει με την βία, θα φώναζε (*βοή*), θα έκανε κάποιου είδους φασαρία, άρα θα την άκουγαν τα αδέρφια της και θα την έσωζαν. Η αναφορά της Εκάβης στους Διοσκούρους αθώνει ταυτόχρονα τον Μενέλαο από τις κατηγορίες της Ελένης εναντίον του (στ.942-944), καθώς θα μπορούσαν να την προστατεύσουν τα αδέρφια της, αφού απουσίαζε ο σύζυγός της. Προφανώς η Εκάβη επιλέγει να δια φωτίσει το κοινό της σχετικά με τις αρνητικές πτυχές του ήθους της αντιπάλου της παρά να αναιρεί τα επιχειρήματά της³⁵⁰. Όμως, στο σημείο αυτό η Εκάβη παρερμηνεύει το επιχείρημα της Ελένης ότι παντρεύτηκε με την βία (στ.962), γιατί με το επιχείρημά της αυτό η Ελένη αναφερόταν στην επέμβαση της Αφροδίτης³⁵¹. Η επόμενη αυτή επιχειρηματολογική ενότητα του λόγου της Εκάβης, συνιστά, επίσης, έναν ολοκληρωμένο συλλογισμό, με τον στίχο 998 να λειτουργεί ως εισαγωγή, αφού παρατίθεται το υπό εξέταση θέμα, η *διήγηση* συνδυασμένη με την απόδειξη στους στίχους 999-1007 και το συμπέρασμα ως πρόταση κατακλείδα στους στίχους 1008-1009. Η εισαγωγή στο θέμα ξεκινά με την ίδια λέξη με την οποία ξεκινούσε η Ελένη το αντίστοιχο επιχείρημά της *βία* (στ.959), ενδεικτικό του γεγονότος ότι η Εκάβη αναιρεί ένα προς ένα με την σειρά τους ισχυρισμούς της αντιπάλου της. Με δύο προκείμενες συνθέτει τον συλλογισμό της για να αποδείξει ότι κάθε άλλο παρά με βίαιο τρόπο απομακρύνθηκε από το σπίτι της. Με την πρώτη προκείμενη (στ.999-1001) η Εκάβη απευθύνει ερώτηση στην αντίπαλό της, προκαλώντας την να παρουσιάσει μάρτυρες που να αποδεικνύουν την

³⁴⁸ Lloyd, (1992), 108-109

³⁴⁹ Lesky, (2010⁵), 199

³⁵⁰ Meridor, (2000), 20

³⁵¹ Lloyd, (1992), 109

βίαη και ακούσια αρπαγή της Ελένης, καθώς, κατά την γνώμη της, κάποιος θα άκουγε τις φωνές της και, ιδίως, τα αδέρφια της. Αφού, λοιπόν, δεν υπάρχει κάποιος μάρτυρας, τότε είναι ανεδαφικός ο ισχυρισμός της Ελένης. Η δεύτερη προκειμένη (στ.1002-1007) συνιστά μια περιγραφή εκ μέρους της Εκάβης των αντιδράσεων της Ελένης στο άκουσμα των εξελίξεων στο πεδίο της μάχης. Η Ελένη χαιρόταν με τις νίκες του Μενελάου, προκαλώντας λύπη στον Πάρη, από τη μία, και, από την άλλη, κάθε φορά που νικούσαν οι Τρώες, αδιαφορούσε για τον Μενέλαο. Επικρίνει την Ελένη για την μεταβλητότητα των συναισθημάτων της και για την ασυνέπειά της, όπως και η Ηλέκτρα κατηγορεί την μητέρα της, την Κλυταιμίστρα, ότι χαιρόταν με τις νίκες των Τρώων, καθώς δεν ήθελε ουσιαστικά την επιστροφή του Αγαμέμνονα (*Ηλέκτρα* στ.1077-1079). Οι προαναφερθείσες προκειμένες καταλήγουν στο συμπέρασμα, που ολοκληρώνει αυτό το επιχείρημα, ότι η Ελένη απλά ακολουθούσε τις αλλαγές της τύχης αδιαφορώντας για την αρετή, άρα είναι μία γυναίκα δίχως ηθική και γι' αυτό της αξίζει ο θάνατος.

Η Εκάβη συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία της, περιγράφει πως η Ελένη άλλαζε στάση και πάντα υποστήριζε τον νικητή του πολέμου είτε ήταν ο Μενέλαος είτε ήταν ο Πάρης (στ.1002-1009) και καταδικάζοντας την ιδιοτέλειά της και την ανεπάρκειά της ως έντιμης συζύγου³⁵². Δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την αλήθεια των όσων αναφέρει και ούτε υποστηρίζεται από την εκδοχή της ιστορίας, όπως παρουσιάζεται στην *Ιλιάδα*. Το επιχείρημα αυτό της Εκάβης δεν είναι τόσο καλά εστιασμένο σε σχέση με το παρόμοιο επιχείρημα που διατυπώνει η Ηλέκτρα σε βάρος της Κλυταιμίστρας (*Ηλέκτρα* στ.1076-1079), όπου εκεί εμφανώς εκφράζεται ότι η χαρά της Κλυταιμίστρας με την νίκη της Τροίας οφείλεται στην επιθυμία της να μην επιστρέψει ο Αγαμέμνων. Παρομοίως ίσως η Εκάβη να μπορούσε να υπαινιχθεί ότι η χαρά της Ελένης για την νίκη των Τρώων συνιστούσε απόδειξη της απιστίας της σε βάρος του Μενελάου. Το παράπονό της ότι, όταν η Ελένη επαινούσε τον Μενέλαο, αυτό έκανε τον γιο της, τον Πάρη, να δυσανασχετεί, μπορεί να έχει κάποια βάση στον Όμηρο (*Ιλιάδα* Γ 428-436), ωστόσο είναι ασήμαντο και αποσπά την προσοχή στην προκειμένη περίπτωση³⁵³.

Στη συνέχεια η Εκάβη απορρίπτει τον ισχυρισμό της Ελένης ότι προσπάθησε να δραπετεύσει από την Τροία (στ.1010-1022). Το επιχείρημα της Ελένης (στ.955-960) περί της προσπάθειάς της να φύγει από την Τροία, επικαλούμενη, μάλιστα, και

³⁵² Lee, (1976), 239, βλ. και Meridor, (2000), 22

³⁵³ Lloyd, (1992), 109

αυτόπτες μάρτυρες, αντικρούεται από την Εκάβη με δύο επιχειρήματα. Ειδικότερα, το πρώτο επιχείρημα των στίχων 1010-1014 είναι σύντομο, ξεκινά με την εισαγωγή στους στίχους 1010 -1011, όπου η Εκάβη χρησιμοποιεί τις ίδιες λέξεις με αυτές της Ελένης στον στίχο 958. Η ανασκευή περιορίζεται στο ερώτημα των στίχων 1012-1014 σχετικά με το αν πράγματι την είδαν, όπως η Ελένη υποστηρίζει. Το κοινό πάντως δεν είχε κανένα τρόπο να γνωρίζει την αλήθεια περί του τι συνέβη στην περίπτωση αυτή³⁵⁴.

Ωστόσο, η Εκάβη προχωρεί άμεσα στο επόμενο επιχείρημα (στ.1015-1028), το οποίο μπορεί να διαχωρισθεί σε εισαγωγή 1015 με το αντιθετικό μόριο *καίτοι* να επιτείνει την αντίθεση, στην *διήγηση* 1016-1022, στην απόδειξη 1022-1024 και στην ολοκλήρωση του ενθυμήματός της στους στίχους 1025-1028. Εφόσον, λοιπόν, δεχθούμε ότι οι στίχοι 1010-1022 αποτελούνται από δύο επιχειρήματα, τότε ο λόγος της Εκάβης αριθμητικά έχει ένα επιχείρημα παραπάνω από τον λόγο της Ελένης, προφανώς για να αντισταθμίσει την δυσκολία της Εκάβης να αντικρούσει την επίκληση μαρτύρων από την Ελένη. Έτσι, αποδίδει σε ευθύ λόγο τις νουθεσίες της και τις συστάσεις της προς την Ελένη να φύγει από την Τροία³⁵⁵ (στ.1016-1019), προκειμένου να επιτευχθεί αμεσότητα με το κοινό, και στην συνέχεια ενισχύει με δύο προκείμενες την αδιαφορία της Ελένης για τις συμβουλές της Εκάβης. Η αναφορά στα ίδια της τα λόγια τονίζει τον επείγοντα χαρακτήρα των παραινέσεών της προς την Ελένη και, έτσι, σκοπίμως προσδίδεται έμφαση στην αντίθεση μεταξύ των οργισμένων λόγων της Εκάβης κατά της Ελένης στην διάρκεια του έργου και της μητρικής ευγένειας των συμβουλών της στο παρελθόν³⁵⁶. Αρχικά στους στίχους 1019-1022, όπου την κατηγορεί εκ νέου για αλαζονική και υπεροπτική συμπεριφορά, ενώ αρέσκετο να την προσκυνούν οι βάρβαροι. Με την δεύτερη προκείμενη (στ.1022-1024) μεταβαίνουμε στο παρόν και στην εμφάνιση της Ελένης στην σκηνή ενώπιον του Μενελάου, δίχως ίχνος φόβου, ταπεινοφροσύνης ή μετανοίας απέναντί του. Μόνο η Εκάβη είναι αυτή που αναφέρεται επικριτικά στην εμφάνιση της Ελένης³⁵⁷. Αυτό για την Εκάβη καταδεικνύει την θρασύτητα, την έπαρση και την οίηση του χαρακτήρα της, άρα συνιστά άλλη μία κατηγορία κατά του ήθους της, ενώ,

³⁵⁴ Barlow, (1986), 207

³⁵⁵ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1417a3-8 *παραδιηγείσθαι δὲ ὅσα εἰς τὴν σὴν ἀρετὴν φέρει* (οἷον “ἐγὼ δ’ ἐνουθέτου, αἰεὶ τὰ δίκαια λέγων, μὴ τὰ τέκνα ἐγκαταλείπειν”), ἢ θατέρου κακίαν: “ὁ δὲ ἀπεκρίνατό μοι ὅτι, οὗ ἂν ἦ αὐτός, ἔσται ἄλλα παιδιά”, ὁ τοὺς ἀφισταμένους Αἰγυπτίους ἀποκρίνασθαί φησιν ὁ Ἡρόδοτος: ἢ ὅσα ἠδέα τοῖς δικασταῖς.

³⁵⁶ Lee, (1976), 240

³⁵⁷ Lloyd, (1984), 305

συνάμα, προκαλεί, με αποτέλεσμα ο Μενέλαος και το κοινό να αισθάνονται οργή και απέχθεια προς την Ελένη, όπως οργή ένιωθε και η Εκάβη. Μάλιστα, σε αυτήν την οργή αποδίδει η Barlow το ξέσπασμα της Εκάβης στο τέλος του λόγου της ως μια κλιμάκωση όλων των συμφορών που έχει μέχρι στιγμής βιώσει. Πρόκειται για μια φυσική και κατανοητή αντίδραση, που συνάδει με την ρεαλιστική αντιμετώπιση των καταστάσεων από την πλευρά του ποιητή³⁵⁸.

Αυτή η αναφορά στην εμφάνιση της Ελένης, κατά τον Conacher³⁵⁹, θυμίζει την έμφαση που προσέδιδε ο Γοργίας στην επίδραση της εμφάνισης στην ψυχή (*Ελένης έγκώμιον*, 15-17), ωστόσο, η επίδραση αυτή αφορά περισσότερο στην δραματική και όχι τόσο στην ρητορική διάσταση του αγώνα λόγων, καθώς η εμφάνιση της Ελένης ενδέχεται να επηρεάσει τον Μενέλαο στην απόφασή του και να συγχωρέσει την Ελένη. Τα προαναφερθέντα, λοιπόν, πάθη αυτά ενισχύονται με το επιλογικό συμπέρασμα του επιχειρήματος της Εκάβης (στ.1025-1028), όπου η Εκάβη εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να παρουσιασθεί η Ελένη μπροστά στον Μενέλαο, αλλά η αναίδειά της τελικά αποδείχθηκε ανώτερη από την σύνεσή της, παρά τις αμαρτίες της. Ιδιαίτερα ηχηρά και νοηματικά και συναισθηματικά κλείνει ο λόγος της με τον εμπρόθετο προσδιορισμό *ἐπὶ τοῖς πρόσθεν ἡμαρτημένοις* 1028, καθώς η αντίληψη της Ελένης ως μία γυναίκα άφρονη και αμαρτωλή είναι αυτή που μένει στον Μενέλαο και στο κοινό. Έτσι, στόχο έχει να κερδίσει ακόμα περισσότερο την εύνοια του δικαστή-Μενελάου και να εγείρει στην ψυχή του αρνητικά συναισθήματα για την Ελένη, προκειμένου να δεχθεί την ετυμηγορία που η Εκάβη θα προτείνει (*Rhetorica ad Alexandrum* 1408a16-24, 1419b24-26)³⁶⁰.

Αξιολογώντας τα παραπάνω επιχειρήματα, επισημαίνεται ότι ναι μεν η Εκάβη προτείνει ένα κίνητρο για το οποίο η Ελένη θα ήθελε να παραμείνει στην Τροία αλλά είναι δύσκολο να το αντιτείνει και να το αντισταθμίσει με την επίκληση μαρτύρων από την πλευρά της Ελένης. Σε άλλες εκδοχές της ιστορίας (πρβ. Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 2. 120), το ερώτημα δεν είναι τόσο γιατί η ίδια η Ελένη δεν προσπάθησε να φύγει από την Τροία, όσο γιατί οι ίδιοι οι Τρώες δεν την επέστρεψαν³⁶¹.

Ολόκληρος ο λόγος της Εκάβης κλείνει με την ίδια να απευθύνεται άμεσα στο τρίτο πρόσωπο (στ.1029) που παρακολουθεί τον αγώνα λόγων με τον ρόλο του δικαστή.

³⁵⁸ Barlow, (1986), 208

³⁵⁹ Conacher (1998), 58 και Barlow, (1986), 207

³⁶⁰ Meridor, (2000), 22

³⁶¹ Lloyd, (1992), 109

Έτσι, με δύο προτρεπτικές προστακτικές *στεφάνωσον* – *θες* απευθύνει την τελευταία της έκκληση στον Μενέλαο και ανακεφαλαιώνει τον στόχο του λόγου της που είναι : 1. ο Μενέλαος να σκοτώσει την Ελένη, δοξάζοντας την Ελλάδα (στ.1030-1031) και 2. να θεσπίσει νόμο, σύμφωνα με τον οποίο να τιμωρείται όποια γυναίκα επιδειξει αλαζονική συμπεριφορά, προδίδοντας τον άντρα της (στ.1031-1032). Έτσι, επιτυγχάνεται ο σκοπός του επιλόγου ενός δικανικού λόγου, που είναι η ανακεφαλαίωση αλλά και η δημιουργία των κατάλληλων συναισθημάτων στους δικαστές, προκειμένου να επιτευχθεί η θετική για τον ομιλούντα απόφαση, δηλαδή η *captatio benevolentiae* (*Rhetorica ad Alexandrum* 1443b15-21, 1444b22-35, Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1419b10-1420a6).

Ο λόγος της Εκάβης μοιάζει με τους λόγους της Μήδειας αλλά και της Ανδρομάχης (στον πρώτο αγώνα του έργου), αντίστοιχα στις ομώνυμες τραγωδίες, ως προς το γεγονός ότι στην αρχή οι λόγοι είναι πιο επιμελώς και περιτέχνως ρητορικοί και στην συνέχεια, προς το τέλος του λόγου, γίνονται πιο χαλαροί και συναισθηματικοί. Στην περίπτωση της Μήδειας αυτή η αλλαγή αντανακλά την αποτυχία της να ελέγξει τον εαυτό της. Όμως, ερμηνεύεται και ρητορικά και αρμόζει σε έναν λόγο τέτοιου είδους να ολοκληρωθεί με μια συναισθηματική κλιμάκωση. Έτσι, η Εκάβη στους στίχους 1022-1028 απευθύνεται στην Ελένη με ένα ξέσπασμα απύθμενου μίσους και ασκώντας της κριτική για τον τρόπο με τον οποίο είχε το θράσος να εμφανισθεί μπροστά στον Μενέλαο. Η δικανική τυπικότητα επιβεβαιώνεται στον επίλογο του λόγου (στ.1029-1032), στον οποίο απευθύνει έκκληση στον Μενέλαο να σκοτώσει την Ελένη³⁶². Ενώ ο λόγος της Ελένης (στ.914-965) απευθυνόταν στον Μενέλαο-δικαστή, η Εκάβη στον δικό της λόγο δεν απευθύνεται στον Μενέλαο, παρά μόνο στους στίχους 1029-1032, αφιερώνοντας το μεγαλύτερο μέρος του λόγου της απευθυνόμενη άμεσα στην Ελένη. Αυτή, λοιπόν, η διάκριση ανάμεσα σε έναν ήρωα, που απευθύνεται μόνο σε ένα πρόσωπο κάθε φορά, και σε έναν ρήτορα, που απευθύνεται σε ένα ακροατήριο εκαντοντάδων ή και χιλιάδων ατόμων, δικαιολογεί γιατί οι ρητορικές ερωτήσεις είναι πιο συχνές στο δράμα απ'ότι στην ρητορική³⁶³. Καταληκτικά, ο λόγος της Εκάβης ήταν μια ευθεία επίθεση στο ήθος της 'κακής' συζύγου του Μενελάου, η οποία εγκατέλειψε τον άντρα της και την πατρίδα της, όχι επειδή ερωτεύτηκε έναν άλλον άνδρα, αλλά επειδή επιθυμούσε περισσότερα πλούτη.

³⁶² Lloyd, (1992), 109-110

³⁶³ Sansone, (2012), 174

Η Εκάβη επιμένει, λοιπόν, στην ηθική διάσταση της επιλογής της Ελένης και στην ευθύνη που φέρει η ίδια γι'αυτήν³⁶⁴.

Μετά τον λόγο της Εκάβης ακολουθεί το τρίστιχο του Χορού (στ.1033-1035), όπου επαναλαμβάνεται η σύσταση της Εκάβης για τον θάνατο της Ελένης. Στην στιχομυθία που ακολουθεί συμμετέχουν και τα τρία πρόσωπα, με τον δικαστή Μενέλαο να ανακοινώνει την απόφασή του. Ο ίδιος συμφωνεί με την Εκάβη και η Ελένη δεν κατάφερε, ως φαίνεται, να τον μεταπείσει με την υπερασπιστική της γραμμή. Θεωρεί την ίδια υπεύθυνη για τις ενέργειές της (*έκουσίως τήνδ' έκ δόμων έλθειν έμῶν ζένας ές εύνάς: χή Κύπρις κόμπου χάριν λόγοις ένεΐται* στ.1037-1039)³⁶⁵ και η Ελένη σε μία τελευταία απέλπιδα προσπάθεια επαναλαμβάνει την βασική γραμμή της επιχειρηματολογίας της, ότι είναι θύμα των θεών *τήν νόσον τήν τῶν θεῶν* (στ.1042). Πέφτει στα γόνατά του ζητώντας να την συγχωρέσει και προκαλώντας την άμεση αντίδραση της Εκάβης, η οποία ανησυχεί μην αλλάξει ο Μενέλαος γνώμη. Δεν διστάζει να του προτείνει να μην μπει στο ίδιο καράβι με την Ελένη (στ.1049) και ο Μενέλαος παρουσιάζεται καθησυχαστικός απέναντί της. Ωστόσο, οι συνεχείς προειδοποιήσεις της Εκάβης προς τον Μενέλαο και στον στίχο 1051 αναδεικνύουν την Ελένη τελικά ως την νικήτρια του αγώνα³⁶⁶. Κατά τον Lesky, νικήτρια είναι η Εκάβη, μόνο, όμως, στο επίπεδο του λόγου³⁶⁷. Για τον Ευριπίδη ο μύθος παρουσιάζει κάποιες ρωγμές, τις οποίες προσπαθεί να εκμεταλλευτεί η Εκάβη. Μπορεί να είναι η νικήτρια του αγώνα λόγων, όμως, ο διάλογος μεταξύ των τριων αμέσως μετά τον αγώνα, καθιστά σαφές ότι η πραγματικότητα θα είναι διαφορετική. Είναι συνειδητή, επομένως, η παραίνεση της Εκάβης προς τον Μενέλαο να μην ταξιδεύσει στο ίδιο καράβι με την Ελένη (στ.1049)³⁶⁸. Μάλιστα, συνιστά ειρωνεία το γεγονός ότι παρά τον θρίαμβο της πειθούς της, η Εκάβη δεν καταφέρνει τελικά να πετύχει τον σκοπό της. Ενδεχομένως, ο ποιητής, έχοντας υπόψη του την δύναμη του λόγου που τόσο προέβαλε ο Γοργίας (*Ελένης έγκώμιον*,10-14), να ήθελε να παρουσιάσει μια

³⁶⁴ Meridor, (2000), 27-28

³⁶⁵ Τα όσα αναφέρει ο Μενέλαος συνάδουν με το Αττικό δίκαιο, καθώς διαφορετικά αντιμετώπιζονταν οι εκούσιες από τις ακούσιες ενέργειες, με τις τελευταίες μόνο να δικαιολογούνται. Επίσης, συνάδει με την Αττική δικανική ρητορεία, αφού η ευθύνη για μια πράξη δεν μπορούσε να αποποιηθεί με την δικαιολογία ότι προέκυψε ύστερα από θεϊκή παρέμβαση, Meridor, (2000), 26, υπος. 54

³⁶⁶ Scodel, (1980), 98

³⁶⁷ Lesky, (2010⁵), 199. Την ίδια άποψη περί της νίκης της Εκάβης μόνο σε επίπεδο ρητορικής διατυπώνουν και οι Lee, (1976), xxiii και Meridor, (2000), 25-26, ενώ η Barlow, (1986), 205, επικεντρώνει την νίκη της Εκάβης, όχι σε όρους της λογικής, αλλά στην ηθική, την ανθρώπινη συμπάθεια και την κοινή λογική.

³⁶⁸ Lesky, (2010⁵), 200

διαφορετική άποψη, δείχνοντας ότι πειστικά λόγια μπορεί να μην να πείθουν αλλά όχι και να οδηγούν στην αντίστοιχη πράξη³⁶⁹.

Ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* περιέχει ζητήματα ασήμαντα αλλά και θεμελιώδη, όπως για παράδειγμα ερωτήματα σχετικά με τους θεούς, και είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε συμπεράσματα ή να πάρει αποφάσεις. Όλη αυτή η απροσδιοριστία συμπληρώνεται και από την αφάνεια σχετικά με την επίδραση των αγώνων λόγων του Ευριπίδη στην δράση του έργου. Αποφεύγει γενικότερα να ενσωματώνει τους αγώνες λόγων του στην ακολουθία των γεγονότων του έργου, ώστε, από την μία, να μην επιτυγχάνουν ουσιαστικά κάτι και, από την άλλη, αποφεύγει τα ειρωνικά αποτελέσματα που μπορεί να είχαν προκύψει από την επίταση της ματαιότητάς τους. Στον *Ιππόλυτο* η κατάρα του Θησέα σημαίνει ότι ο αγών λόγων έρχεται καθυστερημένα ως προς το να καταφέρει κάτι, ωστόσο δεν δίνεται έμφαση στο γεγονός αυτό και η κατάρα φαίνεται να λησμονείται προσωρινά. Οι αγώνες του Ευριπίδη έχουν μεγαλύτερη σπουδαιότητα από το αν επηρεάζουν άμεσα ή όχι την δράση. Έτσι, ο αγών λόγων στις *Τρωάδες* είναι ουσιαστικά αποκομμένος από το ερώτημα αν τελικά θα τιμωρηθεί η Ελένη ή όχι³⁷⁰. Αποσκοπεί εν ολίγοις στον προβληματισμό του κοινού πάνω σε ουσιαστικά ζητήματα ηθικής της εποχής εκείνης, που αφορούν τους θεούς και τα αίτια του Τρωικού πολέμου, οξύνοντας την κρίση του με την παράθεση ισοδύναμων επιχειρημάτων – αντεπιχειρημάτων, που αποτελούσαν συνηθισμένη πρακτική στις ρητορικές σχολές της εποχής, και ικανοποιώντας την έφεσή του προς την παρακολούθηση λεκτικών αντιπαραθέσεων, χωρίς ουσιαστικά να ενδιαφέρεται για το αν εν τέλει θα τιμωρηθεί η Ελένη ή όχι.

Πιο συγκεκριμένα, ο αγών λόγων μεταξύ της Ελένης και της Εκάβης επηρεάζει την δράση, μόνο ως προς την έκταση που θα επηρεάσει την απόφαση του Μενελάου. Ο ένας τρόπος με τον οποίο ο Ευριπίδης απομακρύνει τον αγώνα λόγων από το υπόλοιπο κείμενο είναι με το να παρουσιάζει τον Μενέλαο σαν να μην ενδιαφέρεται καθόλου να ακούσει τον αγώνα. Είθισται ο δικαστής, εφόσον υπάρχει, να εισάγει τον αγώνα (για παράδειγμα ο Δημοφών στις *Ηρακλειδες* στ.132κ.εξ. και ο Αγαμέμνων στην *Εκάβη* στ.1129-1131), αλλά στο έργο αυτό ο Μενέλαος αρχικά αρνείται το αίτημα της Ελένης να υπερασπισθεί τον εαυτό της (στ.905) και δέχεται, τελικά, μόνο όταν η Εκάβη στήριξε το αίτημά της (στ.911-913). Επομένως, το αίτημα της Εκάβης είναι αυτό το οποίο καθίσταται, με αποτελεσματικό τρόπο, η εισαγωγή στον αγώνα

³⁶⁹ Barlow, (1986), 207-208

³⁷⁰ Lloyd, (1992), 110

(στ.906-910) αλλά το ζητούμενο δεν είναι μόνο το γεγονός ότι ένας από τους διαγωνιζομένους, αντί του δικαστή, εισάγουν τον αγώνα, αλλά το ότι η Εκάβη δεν έχει κανένα λόγο να δώσει στην Ελένη την ευκαιρία να υπερασπισθεί τον εαυτό της. Η μόνο λογική απάντηση είναι να αποκλείσει την άμεση ανάμειξη του Μενελάου στον αγώνα. Αυτή η μικρή ανάμειξή του αποτυπώνεται ξεκάθαρα, όταν εκφέρει την απόφασή του (στ.1036-1041), καθώς ο λόγος του είναι σύντομος και δεν φαίνεται ο ίδιος να έχει κατανοήσει τα περίπλοκα ζητήματα που του ετέθησαν και παραδέχεται ότι η Εκάβη απλώς επιβεβαίωσε την ήδη ειλημμένη απόφασή του. Όλα αυτά αντιτίθενται εντυπωσιακά στις ισορροπημένες αποκρίσεις του Δημοφώντος (*Ηρακλείδες* στ.236-252) και του Αγαμέμνονα (*Εκάβη* στ.1240-1251)³⁷¹.

Ο Μενέλαος έχει ήδη από τους στίχους 873-879 ανακοινώσει την πρόθεσή του να πάρει την Ελένη πάλι πίσω στην Ελλάδα και να την σκοτώσει εκεί. Δεν αιτιολογεί την απόφασή του αυτή και, όποτε του δίνεται η ευκαιρία, την επαναλαμβάνει (στ.901κ.εξ., 905, 1039-1041), αρνείται την τελευταία έκκληση της Ελένης (στ.1046), ενώ επανεπιβεβαιώνει την ήδη ειλημμένη απόφασή του με τα τελευταία του λόγια (στ.1055-1059). Με τον τρόπο αυτό, ο Lloyd θεωρεί ότι ο Ευριπίδης επιτρέπει μεγαλύτερα περιθώρια αμφιβολίας σχετικά με την μοίρα της Ελένης³⁷².

Από την άλλη, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η σκηνή παρουσιάζει χαρακτηριστικά που καταδεικνύουν την αβεβαιότητα της απόφασης του Μενελάου. Δύο είναι κατά τον Lloyd τα σημεία του κειμένου που εγείρουν αμφιβολίες σχετικά με την αποφασιστικότητα του Μενελάου τελικά να υλοποιήσει την απόφασή του και να σκοτώσει την Ελένη. Πρώτον, στους στίχους 890-894, η Εκάβη επιδοκιμάζει την πρόθεση του Μενελάου να σκοτώσει την Ελένη και τον προειδοποιεί να μην κοιτάξει την Ελένη, μήπως και η ομορφιά της του αλλάξει γνώμη. Οι στίχοι αυτοί ενισχύουν την άποψη ότι ο Μενέλαος μπορεί τελικά να αφήσει ελεύθερη την Ελένη αλλά η εμμονή του Μενελάου στην απόφασή του και μετά από την είσοδο της Ελένης αποκλείουν αυτό το ενδεχόμενο. Το δεύτερο σημείο του κειμένου είναι ο στίχος 1049, στον οποίο η Εκάβη απευθύνει δεύτερη προειδοποίηση στον Μενέλαο, αυτήν την φορά να μην ταξιδεύσουν για την Ελλάδα στο ίδιο καράβι. Ο Μενέλαος δέχεται την προειδοποίηση της Εκάβης, αν και η απάντησή του τον παρουσιάζει ως επιπόλαιο

³⁷¹ Lloyd, (1992), 110-111, (1984), 313, βλ. και Croally, (1999²), 137

³⁷² Lloyd, (1992), 111

και ανόητο. Τελικά επαναλαμβάνει την απόφασή του να σκοτώσει την Ελένη (στ.1053-1059)³⁷³.

Αυτές οι δύο προαναφερθείσες προειδοποιήσεις της Εκάβης στον Μενέλαο, ενισχύουν την άποψη ότι η Ελένη τελικά μπορεί να σωθεί και συνάδουν με την εκδοχή εκείνη της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία ο Μενέλαος τελικά την συγχωρεί. Ο Ευριπίδης και σε άλλα έργα του αναφέρει την διάσωση της Ελένης (*Άνδρομάχη* στ.627-631, *Όρέστης* στ.1287). Στο συγκεκριμένο έργο, ωστόσο, ο Ευριπίδης δίνει την ίδια βαρύτητα και στις δηλώσεις του Μενελάου σχετικά με την τιμωρία της Ελένης αλλά και στις αμφιβολίες της Εκάβης. Σκοπός του είναι να μην αφήσει μία ξεκάθαρη εντύπωση του τι τελικά θα συμβεί στην Ελένη και το ερώτημα αν τελικά θα τιμωρηθεί ή όχι απομακρύνεται ακόμη περισσότερο από τον αγώνα λόγων, καθώς σε κανένα σημείο του αγώνα δεν έχει διατυπώσει περίτρανα την πρόθεσή του να την σκοτώσει άμεσα αλλά και ούτε ενδιαφερόταν να ακούσει τον αγώνα. Έτσι, ο αγώνας αυτός ασχολείται πιο ουσιαστικά με την σημασία τελικά του Τρωϊκού πολέμου και όχι με το θέμα της τιμωρίας της Ελένης, το οποίο υστερεί συγκριτικά με τον ίδιο τον Τρωϊκό πόλεμο³⁷⁴.

Συγκρίνοντας την *Εκάβη* με τις *Τρωάδες*, υπάρχουν κάποια κοινά σημεία. Στην *Εκάβη* ο Πολυμήτωρ είναι ένοχος και η ανασκευή των επιχειρημάτων του από την Εκάβη είναι πειστική. Στις *Τρωάδες*, όμως, η ενοχή της Ελένης δεν είναι τόσο σαφής και οι προεκτάσεις του υποτιθέμενου εγκλήματός της είναι πολύ μεγαλύτερες. Αρκετά ζητήματα παραμένουν ανεπίλυτα και ως προς το κεντρικό ζήτημα του ρόλου των θεών, καθώς υπάρχει αντίθεση και ένταση μεταξύ των δύο ηρωίδων και των λόγων τους. Αναλυτικότερα, στον λόγο της Ελένης υπάρχει το παράδοξο να χρησιμοποιείται η σοφιστική ρητορική για να ενισχύσει ένα επιχείρημα που βασίζεται σε μια μεταφορική πίστη στον μύθο. Η Εκάβη, από την άλλη υιοθετεί μια αντίληψη για τους θεούς, η οποία συνδυάζει τον ιδεαλισμό με την μείωση, και αποδεικνύεται ανεπαρκής. Οι προϋποθέσεις των δύο λόγων είναι διαφορετικές και, έτσι, είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς ποιος τελικά έχει δίκαιο ή να βρεθεί μια μέση λύση³⁷⁵.

Ο αγώνας αυτός είναι ο πιο σκοτεινός από όλους, καθώς η προσευχή της Εκάβης παραμένει δίχως απάντηση, οι δύο αντιπαρατιθέμενοι λόγοι δεν έχουν αποσαφηνίσει το θέμα τους και η αλήθεια σχετικά με την Κρίση και τις πράξεις της Ελένης δεν

³⁷³ Lloyd, (1992), 111

³⁷⁴ Lloyd, (1992), 111-112

³⁷⁵ Lloyd, (1992), 112

αποκαλύπτεται. Στο πλαίσιο αυτό η σκηνή της δίκης στις *Τρωάδες* συνδέεται, κατά την Scodel, όχι μόνο με το *Ελένης έγκώμιον* αλλά και με το *Περί φύσεως* ή *Περί του μὴ ὄντος* (B 1-5) του Γοργία. Ο Ευριπίδης είχε υπόψη του την αντίληψη του Γοργία σχετικά με την αμφισβήτηση και την σχετικότητα, τα οποία είχαν απωλέσει κάθε ηθική κρίση και κάθε πιθανότητα αληθινής γνώσης. Έτσι, και ο αγώνας αυτός αναδεικνύει την δυσκολία να πάρει κανείς την σωστή απόφαση και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η κρίση συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι δεν υπάρχει τελικά σωστή απόφαση³⁷⁶. Από την άλλη ο Lee καταλήγει ότι η Εκάβη εκφράζει τις απόψεις του Ευριπίδη, άποψη που διατυπώνει και ο Adkins³⁷⁷, και γι' αυτό παρουσιάζεται ως η πιο συμπαθητική από τις δύο ηρωίδες. Ο αγών λόγων στις *Τρωάδες*, ουσιαστικά, πρόκειται για μια σειρά από παράγοντες που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, είτε ονομάζονται Αφροδίτη, είτε νους, είτε θεοί, είτε ανθρώπινα πάθη. Οι παράγοντες αυτοί ασκούν επίδραση στον άνθρωπο, οδηγούν στην ανθρώπινη δυστυχία του πολέμου και επιτρέπουν στους ενόχους να είναι ελεύθεροι και στους αθώους να καταδικάζονται³⁷⁸. Έτσι, ο Ευριπίδης ακολουθεί την κοινή λογική της εποχής του σχετικά με την αιτιότητα και την ευθύνη, ειδικά όταν πρόκειται για ατομική πράξη³⁷⁹.

Εκτός, όμως, από τα ρητορικά στοιχεία στην δομή και επιχειρηματολογία του αγώνα λόγων, όπως αυτά ήδη επισημάνθηκαν, ρητορικά σχήματα λόγου βρίθουν σε αυτόν τον δικανικής μορφής αγώνα λόγων. Αναλυτικότερα, από την εισαγωγή στον αγώνα επισημαίνεται εκ μέρους της Ελένης μια προσπάθεια σαν να βρίσκεται ενώπιον αληθινής δίκης και δικαστή, να μάθει την ποινή της και να διεκδικήσει το δικαίωμά της να υπερασπισθεί τον εαυτό της. Χρησιμοποιεί στην αρχή της περιόδου την λέξη *βία* (στ.897), η οποία θα επαναληφθεί και στον λόγο της στην αρχή της περιόδου (στ.959), καταδεικνύοντας τα δεινά που υφίσταται. Διεκδικεί το δικαίωμά της να μιλήσει με το ρήμα *βούλομαι* και το απαρέμφοτο *έρέσθαι* (στ.899), κατά την προσφιλή τακτική στα δικαστήρια της Αθήνας για όποιον ήθελε να πάρει τον λόγο³⁸⁰. Ο Μενέλαος, με την χρήση της υπερβολής³⁸¹ και της μεταφοράς³⁸² *ἅπας στρατός* (στ.901), της απαντά με έμφαση ότι πρόκειται να τιμωρηθεί γιατί αδίκησε έναν

³⁷⁶ Scodel, (1980), 100-103

³⁷⁷ Adkins, (1960), 126

³⁷⁸ Lee, (1976), xxiii

³⁷⁹ Adkins, (1960), 127

³⁸⁰ Κωνσταντινόπουλος, (2014), 41, 75

³⁸¹ Lausberg, (1998), 263-264, βλ. και Lanham, (1991²), 86

³⁸² Lausberg, (1998), 250-256

ολόκληρο στρατό, γεγονός που προσδίδει μια αμετάκλητη αίσθηση στην απόφασή του. Η Ελένη, όπως συνηθιζόταν στα δικαστήρια της Αθήνας, ζητά τον λόγο για να αποδείξει πως άδικα θα πεθάνει. Η Ελένη, ήδη από την σύντομη αυτήν απάντησή της, χρησιμοποιεί και ένα σχήμα λιτότητας *ὡς οὐ δικαίως* και την επανάληψη *ἦν θάνω, θανούμεθα*, με την ταυτόχρονη αλλαγή του χρόνου του ρήματος, για να καταδείξει την αδικία που θα υποστεί, αν τελικά ο Μενέλαος υλοποιήσει την απόφασή του. Οι εισαγωγικοί στίχοι του αγώνα διαπλέκονται και συνδέονται αρμονικά μεταξύ τους με την διαδοχική επανάληψη της λέξης *λόγος*, η οποία συνιστά και ένα πολύπτυχο με την λέξη αυτή (στ.903, 905, 907, 909, 912) αλλά και ένα ετυμολογικό σχήμα (στ.911-912 *λέγειν – λόγων*) και συνεχίζεται και στους αρχικούς στίχους του λόγου της Ελένης (στ.914, 916). Σκοπός αυτής της διαδοχικής και συμμετρικής (ανά δύο στίχους) επανάληψης, είναι η προετοιμασία του κοινού για τον επικείμενο σφοδρό αγώνα λόγων. Η επίταση της αγωνίας του κοινού για την μοίρα της Ελένης επιτυγχάνεται με την επανάληψη του ρήματος *κτείνω* (στ.902, 905, 910), καθώς καθίσταται ακόμα πιο δυσχερής η θέση της. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Ευριπίδης καταφέρνει στους στίχους 903-913 με την διαδοχική επανάληψη *commoratio*³⁸³ της λέξεως *λόγος* να καταστήσει σαφές στο κοινό ότι θα παρακολουθήσει έναν δριμύτατο αγώνα λόγων μεταξύ των δύο γυναικών, στον οποίο θα συγκρουσθούν τα επιχειρήματά τους (στ.907). Τονίζει την αδικία που υφίσταται με το σχήμα λιτότητας *οὐ δικαίως* και την εναλλαγή του χρόνου του ρήματος *θάνω, θανούμεθα* (στ.904) για επίταση της δραματικής έντασης και για να πείσει τον Μενέλαο να δεχθεί την πρότασή της να μιλήσει υπέρ του εαυτού της. Αξιοσημείωτη είναι η χρήση του ποιητικού πληθυντικού αριθμού *θανούμεθα* δίπλα στην έλλογη χρήση του ενικού αριθμού *θάνω*³⁸⁴. Ο Μενέλαος παραμένει αρνητικός (στ.905) και επεμβαίνει η Εκάβη με την χρήση της προτρεπτικής προστακτικής *ἄκουσον, δός* (στ.906, 907), προκειμένου να της δοθεί η δυνατότητα να διηγηθεί όλα τα αμαρτήματα της Ελένης, καθώς πίστευε ότι, όταν πια αντιπαρατεθούν τα υπέρ και τα κατά των δύο λόγων, θα ήταν ακόμα πιο βέβαιη η τιμωρία της Ελένης. Συνεπώς, σκοπός των στίχων 906-908 είναι να παρακινήσει την έναρξη του αγώνα λόγων³⁸⁵. Τελικά, λοιπόν, πείθει τον Μενέλαο, ο οποίος με την επανάληψη του ρήματος *δώσω* (στ.913) και το χιαστό

³⁸³ Lausberg, (1998), 857, βλ. και Lanham, (1991²), 37-38

³⁸⁴ Lee, (1976), 226

³⁸⁵ Lee, (1976), 226

σχήμα λόγων δώσω - οὐ δώσω χάριν διαχωρίζει την θέση του υπέρ της Εκάβης και κατά της Ελένης, ώστε να φανεί ότι δεν υποκύπτει στην επιθυμία της τελευταίας.

Ο αγών λόγων ξεκινά και η Ελένη με την τυπική ρητορική φράση και την διαζευκτική αντίθεση *κἄν εἴ κἄν κακῶς δόξω λέγειν* (στ.914) ενισχύει την *προκατάληψιν* που χρησιμοποιεί στο προοίμιο του λόγου της (στ.914-917), ενώ επαναλαμβάνεται το ρήμα *ἀνταμείψῃ, ἀμείψομαι* (στ.915, 917), καθώς ο αγών λόγων είναι ουσιαστικά μια ανταλλαγή και απάντηση στα επιχειρήματα του αντιπάλου. Για το πρώτο της επιχειρήμα, εκτός από τον λεκτικό προσδιορισμό του *πρῶτον*, έμφαση προσδίδεται στην *αντικατηγορία* που προσάπτει στην Εκάβη με την επανάληψη του ρήματος *ἔτεκεν, τεκοῦσα* (στ.919-920) και την μεταφορά *ἔτεκεν τῶν κακῶν*, καθώς με την γέννηση του Πάρη, προκάλεσε και όλες τις συμφορές που ακολούθησαν. Η αντωνυμία *ἥδε* ενισχύει την ένταση της στιγμής, αφού σαν σε δίκη αναφέρεται στην αντίπαλό της, ενώπιον του τρίτου προσώπου που παρίσταται στον αγώνα λόγων. Η επιδοτική σύνδεση *πρῶτον μὲν, δεύτερον δὲ* (στ.919, 920), μετακυλύει την ευθύνη από την Ελένη στους αντιπάλους της. Το πολύπλοκο³⁸⁶ του στίχου 924 τονίζει από την πλευρά της Ελένης, ότι δεν ευθύνεται η ίδια για τις πράξεις της αλλά οι τρεις θεές, ενώ, κατά τον Lee, η επανάληψη γίνεται για λόγους έμφασης και προσδίδει ένα ποιητικό αποτέλεσμα³⁸⁷. Οι τρεις θεές διαχωρίζονται στην συνέχεια (925, 927, 929) με τους αντιθετικούς συνδέσμους *μὲν - δὲ*. Ανάλογη σύνταξη με την επανάληψη λέξεων, δημιουργώντας μια ηχητική και λεκτική αρμονία στον λόγο, για να εγκλωβίσει την κρίση του κοινού και να γίνουν πιστευτά τα όσα αναφέρει, παρατηρείται στους στίχους 927-931 με την κύρια πρόταση να προτάσσεται και να έπεται η δευτερεύουσα υποθετική *Ἦρα δ' ὑπέσχετ'.... εἴ σφε κρίνειεν Πάρις - Κύπρις δ' ὑπέσχετ'.... εἰ θεάς ὑπερδράμοι κάλλει*. Μάλιστα, παροτρύνει τον Μενέλαο και γενικότερα το κοινό να σκεφθεί τα όσα αναφέρει με την χρήση του ρήματος *σκοποῦμαι* : *τὸν ἔνθεν δ' ὡς ἔχει σκέψαι λόγον* (στ.931), που συνιστά τυπική ρητορική φράση³⁸⁸. Με την τριπλή κλιμακωτή άρνηση των στίχων 933-934, η οποία συνιστά και τριμέλεια, προσπαθεί να τεκμηριώσει ότι οι γάμοι της ωφέλησαν την Ελλάδα (στ.932-933). Ολοκληρώνει αυτό της το επιχειρήμα με μία εσωτερική-εννοιολογική αντίθεση, προς επίρρωση της αδικίας που έχει υποστεί, ενώ, δηλαδή, έχει προσφέρει στην πατρίδα της και θα έπρεπε να απολαμβάνει τιμές γι' αυτό, η ίδια δυστυχεί και

³⁸⁶ Lausberg, (1998), 288-292, βλ. και Lanham, (1991²), 117

³⁸⁷ Lee, (1976), 229

³⁸⁸ Κωνσταντινόπουλος, (2014), 51, 113

λοιδορείται, *εὐτύχησεν Ἑλλάς, ὠλόμην ἐγὼ και κώνειδίζομαι ἐξ ὧν ἐχρῆν με στέφανον ἐπὶ κάρᾳ λαβεῖν* (στ.935 – 937).

Στον στίχο 940 ιδιαίτερη σημασία έχει η κατάλληλη σειρά των λέξεων με την πρόταξη της λέξεως *θεόν*, προκειμένου να ενισχύει η Ελένη την βάση της επιχειρηματολογικής της λογικής που είναι ότι υπήρξε θύμα των θεών, ενώ αναφέρεται υποτιμητικά για τον Πάρη *ἦλθ' οὐχὶ μικρὰν θεὸν ἔχων αὐτοῦ μετὰ ὁ τῆσδ' ἀλάστωρ, εἴτ' Ἀλέξανδρον θέλεις ὀνόματι προσφωνεῖν νιν εἴτε καὶ Πάρην* (στ.940-942). Η επανάληψη της λέξεως *δόμων δόμους* (στ.946-947) και η παρήχηση³⁸⁹ του δ (στ.947), στόχο έχει να αποδείξει στο κοινό ότι δεν θα μπορούσε να έχει κάποιο κίνητρο να αφήσει την πατρίδα και το σπίτι της. Αντιθέτως, ο Μενέλαος στον οποίον απευθύνεται άμεσα πρέπει να αναζητήσει την ευθύνη στην θεά, η οποία έχει καταφέρει να υποτάξει ακόμα και τον Δία (στ.948-950). Η δύναμη της ισχύος του Δία επισημαίνεται με το ετυμολογικό σχήμα *κρείσσων – κράτος* (στ.948-949), ενισχύοντας, από την άλλη, το αίσθημα του φόβου στον Μενέλαο, αν τολμήσει να γίνει ανώτερος του Δία. Στόχος της Ελένης είναι να σκεφθεί ο Μενέλαος πώς θα ήταν δυνατό η Ελένη να αντισταθεί στις βουλές της θεάς, ενώ δεν μπορούσε ο ίδιος ο Δίας. Αυτό επιτυγχάνεται και με την εξωτερική και εσωτερική αντίθεση *ὄς τῶν μὲν ἄλλων δαιμόνων ἔχει κράτος, κείνης δὲ δοῦλός ἐστι* (στ.949-950).

Η Ελένη χρησιμοποιεί συχνά την *προκατάληψιν* και την συνδυάζει και με κάποιο ρητορικό σχήμα προς επίρρωσή της. Η πρόταξη της λέξεως *βία* στον στίχο 959-960 διαδραματίζει σημαντικό ρόλο προσδίδοντας έμφαση, σε συνδυασμό με το σχήμα υπερβατό (στ.960). και την επανάληψή της στον στίχο 962, προς επίταση της ακούσιας συμμετοχής της Ελένης σε όσα της συνέβησαν και κατ'επέκταση της παντελούς έλλειψης της δικής της ευθύνης. Με την επανάληψη των στίχων 959-961 *πόσις – πόσι*, η Ελένη καταδεικνύει ότι αιτία των συμφορών της δεν ήταν μόνο η θεά Αφροδίτη αλλά και οι σύζυγοί της, οι οποίοι με την βία την παντρεύτηκαν. Η επίκληση και η ρητορική ερώτηση των στίχων 961-964, με την οποία η Ελένη σκοπό έχει να διατρανώσει το άδικο του επικείμενου θανάτου της, ενδυναμώνεται με την επανάληψη³⁹⁰ και το ετυμολογικό σχήμα *ένδίκως - δικαίως*, και την εσωτερική και εξωτερική αντίθεση *ἦν ὁ μὲν βία γαμεῖ, τὰ δ' οἴκοθεν κεῖν' ἀντὶ νικητηρίων πικρῶς ἐδοῦλευσ'*; Η επανάληψη του *ἄν* (στ.961) *πῶς οὖν ἔτ' ἄν θνήσκοιμ' ἄν* προσδίδει έμφαση στο *πῶς* και στο *θνήσκοιμ'* ενώ ακριβές παράλληλο εντοπίζεται και στον

³⁸⁹ Lausberg, (1998), 847

³⁹⁰ Croally, (1999²), 143-144

στίχο 447 των *Ίκέτιδων*, *πῶς οὖν ἔτ' ἂν γένοιτ' ἂν*³⁹¹. Το επιχείρημά της αυτό κλείνει με την χρήση μιας τυπικής ρητορικής περιόδου³⁹² : δευτερεύουσα υποθετική πρόταση και κύρια πρόταση *εἰ δὲ τῶν θεῶν κρατεῖν βούλη, τὸ χρήζειν ἀμαθές ἐστὶ σου τόδε* (στ.964-965) αποκτώντας την ισχύ ενός γνωμικού και ενδυναμώνοντας τον φόβο που επιδιώκει να δημιουργήσει η Ελένη στον Μενέλαο.

Ακολουθεί ο λόγος της Εκάβης, η οποία έχει ήδη υποστεί πολλά δεινά κατά την διάρκεια του έργου και η σκηνή με την Ελένη έρχεται να προστεθεί σε αυτά, ειδικά αν αφηθεί ελεύθερη η Ελένη³⁹³. Γι'αυτό και προσπαθεί μέσω των επιχειρημάτων και των ρητορικών σχημάτων να επηρεάσει καταλυτικά τον Μενέλαο, προκειμένου να αποφύγει οποιαδήποτε αλλαγή στην απόφασή του. Αναλυτικότερα, η Εκάβη χρησιμοποιεί την μεταφορά *σύμμαχος* (στ.969), για να χαρακτηρίσει την σχέση της με τις θεές, μια μεταφορά που προκαλεί εντύπωση, καθώς πηγάζει από τον στρατό και την πολιτική, υπενθυμίζοντας στο κοινό και ποιο είναι το διακύβευμα (ο πόλεμος και ποιος τον προκάλεσε) και ότι παρακολουθούν έναν αγώνα, στην προκειμένη περίπτωση έναν λεκτικό πόλεμο επιχειρημάτων³⁹⁴. Με την αντωνυμία *τήνδε* (στ.970) δείχνοντας την αντίπαλό της ενώπιον του δικαστή, θυμίζει αληθινό δικαστήριο. Επιστρατεύει ρητορικά ερωτήματα για να αποδείξει ως ανόητα τα όσα ανέφερε η Ελένη περί της κρίσης του Πάρη (στ.979), ενώ ο συλλογισμός της ολοκληρώνεται με την αντίθεση μεταξύ των εννοιών *ἀμαθεῖς σοφούς* (στ.981-982). Παρατηρείται και ένα σχήμα κύκλου στο επιχείρημα αυτό με την επανάληψη στην αρχή και στο τέλος του επιχειρήματος των λέξεων *ἀμαθίας* (στ.972) - *ἀμαθεῖς* (στ.981).

Στο επόμενο επιχείρημα της Εκάβης, η περίφραση *ἐποιήθη Κύπρις* του στίχου 988, σε συνδυασμό με την ετυμολογική ερμηνεία των στίχων 989-990 που προτείνεται με τα ομοίαιρκα *Ἄφροδίτη - ἄφροσύνης*, εντείνουν την διαβολή της Εκάβης κατά του ήθους και των κινήτρων της Ελένης, αφού της καταλογίζει έλλειψη σύνεσης, και τον σφοδρό έρωτά της για τον Πάρη και την ομορφιά του (στ.987), ως αιτία των ενεργειών της και όχι η μεσολάβηση της θεάς, όπως η Ελένη επικαλέσθηκε στην απολογία της. Η διαβολή συνεχίζεται και στους στίχους 991-992, στους οποίους προστίθενται και τα πλούτη του Πάρη ως αιτία για να ξελογιασθεί η Ελένη. Ενδεικτική είναι η επιλογή της περίφρασης *ἔξεμαργώθης φρένας* (στ.992), μία ιδιαίτερος ισχυρή έκφραση, με το ρήμα να απαντάται μόνο σε αυτόν τον στίχο του

³⁹¹ Lee, (1976), 233-234

³⁹² Κωνσταντινόπουλος, (2014), 40-41

³⁹³ Lloyd, (1984), 303

³⁹⁴ Croally, (1999²), 146

Ευριπίδη³⁹⁵, προφανώς θέλοντας να προσδώσει περισσότερη έμφαση στην επιχειρηματολογία της Εκάβης σχετικά με την τρέλα που κατέλαβε την Ελένη και έκανε όσα της προσάπτουν και προσπαθώντας να αντικαταστήσει το παράλογο των θεών, που χρησιμοποίησε η Ελένη ως δικαιολογία, με την τρέλα και ανηθικότητα της Ελένης³⁹⁶. Παράλληλα, υποβαθμίζει την ποιότητα του ήθους της, αφού τα πλούτη ήταν ικανά να χάσει την λογική της και να μην διστάσει να προδώσει σύζυγο και πατρίδα, όπως τονίζεται και με την εσωτερική αντίθεση των στίχων 993-996, όπου περιγράφεται η ένδεια του Μενελάου εν συγκρίσει με την χλιδή του Πάρη. Η επανάληψη της λέξεως *χρυσῶ* (στ.991, 995) σε σχέση με την Τροία, καθιστά ακόμα πιο ανήθικα τα κίνητρα της Ελένης και την ίδια ακόμα πιο ένοχη³⁹⁷, ενώ αξιοσημείωτη είναι η χρήση του συγκινητικού *ἀπαλλαχθεῖσα* (στ.994) αντί του πιο απλού και άμεσου ρήματος *λείπω*³⁹⁸. Το ισχυρό ρήμα *κατακλύζω* : *κατακλύσειν* (στ.995), συνιστά επίσης μια έντονη μεταφορά³⁹⁹, ενδεικτική των αρνητικών προθέσεων της Ελένης σε βάρος της πόλης των Φρυγών, στοιχειοθετώντας, με τον τρόπο αυτό, την αρνητική εικόνα που θέλει η Εκάβη να χτίσει για την προσωπικότητα και το ήθος της αντιπάλου της και, έτσι, να επηρεάσει καταλυτικά τον Μενέλαο στην απόφασή του. Ο συλλογισμός της ολοκληρώνεται με την συνεκδοχή⁴⁰⁰ και την προσωποποίηση *οὐδ' ἦν ἱκανά σοι τὰ Μενέλεω μέλαθρα ταῖς σαῖς ἐγκαθυβρίζειν τρυφαῖς* (στ.996-997), οι οποίες σε συνδυασμό με το σύνθετο *ἐγκαθυβρίζειν*, που εμπεριέχει την έννοια της ύβρεως και της αλαζονικής συμπεριφοράς και, εκτός του ότι απαντάται μόνο μία φορά στον στίχο 997 του έργου αυτού του Ευριπίδη⁴⁰¹, αποτελεί άλλη μία συναισθηματικά και συγκινησιακά φορτισμένη λέξη⁴⁰², κλιμακώνουν την επίθεση της Εκάβης στην ανηθικότητα και στην έπαρση της Ελένης.

Παράλληλη σύνταξη, που συνιστά τυπική ρητορική περίοδο⁴⁰³, με την πρόταξη της δευτερεύουσας υποθετικής πρότασης έναντι της κύριας πρότασης της περιόδου παρατηρείται στους στίχους 1004-1007, με τους οποίους η Εκάβη περιγράφει την αποκλίνουσα συμπεριφορά της Ελένης, κάθε φορά που άκουγε ειδήσεις από το πεδίο

³⁹⁵ Barlow, (1986), 212-213, βλ. και Lee, (1976), 238, Croally, (1999²), 149

³⁹⁶ Croally, (1999²), 149-150

³⁹⁷ Croally, (1999²), 150

³⁹⁸ Lee, (1976), 238

³⁹⁹ Barlow, (1986), 212-213

⁴⁰⁰ Lausberg, (1998), 260-262, βλ. και Lanham, (1991²), 148

⁴⁰¹ Barlow, (1986), 213

⁴⁰² Lee, (1976), 238

⁴⁰³ Κωνσταντινόπουλος, (2014), 40-41

της μάχης. Το ετυμολογικό σχήμα *πολλά – πολλάκις* (στ.1015) τονίζει τις άπειρες προσπάθειες της Εκάβης να συνετίσει την Ελένη, προκειμένου η τελευταία να απομακρυνθεί οικειοθελώς από την Τροία και αυτό ενισχύεται και από την χρήση του παρατατικού *ένουθέτουν*, το οποίο αποκτά περισσότερη έμφαση με το *γ'* και δηλώνεται η συχνότητα της ενέργειας της Εκάβης⁴⁰⁴. Εύστοχα παραθέτει σε ευθύ λόγο τις νουθεσίες της (στ.1016-1019), ξεκινώντας με την σαρκαστική⁴⁰⁵ επίκληση *Ἴθι θύγατερ*, ο οποίος ενισχύεται με το ετυμολογικό σχήμα και σύστοιχο αντικείμενο *γάμους άλλους γαμοῦσι* (στ.1016-1017) και με την σύνθετη μετοχή *συνεκκλέψασα*, δηλωτική της προθέσεως της Εκάβης να βοηθήσει την Ελένη κρυφά από το παιδί της και ενισχύοντας την συμπάθεια του κοινού προς το πρόσωπό της. Με τον αντιθετικό σύνδεσμο *Ἀλλά* και το επίθετο *πικρόν* (στ.1019) επισημαίνει με εμφαντικό τρόπο την άρνηση της Ελένης, καταρρίπτοντας τον ισχυρισμό της ότι θέλησε και προσπάθησε να φύγει από την Τροία.

Η επίθεση της Εκάβης ολοκληρώνεται με την περιγραφή του τρόπου με τον οποίο συμπεριφερόταν η Ελένη στο παλάτι, ο οποίος συνάδει και με τον τρόπο που παρουσιάστηκε η Ελένη ενώπιον του Μενελάου, δηλαδή αλαζονικά, υπεροπτικά και με αυθάδεια αντί να επιδείξει ταπεινοφροσύνη και μεταμέλεια μπροστά στον σύζυγό της. Ως προς τα ρητορικά σχήματα, κυρίαρχη είναι η εσωτερική αντίθεση των στίχων 1020-1027, όπου από την μία περιγράφεται η θρασύτατη στάση και εμφάνισή της (στ.1020-1024) σε αντιπαράθεση με το πώς θα έπρεπε να εμφανισθεί (στ.1025-1027). Το μένος και η απέχθεια της Εκάβης προς την Ελένη καταδεικνύεται με την συνεκδοχή και την παρήχηση του *α ὦ κατάπτυστον κάρα* (στ.1024), προσπαθώντας να εγείρει τα ίδια αυτά συναισθήματα και στις ψυχές του κοινού. Η δυνατή γλώσσα που χρησιμοποιεί στην επίκληση αυτή έρχεται σε έντονη αντίθεση με την επίκληση του στίχου 1016. Η έντονη συναισθηματική χροιά της επικλήσεως *κάρα* επισημαίνεται από τον Lee⁴⁰⁶, ο οποίος προσθέτει ότι συνήθως εκφράζει σεβασμό και στοργή (Σοφοκλέους, *Ἀντιγόνη*, στ.1) αλλά και απέχθεια, όπως στο σημείο αυτό και στον *Ἰππόλυτο*, στίχο 651. Η ταπεινότητα και η σεμνότητα με την οποία έπρεπε να αντικρύσει τον Μενέλαο επιτονίζονται με το ασύνδετο⁴⁰⁷ σχήμα των στίχων 1025-1027, την επανάληψη της λέξεως *κρᾶτ'* (στ.1026) και την έντονη αντίθεση των εννοιών *τὸ σῶφρον τῆς ἀναιδεΐας* (στ.1027) με την άμεση γειννίασή τους.

⁴⁰⁴ Lee, (1976), 240

⁴⁰⁵ Croally, (1999²), 151

⁴⁰⁶ Lee, (1976), 241, βλ. και Barlow, (1986), 212

⁴⁰⁷ Lausberg, (1998), 315-316

Παράλληλα, η τελευταία αυτή επισημανθείσα αντίθεση λειτουργεί και ενισχυτικά προς την απόδοση του χαρακτηριστικού της αναίδειας στην Ελένη και, συνεπώς, επικουρώντας την διαβολή της Εκάβης εναντίον της.

Στον επίλογο του λόγου της σε μία απευθείας αποστροφή προς τον Μενέλαο, τον προτρέπει να πάρει την σωστή απόφαση, υπενθυμίζοντας και ανακεφαλαιώνοντας τους δύο βασικούς λόγους για τους οποίους η Ελένη πρέπει να τιμωρηθεί. Χρησιμοποιεί την τυπική ρητορική φράση *ἴν' εἰδῆς* (στ.1029), την οποία επαναλαμβάνει και ο Μενέλαος στην δική του απόκριση στον στίχο 1041. Η συνεκδοχή και μεταφορά *στεφάνωσον Ἑλλάδ'* (στ.1030) προτάσσεται για λόγους έμφασης και για να τονίσει το αίσθημα ευθύνης που φέρει απέναντι σε όλους τους Έλληνες με την επικείμενη τιμωρία της Ελένης. Η επίκληση της Ελλάδος στόχο έχει να καταδείξει ότι είναι κάτι προς το συμφέρον των Ελλήνων, το οποίο αποτελεί κοινό τόπο στους ρητορικούς λόγους, ιδίως τους συμβουλευτικούς (Αριστοτέλης, *Ῥητορική*, 1393a14-17).

Η στιχομυθία που ακολουθεί μεταξύ των τριών προσώπων, καταδεικνύει τις διαφορές μεταξύ των προσωπικοτήτων τους⁴⁰⁸, οι οποίες ενισχύονται με τα ρητορικά σχήματα που διαθέτει, με πιο ενδεικτικά την αντίθεση *μικρῶ μακροῦς* (στ.1040), για να αποδώσει ο Μενέλαος την αποφασιστικότητά του στην άμεση και ταχεία υλοποίηση της απόφασής του για τον θάνατο της Ελένης. Η Ελένη σε μία τελευταία απέλπιδα προσπάθειά της επικαλείται το βασικό στοιχείο της υπερασπιστικής της τακτικής που είναι η νόσος των θεών και, συνεπώς, την απαλλαγή της ίδιας από οποιαδήποτε ευθύνη, και η δραματικότητα επιτείνεται με την παρήχηση του ν (στ.1042) *μή, πρός σε γονάτων, τὴν νόσον τὴν τῶν θεῶν*. Εμφανές και έκδηλο στο σημείο αυτό είναι το άγχος της ηρωίδας⁴⁰⁹. Η Εκάβη προκειμένου να προλάβει οποιαδήποτε επιρροή της Ελένης στον Μενέλαο του συνιστά να μην ταξιδέψουν στο ίδιο καράβι. Η πρότασή της αυτή ενισχύεται με την επανάληψη της λέξεως *νεῶς* (στ.1047 – 1049) και την χρήση των συνωνύμων *νεῶς - σκάφος* (στ.1049). Η διπλολογική άρνηση, που ισοδυναμεί με την κατάφαση του στίχου 1051, τεκμηριώνει τον λόγο της ανησυχίας της. Η Εκάβη αγνοεί τον αστεϊσμό του Μενελάου και απαντά με έναν αφορισμό, ο οποίος αποδίδει τον χαρακτήρα του και δικαιολογεί την ανησυχία της. Μάλιστα, και ο Αριστοτέλης παραπέμπει στον στίχο αυτόν του

⁴⁰⁸ Lee, (1976), 243

⁴⁰⁹ Lloyd, (1984), 304

Ευριπίδη (Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1394b16)⁴¹⁰. Ο Μενέλαος αποδέχεται και αυτήν της την πρόταση, καθώς συμφωνεί με τα λεγόμενά της με ένα σχήμα λιτότητας και γὰρ οὐ κακῶς λέγεις (στ.1054), ενώ η επανάληψη κακῶς κακή (στ.1055-1056) καταδεικνύει την αρνητική γνώμη του για το ήθος της Ελένης. Χαρακτηριστική είναι, τέλος, και η διαδοχική επανάληψη τύπων του ρήματος βαίνω : ἐσβήτω, ἐκβῆ, ἐσβήσεται (στ.1049, 1052, 1053) και η μετάθεση του χρόνου από τον αόριστο στον μέλλοντα, για να φανεί η αποφασιστικότητα του Μενελάου στην τήρηση του λόγου του απέναντι στην Εκάβη.

Γ. *Ίκέτιδες*

Οι αγώνες λόγων στις *Ήρακλειίδες*, *Ίκέτιδες* και στις *Φοίνισσαι* αποτελούν μια διακριτή ομάδα με περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά σε σχέση με τους υπόλοιπους αγώνες λόγων του Ευριπίδη. Κύρια ομοιότητά τους είναι ότι οι συγκεκριμένοι αγώνες λόγων προσιδιάζουν στην συμβουλευτική ρητορική και όχι στην δικανική, όπως στα άλλα έργα του Ευριπίδη. Πρόκειται, δηλαδή, για διαφωνίες σχετικά με την σωστή πορεία δράσης και όχι αγών λόγων για κάποιο συγκεκριμένο έγκλημα⁴¹¹. Ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική* (1358a36-1358b17) του επισημαίνει την διαφορά μεταξύ των δικανικών και των συμβουλευτικών λόγων, αν και αρκετές φορές τα δύο είδη αλληλοκαλύπτονται, με εμφανείς ομοιότητες μεταξύ των πολιτικών και δικανικών διαδικασιών⁴¹².

Στις *Ίκέτιδες* ο Θησέας έχει να απαντήσει σε ένα ερώτημα σχετικά με την αποδοχή ή μη μιας ικεσίας λιγότερο άμεσο απ'ότι ο Δημοφών στις *Ήρακλειίδες*. Το ερώτημα είναι αν θα αποφασίσει έναν επιθετικό πόλεμο για να ανακτήσει τα κορμιά των πεσόντων σε μια εξαιρετικά αμφίβολη αποστολή. Ο αγών λόγων μεταξύ του Θησέα και του Θηβαίου Κήρυκα εκτυλίσσεται στο δεύτερο επεισόδιο του έργου, ενώ έχει ήδη παρουσιασθεί σταδιακά η εξέλιξη της στάσης που θα επιδείξει ο Θησέας στον αγώνα λόγων. Αυτή η εξέλιξη παρατηρείται μόνο σε αυτό το έργο του Ευριπίδη, καθώς σε άλλα έργα του οι αγώνες αντικατοπτρίζουν πάγιες και ήδη αποκρυσταλλωμένες απόψεις των δύο αντιπάλων. Στις *Ίκέτιδες* ο Θησέας συγκρούεται με τον Άδραστο και είναι εριστικός απέναντί του, αλλά με την

⁴¹⁰ Lee, (1976), 244

⁴¹¹ Lloyd, (1992), 71

⁴¹² Carey, (1994), 33

μεσολάβηση της μητέρας του υποχωρεί. Μάλιστα, η εμφάνιση της Αίθρας αποτελεί μια καινοτομία του Ευριπίδη στον μύθο. Έτσι, ο Θησέας, τελικά, συνειδητοποιεί ότι πρέπει να βοηθήσει τις Ικέτιδες, αν και τα παιδιά τους χάθηκαν για έναν αθέμιτο σκοπό⁴¹³. Επίσης, ο αγών λόγων με τον Θηβαίο Κήρυκα μετεξελίσσεται σε πολιτικό αγώνα λόγων, όπου ο Θησέας υπερασπίζεται την δημοκρατία και ο Θηβαίος Κήρυκας αναζητά την ειρήνη και εκφράζει κάποιες επιφυλάξεις και φόβους για την δημοκρατία.⁴¹⁴ Σκοπός του πολιτικού αγώνα είναι να θέσει τα θεμέλια μιας αντιπαράθεσης που δεν πρόκειται να επιλυθεί. Προφανώς η αντιπαράθεση των πολιτευμάτων ήταν ένα θέμα συζήτησης κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα⁴¹⁵. Έτσι, η σύγκρουση των πολιτικών ιδεολογιών στο πλαίσιο της σύγχρονης γλώσσας που χρησιμοποιούνταν για τις διαφωνίες, έδωσε την μορφή του αγώνα λόγων στο έργο αυτό⁴¹⁶. Ο αγών αυτός, λοιπόν, θεωρείται ως μια επίδειξη ρητορικής⁴¹⁷ ή και ως εγκώμιο της δημοκρατίας, μάλιστα το πιο περίτεχνο από όσα έγραψε ο Ευριπίδης⁴¹⁸. Ο Smith αναφέρει ότι η σκηνή αυτή του αγώνα λόγων σκιαγραφεί την αδυναμία της γλώσσας να αποδώσει την ευφύια (στ.547)⁴¹⁹, άποψη την οποία αναιρεί ο Shaw⁴²⁰, καθώς θεωρεί ότι αποδίδεται η εξυπνάδα, αφού ο Θησέας διαφυλάσσει την ακεραιότητα της Αθήνας μετά την επίθεση του Θηβαίου Κήρυκα και εδραιώνει την υπεροχή της Αθήνας και των προθέσεών της στο δεύτερο μέρος του αγώνα.

Όπως προαναφέρθηκε ο αγών λόγων στο έργο αυτό συνιστά ένα εγκώμιο της δημοκρατίας, αξιοποιώντας μοτίβα των επιταφίων λόγων. Ωστόσο, στις τραγωδίες οι αγώνες λόγων αφορούν στην αντιπαράθεση μεταξύ δύο ή τριών προσώπων, ενώ στους επιταφίους λόγους δεν αναμένεται η ανταπάντηση από κάποιον. Ναι μεν ο επιτάφιος λόγος προϋποθέτει την αντιπαράθεση δυο αντίθετων μοντέλων και όσον αφορά στην δημοκρατία πρόκειται για αντιπαράθεση με μία άλλη μορφή πολιτεύματος, αλλά δεν έχει αντιλογική δομή, αποφεύγοντας την άμεση αναμέτρηση με τον αντίπαλο. Έτσι, ενώ στην τραγωδία έχουμε μια ανοιχτή σύγκρουση και άμιλλα λόγων, οι επιτάφιοι λόγοι είναι ουσιαστικά ένας περικομμένος ή μισός αγών λόγων,

⁴¹³ Lloyd, (1992), 76-77

⁴¹⁴ Michellini, (1994), 232-233

⁴¹⁵ Lesky, (2010⁵), 155

⁴¹⁶ Burian, (1985), 140

⁴¹⁷ Shaw, (1982), 8

⁴¹⁸ Loraux, (1986), 206, όπου η συγγραφέας συγκρίνει τις *Ίκέτιδες* του Ευριπίδη με το ομώνυμο έργο του Αισχύλου. Ως δείγμα επιδεικτικής ρητορείας θεωρεί τον εν είδει Επιταφίου λόγου εγκώμιο της δημοκρατίας στο έργο αυτό και ο Bers, (1994), 178

⁴¹⁹ Smith, (1966), 161

⁴²⁰ Shaw, (1982), 8-9

αφού απουσιάζει η άλλη πλευρά⁴²¹. Αξίζει, βέβαια, να προσθέσουμε ότι ναι μεν η επιδεικτική ρητορεία δεν επιδιώκει την νίκη και δεν υπάρχει τυπικά νικητής, ωστόσο, όπως και τα άλλα είδη της ρητορικής, επιδιώκει την πειθώ⁴²².

Στον αγώνα λόγων του έργου αυτού, η επιλογή του Θηβαίου Κήρυκα ως αντιπάλου του Θησέα είναι μια ρεαλιστική επιλογή από την πλευρά του Ευριπίδη, καθώς τον χρησιμοποιεί μόνο ως ένα όχημα εκφοράς επιχειρημάτων, ιδίως των πιο αβάσιμων. Από την άλλη πλευρά η επιλογή ενός ήρωα, όπως ο Κρέων, θα δέσμευε τον ποιητή ως προς την ήδη διαμορφωμένη και οικεία φυσιογνωμία του Κρέοντα ως τραγικού ήρωα⁴²³. Ο Θησέας, από την άλλη, αντιπροσωπεύει μια καθιερωμένη αντίληψη για την άμεση δημοκρατία της Αθήνας, μερίδιο στην ίδρυση της οποίας έχει και ο ίδιος. Ακολουθώντας τον βασικό κανόνα των αγώνων λόγων του Ευριπίδη κανένας από τους δύο δεν επηρεάζει τον άλλον, απλώς ως σκοπός του αγώνα τίθενται τα βασικά θέματα του έργου και διευρύνονται οι συμβολισμοί του, με κάθε πλευρά να υποστηρίζει την άποψή της⁴²⁴.

Ο αγώνας ξεκινά, αφού έχει προηγηθεί μια σύντομη θεατρική προετοιμασία⁴²⁵, με την ξαφνική άφιξη και εισβολή του Θηβαίου Κήρυκα στην σκηνή (στ.395-398), την προκλητική χρήση της λέξεως *τύραννος* (στ.399)⁴²⁶, που ουσιαστικά δίνει το σύνθημα για την μάχη⁴²⁷ και καθιστά τον αγώνα ως μια προαποφασισμένη έκπληξη⁴²⁸, και με την, συνακόλουθη, απόκριση του Θησέα στην πρόκληση και απαίτηση του Κήρυκα και, όχι αντίστροφα, όπως θα ήταν φυσικό. Έτσι, μετριάζεται, κατά τον Lloyd, η Αθηναϊκή επιθετικότητα και παρέμβαση. Η σκηνή έχει κάτι το εντυπωσιακό και μοναδικό, καθώς τα δύο πρόσωπα συμμετέχουν σε δυο διακριτούς αγώνες λόγων μεταξύ τους, αντιμαχόμενοι πάνω σε δύο διαφορετικά θέματα. Όμως, ο αγώνας αυτός είναι εντελώς τυπικός ως προς τον τρόπο που εξελίσσεται δραματικά, καταλήγοντας από απλή αντίθεση σε αντιπάθεια και αγεφύρωτη διαφωνία⁴²⁹.

Ο πρώτος αγών, λοιπόν, έχει ως θέμα τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των πολιτευμάτων της τυραννίας και της δημοκρατίας, ενώ ο δεύτερος αγών έχει ως θέμα την ταφή των νεκρών. Ο πρώτος αγών ουσιαστικά υποτάσσεται στον δεύτερο τόσο

⁴²¹ Loraux, (1986), 216-217

⁴²² Carey, (2007), 239

⁴²³ Collard, (1975), 208-209

⁴²⁴ Smith, (1966), 160

⁴²⁵ Collard, (1975), 210

⁴²⁶ Collard, (1975), 207

⁴²⁷ Lesky, (2010⁵), 155

⁴²⁸ Morwood, (2007), 173

⁴²⁹ Lloyd, (1992), 79, βλ. και Collard, (1975), 209, Morwood, (2007), 173

ως προς το μέγεθος όσο και ως προς την συνάφεια, υποκαθιστώντας δομικά την λεκτική αντιπαράθεση που προτάσσεται των δύο βασικών ομιλιών των αγώνων. Στον δεύτερο αγώνα λόγων στην *Άνδρομάχη* (στ.547-746) επίσης υπάρχουν δύο ζεύγη ομιλιών, με την διαφορά ότι έχουν το ίδιο θέμα και προηγούνται οι βασικές ομιλίες με τις δευτερεύουσες να υποκαθιστούν τον σφοδρό διάλογο, με τον οποίο, συνήθως, ολοκληρώνονται οι αγώνες λόγων. Ο Ευριπίδης με σαφήνεια (στ.457, 465-466) επισημαίνει την δομή του αγώνα σαν να επιδιώκει να προσανατολίσει το κοινό του σε μια τέτοια ασυνήθιστη σκηνή. Η σκηνή, λοιπόν, αυτή έχει έναν πιο αφηρημένο τόνο συγκριτικά με άλλους αγώνες του Ευριπίδη, από την μία, λόγω της συμμετοχής του Θηβαίου Κήρυκα και, από την άλλη, λόγω της τάσης του Θησέα για αφηρημένη θεωρητικοποίηση. Στον αγώνα συμμετέχει ο ίδιος ο Θησέας και δεν είναι απλώς ένας δαιτητής, όπως ο Δημοφών στις *Ηρακλειίδες*. Σκοπός του ήταν να κρατήσει μακριά τον ένοχο Άδραστο και να καταστήσει σαφές ότι το θέμα της ταφής δεν έχει σχέση με το αν έγινε δίκαια ή όχι η αρχική αποστολή⁴³⁰.

Όπως προαναφέρθηκε ο αγών λόγων για την δημοκρατία είναι το πιο ακραίο παράδειγμα στα έργα του Ευριπίδη ενός αγώνα με αφηρημένο τόνο αντιπαράθεσης, που δεν σχετίζεται και με τα θέματα του έργου⁴³¹. Ο ίδιος ο Θησέας επισημαίνει ότι το θέμα της συζήτησής τους δεν σχετίζεται με τον σκοπό της επίσκεψης του Θηβαίου Κήρυκα και, μάλιστα, αποδίδει στην φλυαρία του τελευταίου την παρέκβαση από το θέμα τους (στ.426-428, 456-462, 567). Η συνάφεια αυτού του αγώνα λόγων έγκειται στο γεγονός ότι στις *Ίκέτιδες* χρησιμοποιείται το θέμα της ταφής ουσιαστικά για να απεικονισθεί η αντίθεση μεταξύ της τυραννίας, η οποία διαπράττει το εσφαλμένο, και της δημοκρατίας, η οποία επεμβαίνει για να πράξει το σωστό. Αυτή η πρακτική της επεμβάσεως έχει κεντρική σημασία στον μύθο της αθηναϊκής δημοκρατίας και η σημασία του μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο στο πλαίσιο μιας γενικότερης συζήτησης περί της δημοκρατίας⁴³².

Αναλυτικότερα, το πρώτο μέρος του αγώνα λόγων για την δημοκρατία αναπτύσσεται στους στίχους 399-464 με ένα φυσικό τρόπο σε ομιλίες των 4, 6, 17 και 37 στίχων, χωρίς το δίστιχο του Χορού ανάμεσά τους, προφανώς για να μην θεωρηθούν οι ομιλίες αυτές ως οι κεντρικές του αγώνα λόγων και γι' αυτό ο ίδιος ο Θησέας με προσοχή επισημαίνει ότι αποτελούν παρέκβαση (στ.426-428, 465-462). Ο

⁴³⁰ Lloyd, (1992), 79-80

⁴³¹ Duchemin, (1968²), 132-135, βλ. και Conacher, (2003), 98-99

⁴³² Lloyd, (1992), 80

αγώνας ξεκινά με μια σύντομη εισαγωγική ομιλία του Θηβαίου Κήρυκα (στ.399-402) αλλά και του Θησέα (στ.403-408), υπό την μορφή της πρόκλησης από τον Θηβαίο Κήρυκα και της αποδοχής από τον Θησέα, στις οποίες επισημαίνεται το πρώτο αντικείμενο της αντιπαράθεσής τους, που είναι η τυραννία (στ.399)⁴³³ και η δημοκρατία (στ.403). Η αντίδραση του Θησέα στην λέξη *τύραννος* συγκεντρώνει την προσοχή στην δική του μοναδική θέση μεταξύ των Αθηναίων. Ο ρόλος του ως ένας λειτουργικός μονάρχης σε μία ονομαστικά δημοκρατία συνιστά μια λεπτή ισορροπία ανάμεσα στην λαϊκή κυριαρχία και την ηγεμονία του ενός άνδρα, με αποτέλεσμα να συσχετίζεται συχνά με τον Περικλή⁴³⁴. Ο λόγος του Θησέα περιλαμβάνει αρκετούς από τους πιο σημαντικούς όρους και τις κυρίαρχες έννοιες που θα περιείχε μια ιδιαίτερος καίρια αλλά σύγχρονή του συζήτηση πάνω στις αρετές και στα ελαττώματα της δημοκρατίας : *ἐλευθερία* (στ.405), *δήμος ἀνάσσει* (στ.406, 442), *διαδοχαῖσιν ἐν μέρει ἐνιαυσίασιν* (στ.406), *πλεῖστον* και *ἴσον* (στ.408). Η μορφή του τυράννου αναφερόταν σε τέτοιου είδους συζητήσεις, με σκοπό να αναδειχθούν ακόμη περισσότερο τα προτερήματα της δημοκρατίας⁴³⁵. Η εισαγωγική αυτή στον αγώνα λόγων απάντηση του Θησέα (στ.403-408) απέναντι στο προκλητικό για την Αθήνα ερώτημα *τίς γῆς τύραννος;* (στ.399), θα μπορούσε δομικά να χωρισθεί σε ένα σύντομο *προοίμιο*⁴³⁶ που λειτουργεί και ως *πρόθεσις* (στ.403-404), αφού και επίθεση συντελείται στο ήθος του αντιπάλου αλλά και το κοινό πληροφορείται για το θέμα. Η τεκμηρίωση της άποψής του ότι κακώς ο Θηβαίος Κήρυκας αναζητά τύραννο στην πόλη των Αθηνών συντελείται στους στίχους 404-408 και γίνεται εύκολα αντιληπτό από την χρήση του αιτιολογικού μορίου *γάρ*. Οι *πίστεις* αναλύονται ως εξής : 1. Στίχοι 404-405 η πόλη δεν άρχεται από έναν άνδρα αλλά είναι ελεύθερη, 2. Στίχοι 406-407 διαδοχικά συμμετέχει ο λαός στην εξουσία και 3. Στίχοι 407-408 ο φτωχός έχει ίδια δικαιώματα με τον πλούσιο. Τα παραπάνω επιχειρήματα συνιστούσαν τα βασικά χαρακτηριστικά ενός δημοκρατικού πολιτεύματος και ο έπαινός τους ήταν κοινός τόπος των επιταφίων λόγων (Θουκυδίδης 2.37, Πλάτωνος *Μενέξενος* 238b-e, Λυσίας 2.17-19)⁴³⁷. Πρόκειται για έναν λακωνικό αλλά περιεκτικό σε αξίες, που χαρακτήριζαν το δημοκρατικό πολίτευμα, έπαινο της Αθήνας, απηχώντας χαρακτηριστικά γνωρίσματα που εγκωμιάζονταν στους επιταφίους λόγους της εποχής

⁴³³ Collard, (1975), 217

⁴³⁴ Michelini, (1994), 233

⁴³⁵ Lloyd, (1992), 80, βλ. και Collard, (1975), 210

⁴³⁶ Κατά τον Collard, (1975), 218, ο στίχος 403 αποτελεί χαρακτηριστικό τρόπο έναρξης ενός αγώνα λόγων, βλ. και Morwood, (2007), 173.

⁴³⁷ Carey, (2007), 244

και ικανοποιώντας την διάθεση του αθηναϊκού κοινού να ακούει τέτοιου είδους εγκωμιστικές ομιλίες.

Στους στίχους 409-425 αναπτύσσεται η πρώτη ρήση του Θηβαίου Κήρυκα, ο οποίος επιτίθεται στην δημοκρατία ως ένα πολίτευμα θήραμα στα χέρια των δημαγωγών και πολιτικών μερικής απασχόλησης⁴³⁸. Ο Collard χαρακτηρίζει την ρήση αυτή του Θηβαίου Κήρυκα περισσότερο ως μια διατριβή πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο δηλώνεται στην αρχή, αναπτύσσεται και στο τέλος ανακεφαλαιώνεται. Δομικά η ρήση αποτελείται από το *προοίμιο* των στίχων 409-411, τις *πίστεις* στους στίχους 412- 422 και την ανακεφαλαιωτική επιλογική πρόταση των στίχων 423-425. Αναλυτικότερα, το προοίμιο είναι συνδυαστικό, καθώς αναστρέφει και αξιοποιεί το επιχείρημα του αντιπάλου⁴³⁹. Συγκεκριμένα, ο Θηβαίος Κήρυκας στους στίχους 410-411 χρησιμοποιώντας την ίδια έκφραση με τον Θησέα *ένος πρὸς ἄνδρός* (στ.405, 411), και τα συνώνυμα ρήματα *ἄρχεται* (στ.404) και *κρατύνεται* (στ.411), απαντά άμεσα στο επιχείρημα των στίχων 404-405 του Θησέα. Η ρητορική αυτή στρατηγική της χρήσης της λογικής του αντιπάλου στο συγκεκριμένο σημείο επισημαίνεται από την Duchemin⁴⁴⁰. Στόχος είναι με την αξιοποίηση του επιχειρήματος του αντιπάλου ή να αναγκασθεί να οδηγηθεί σε αδιέξοδο ή να αποδεχθεί αυτό το οποίο αρνείται. Όταν ένας ρήτορας υιοθετεί πολύ γρήγορα ή πολύ εύκολα μια δήλωση του αντιπάλου του, στόχο έχει να την εκμεταλλευτεί με έναν τρόπο που ο αντίπαλος δεν μπορεί να αντιληφθεί, όπως και ο Θηβαίος Κήρυκας αξιοποιεί την δήλωση του Θησέα περί δημοκρατίας ακριβώς για την χρησιμοποιήσει εναντίον του και να την ανασκευάσει. Ο λόγος του Θηβαίου Κήρυκα τονίζει εμφαντικά τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα που είχαν οι αγώνες λόγων, προσβλέποντας, όπως και στις *Φοίνισσαι*, στην ένοπλη σύρραξη. Απαντά, λοιπόν, λέξη προς λέξη στον Θησέα, αντικαθιστώντας το αποθεματικό του λεξιλογίου για την δημοκρατία με ένα αντίστοιχο, ισότιμο και ισοβαρές λεξιλόγιο για την τυραννία : *ὄχλος* (στ.411) για τις λέξεις *ἐλευθέρα* (στ.405) και *δῆμος* (στ.406), *πονηρός* (στ.424) για την λέξη *πένης* (στ.408) και *ἀμείνων* (στ.423) ως απάντηση στην λέξη *πλούτω* (στ.407). Ήδη ο Θησέας είχε αναγνωρίσει ως πρόβλημα (στ.236 κ.εξ.) το αντεπιχείρημα του Θηβαίου Κήρυκα σχετικά με την χειραγώγηση της συνέλευσης από έναν επιτήδειο δημαγωγό για το προσωπικό του κέρδος (στ.413). Η αναφορά του

⁴³⁸ Collard, (1975), 210

⁴³⁹ Collard, (1975), 219

⁴⁴⁰ Duchemin, (1968²), 204-205, η οποία, μάλιστα, επισημαίνει κι άλλα παραδείγματα της ρητορικής αυτής τεχνικής στα έργα του Ευριπίδη.

Θηβαίου Κήρυκα στον ετοιμόλογο δημαγωγό δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο ή πρωτάκουστο για τους Αθηναίους, αφού ήδη έχει επισημανθεί το πρόβλημα στον *Όρέστη* (στ.903) και στον *Θουκυδίδη*, καθώς η λέξη *διαβολαῖς* θυμίζει τον Κλέωνα (III.38). Επίσης, το πρόβλημα του πολιτικού που ασχολείται και με άλλα πράγματα και όχι μόνο με την πολιτική (στ.417-422) αναγνωρίζεται και στον Επιτάφιο λόγο του Περικλέους (II.37-46) και στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνος (318e-320c). Η ομιλία του Θηβαίου Κήρυκα περιγράφει αρκετά χαρακτηριστικά της αληθινής δημοκρατίας στην Αθήνα, τα οποία αντικατοπτρίζονται και στους στίχους 232-245 του έργου, γενικότερα, ωστόσο το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας αντιμετωπίζεται ως ιδανικό στο έργο⁴⁴¹.

Όπως προαναφέρθηκε, τα επιχειρήματα του Θηβαίου Κήρυκα αναπτύσσονται στους στίχους 412-422 και η λέξη *ἄχλος* (στ.411) είναι αυτή που σηματοδοτεί τον κατάλογο των ελαττωμάτων της αθηναϊκής δημοκρατίας της εποχής και μπορούν να αναλυθούν ως εξής :

1. Στίχοι 412-416, όπου επισημαίνεται η ματαιοδοξία και η ευπιστία του δήμου, ο οποίος καθίσταται έρμαιο στα χέρια αδίστακτων δημαγωγών, που διατηρούν την θέση τους με τα ψέματα και τις συκοφαντίες. Μάλιστα, ο όρος *έκχαυνῶν* (στ.412) και παράγωγά του συναντώνται συχνά σε αντιδημαγωγικές φράσεις του Αριστοφάνη (πρβλ. *χαυνοπολίτας*, *Άχαρνής*, στ.635) και ενδέχεται να ανήκε σε λεξιλόγιο υπαινικτικό της πολιτικής της εποχής⁴⁴². Ο *λόγος* αποτελεί ένα σημαντικό μοτίβο του έργου, καθώς ο Θησεάς ξέρει να τον χρησιμοποιεί και τον επαινεί ως το κλειδί στην ανθρώπινη επιτυχία, ενώ ο Θηβαίος Κήρυκας επισημαίνει την ευκολία του λόγου να αποπροσανατολίζει το κοινό⁴⁴³. Εξάλλου, η αποτυχία του λόγου να υπηρετήσει το κοινό καλό παρουσιάζεται και από την αδυναμία του ίδιου του αγώνα λόγων να καταλήξει σε συμφιλίωση, με αποτέλεσμα το ιδεολογικό αδιέξοδο να μετατραπεί σε ένοπλη εχθρικήτητα στο δεύτερο μέρος του αγώνα⁴⁴⁴. Ο Ευριπίδης, τέλος, χρησιμοποιεί την έκφραση *κέρδος ἴδιον* (στ.413), την οποία χρησιμοποίησε και ο Θουκυδίδης για τους Αθηναίους αμέσως μετά τον θάνατο του Περικλή (2.65.7)⁴⁴⁵.

2. Στίχοι 417-422, όπου τονίζεται η αδυναμία των πολιτών της Αθήνας να εγγυηθούν έναν έντιμο αγώνα λόγων και μια ειλικρινή διακυβέρνηση εξαιτίας των

⁴⁴¹ Lloyd, (1992), 80-81

⁴⁴² Morwood, (2007), 176

⁴⁴³ Michelini, (1994), 233-234

⁴⁴⁴ Burian, (1985), 141

⁴⁴⁵ Collard, (1975), 221, βλ. και Morwood, (2007), 177

έμφυτων αδυναμιών της δημοκρατίας που είναι οι προσωρινοί (στ.419-420) και μερικής απασχόλησης πολιτικοί (στ.420-422). Το επιχείρημα αυτό εισάγεται με ένα ρητορικό ερώτημα (στ.417-418), στο οποίο αναρωτιέται ο Θηβαίος Κήρυκας για την σωστή διακυβέρνηση μιας πόλης από έναν λαό που δεν μπορεί να βάλει σε τάξη ούτε καν τους λόγους του, προφανώς ασκώντας κριτική κατά της οχλοκρατίας και της λεξιμαγείας των ρητόρων της εποχής. Η έκφραση *εὐθύνειν πόλιν* (στ.418) αντικατοπτρίζει τον όρο *εὐθυνα*⁴⁴⁶, που αφορούσε στον έλεγχο και αξιολόγηση της θητείας των αρχόντων μετά το τέλος της ενιαύσιας θητείας τους. Μάλιστα, χρησιμοποιεί προς επίρρωση του προβληματισμού του ένα παράδειγμα, αυτό του φτωχού άνδρα που καλλιεργεί την γη, για να καταστήσει σαφές ότι εξαιτίας της εργασίας του δεν προλαβαίνει να ασχοληθεί, όπως θα έπρεπε, με τα κοινά. Η πρώτη ρήση του Θηβαίου Κήρυκα ολοκληρώνεται με μια ανακεφαλαιωτική πρόταση στους στίχους 423-425, όπου ουσιαστικά επαναλαμβάνεται ότι οι δημαγωγοί που παίρνουν την εξουσία μέσω της ρητορείας του όχλου καταστρέφουν τους πιο καλούς πολίτες της πόλης⁴⁴⁷.

Ακολουθεί ως απάντηση η πρώτη ρήση του Θησέα, η οποία αναπτύσσεται στους στίχους 426-462, στους οποίους ο βασιλιάς της Αθήνας υπερασπίζεται την ισότητα και την ελευθερία των πολιτών στην δημοκρατία και επιτίθεται στην εγωιστική καταστολή που χαρακτηρίζει την τυραννία. Είναι μεγαλύτερη σε έκταση σε σχέση με την πρώτη ρήση του Θηβαίου Κήρυκα, προκειμένου να φανεί η ανωτερότητα της δικής του υπόθεσης⁴⁴⁸. Ο λόγος του Θησέα ως απάντηση συνιστά μια επίθεση στο τυραννικό πολίτευμα. Ο λόγος του αποτελείται από τον δικό του τίτλο (στ.429), το οποίο συνδέεται άμεσα με αυτά που ακολουθούν μετά το *ὄπου* (στ.430), και από έναν αυτοαναφορικό επίλογο (στ.456). Ο Θησέας ξεκινά (στ.426-428) και ολοκληρώνει τον λόγο του (στ.457-462) εν είδει κύκλου με την δριμεία κριτική της φλυαρίας του Θηβαίου Κήρυκα, η οποία, από την μία, δικαιολογεί την παρέκβαση και, από την άλλη, επιτελεί και μία ρητορική σκοπιμότητα, αυτήν της επιθέσεως κατά του αντιπάλου στα προοίμια των ρητορικών λόγων (πρβλ. *Μήδεια* στ.522-525, *Ιππόλυτος* στ.983-985, *Εκάβη* στ.1187-1194, *Φοίνισσαι* στ.469-472 και *Βάκχαι* στ.266-271)⁴⁴⁹. Ο λόγος του Θησέα κλείνει με την επίθεσή του στην φλυαρία του Θηβαίου Κήρυκα, καθώς σε αυτήν αποδίδει και την παρεκτροπή από τον πραγματικό λόγο της

⁴⁴⁶ Collard, (1975), 222, βλ. και Morwood, (2007), 177

⁴⁴⁷ Collard, (1975), 219

⁴⁴⁸ Collard, (1975), 210

⁴⁴⁹ Lloyd, (1992), 26

επίσκεψής του, ο οποίος θα αποτελέσει και το θέμα και την αφορμή του δευτέρου αγώνα λόγων μεταξύ τους.

Επιχειρώντας μια πιο διεξοδική δομική ανάλυση της ρήσης του Θησέα, επισημαίνεται ότι αποτελείται από το *προοίμιο* (στ.426-428), τα επιχειρήματα – *πίστεις* (στ.429-455) και το *συμπέρασμα-επίλογο* (στ.456-462). Πιο ειδικά, το προοίμιο συνιστά επίθεση κατά του αντιπάλου του (στ.426) αλλά και ευθεία αποδοχή της πρόκλησής του (στ.427-428), ενημερώνοντας, παράλληλα, το κοινό για αυτά που θα ακούσει. Εξάλλου η ρητορική ικανότητα του ομιλητή, είτε ως στοιχείο επαίνου είτε αποδοκιμασίας, όπως στην περίπτωσή μας, είναι συχνό μοτίβο στην τραγωδία (πρβλ. *Μήδεια* στ.522-525, *Φοίνισσαι* στ.600)⁴⁵⁰. Έτσι, ο Θησέας επιχειρεί, ήδη από το προοίμιο, να υποτιμήσει την επίθεση του Θηβαίου Κήρυκα απορρίπτοντάς την ως ρητορικά τεχνάσματα⁴⁵¹. Η παράθεση, λοιπόν, των επιχειρημάτων του ξεκινά από τον στίχο 429, ο οποίος, εκτός από επικεφαλίδα του λόγου του, επέχει και την θέση της *προθέσεως*, αφού τίθεται ρητά το θέμα που ο ομιλών θα πραγματευτεί. Το αναφορικό επίρρημα *όπου* (στ.430) προσδιορίζει την συγκεκριμενοποίηση των επιχειρημάτων, τα οποία παρατίθενται από τον Θησέα με τέτοιο τρόπο, ώστε να τηρηθεί η *τάξις* (στ.430). Ο Collard⁴⁵² χωρίζει σε δύο κατηγορίες τα επιχειρήματα του Θησέα.

Α) Την πρώτη κατηγορία αποτελούν οι στίχοι 429-441 όπου έμμεσα υπερασπίζεται την δημοκρατία απέναντι στην επίθεση που δέχθηκαν οι διαβουλευτικές αδυναμίες της σε δύο μέρη : α. 429-432 κατηγορώντας το τυραννικό καθεστώς για έλλειψη ισότητας των πολιτών και β. 433-441 στοιχειοθετώντας το εγκώμιο της δημοκρατίας, η οποία βασίζεται στην *ίσονομία*, *έλευθερία* και *ίσηγορία* (στ.433-437, 438 και 438-441 αντίστοιχα, με τους στίχους 438-441 να απαντούν στον υπαινιγμό των στίχων 420-422). Το ερώτημα των στίχων 438-439 *Τίς θέλει πόλει χρηστόν τι βούλευμ' ές μέσον φέρειν έχων;* είναι παράφραση του γνωστού ερωτήματος στην Εκκλησία του Δήμου *τίς άγορεύειν βούλεται;* (Δημοσθένης, 18.170)⁴⁵³. Αρνητικά αξιολογεί την επιχειρηματολογία του Θησέα στο σημείο αυτό η Michelinì. Η απότομη παράθεση της τυπικής φράσης που χρησιμοποιούνταν στην Εκκλησία του Δήμου υποκαθιστά με έναν αδύναμο τρόπο την περιγραφή της δημοκρατικής διαδικασίας και τυπικές

⁴⁵⁰ Duchemin, (1968²), 195, υποσ. 13

⁴⁵¹ Collard, (1975), 225

⁴⁵² Collard, (1975), 224, βλ. και Duchemin, (1968²), 181, υποσ. 2, Morwood, (2007), 178

⁴⁵³ Collard, (1975), 228, βλ. και Morwood, (2007), 179

δηλώσεις των στίχων 438-441 αντικαθιστούν επιχειρήματα ικανά να αποδείξουν την αξία της δημοκρατικής συνέλευσης⁴⁵⁴.

Β) Την δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι στίχοι 442-455 όπου αντιπαραβάλλονται οι συμπεριφορές των ηγετών της δημοκρατίας και της τυραννίας απέναντι στις νέες γενιές, πάλι σε δύο μέρη :

α. Στ.442-443 έπαινος της δημοκρατίας, η οποία προάγει την νεολαία της και επιδιώκει την συμμετοχή της στα κοινά. Οι στίχοι αυτοί επιτελούν κεντρική λειτουργία στον αγώνα, καθώς συνδέουν την απολογία του Θησέα στ.433-441 και είναι το μόνο θετικό επιχείρημα στο πρώτο μέρος του αγώνα λόγων του κατά της τυραννίας. Ο στίχος 442 *δήμος αὐθέντης χθονός* ανασκευάζει τον στίχο 411 του Θηβαίου Κήρυκα και απηχεί τον στίχο 406 του Θησέα.

β. Στ.445-455 σφοδρή κριτική κατά της τυραννίας, καθώς το πολίτευμα αυτό θέτει σε κίνδυνο τους άνδρες με ικανότητες (στ.445-446 ως απάντηση στον στίχο 423), την πολλά υποσχόμενη νεολαία (στ.447-449 σε αντιπαραβολή με τους στίχους 442-443), τους άνδρες με πλούτη (στ.450-451) και τις ανύπαντρες κόρες (στ.452-455).

Η ρήση του ολοκληρώνεται στους στίχους 456-462, οι οποίοι αποτελούνται από την κατάλληλη κατακλείδα, με αυτοαναφορικό χαρακτήρα στον στίχο 456, και μία εύστοχα ενσωματωμένη εισαγωγή στο δεύτερο και κύριο μέρος του αγώνα λόγων (στ.457-462), η οποία συνδέει τα δύο μέρη του αγώνα λόγων⁴⁵⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι η εισαγωγή αυτή συνδέεται με το προοίμιο της ρήσης, αφού οι αναφορές *περισσὰ φωνῶν* (στ.459) και *λάλον* (στ.462) αντιστοιχούν και επαναλαμβάνουν εν είδει κύκλου την επισήμανση *κομψός γ' ὁ κῆρυξ καὶ παρεργάτης λόγων* (στ.426) του Θησέα για τον Θηβαίο Κήρυκα. Η επίπληξη, όμως, στους στίχους αυτούς είναι πιο δυνατή από τον σαρκαστικό τόνο του στίχου 426⁴⁵⁶. Ο προσδιορισμός *κομψός* χρησιμοποιείται στην τραγωδία μόνο από τον Ευριπίδη και εμπεριέχει την έννοια της περιφρόνησης⁴⁵⁷. Έτσι, ο Ευριπίδης δίνει στο πολιτικό πρώτο μέρος του αγώνα την δυνατότητα να διεκδικήσει ρεαλιστικά κίνητρα στο πλαίσιο της κυρίας δράσης. Η δομή των στίχων 429-455 είναι αντιθετική αλλά ο Ευριπίδης αποφεύγει ένα μηχανικό αποτέλεσμα με την ασυμμετρία (οι 29 στίχοι είναι στην αναλογία 4:9:2:12)⁴⁵⁸.

⁴⁵⁴ Michelini, (1994), 235

⁴⁵⁵ Collard, (1975), 232

⁴⁵⁶ Collard, (1975), 233

⁴⁵⁷ Morwood, (2007), 178

⁴⁵⁸ Collard, (1975), 224, βλ. και Duchemin, (1968²), 181

Ο Θησέας δεν απαντά στις συγκεκριμένες κατηγορίες του Θηβαίου Κήρυκα κατά της δημοκρατίας, αλλά υπερασπίζεται γενικότερα την δημοκρατία, αντιπαραθέτοντάς την με τα αρνητικά της τυραννίας. Επίσης, στον αγώνα λόγων της τραγωδίας *Όρεστής*, ο Ορέστης αγνοεί κατά παρόμοιο τρόπο τις συγκεκριμένες αναφορές του Τυνδάρεω και χρησιμοποιεί επιχειρήματα με τους δικούς του όρους. Τυπικές ιδέες και λέξεις, που ήδη είχαν αναφερθεί στην πρώτη απάντηση του Θησέα στον Θηβαίο Κήρυκα, επαναλαμβάνονται και σε αυτήν του την απάντηση, όπως η σημασία του νόμου και της ισότητας των πολιτών και στις συνελεύσεις αλλά και στα δικαστήρια (στ.430-441), καθώς και οι αντίθετες συμπεριφορές των τυραννικών, από την μία, και των δημοκρατικών, από την άλλη, ηγετών απέναντι στους νέους πολίτες (στ.442-449)⁴⁵⁹. Έτσι, πιο πειστική θεωρείται η επίθεση του Θησέα στην τυραννία από τον τρόπο με τον οποίο υπερασπίστηκε την δημοκρατία⁴⁶⁰. Με την ολοκλήρωση της ανάλυσης των επιχειρημάτων του πρώτου αγώνα λόγων, αξίζει να αναφερθεί η ομοιότητά τους με το έργο του Ηροδότου (III, 80-82), ωστόσο διαφέρουν σε δύο βασικά σημεία : 1. ο Ευριπίδης περιορίζει τον αγώνα μεταξύ τυραννίας και δημοκρατίας, παρουσιάζοντας την τυραννία ως μία άρνηση της δημοκρατίας και 2. θεωρεί τον φόβο ως αιτία της καταστολής των τυράννων, ενώ ο Ηρόδοτος προτάσσει τον φθόνο και την ύβρη (III, 80.3)⁴⁶¹.

Η μετάβαση, λοιπόν, από των αγώνα λόγων για την δημοκρατία στον αγώνα λόγων για την ταφή προσδιορίζεται ξεκάθαρα στους στίχους 456-457⁴⁶². Το δίστιχο του Χορού 463-464 τυπικά σηματοδοτεί το τέλος της ρήσης του Θησέα, αλλά, στην περίπτωση αυτή, σηματοδοτεί το τέλος και του πρώτου αγώνα λόγων, γι' αυτό και δεν υπήρχε το καθιερωμένο δίστιχο του Χορού μετά το τέλος της πρώτης ρήσης του Θηβαίου Κήρυκα. Παράλληλα, οι στίχοι 463-464 δεν αποτελούν μια απλή κοινοτοπία αλλά προϊδεάζουν το κοινό για το κύριο θέμα του επόμενου μέρους του αγώνα λόγων, που είναι η ύβρη των Θηβαίων⁴⁶³.

Οι δύο αντίπαλοι, αφού κατέληξαν σε ένα αδιέξοδο ως προς την πολιτική τους αντιπαράθεση, αποφασίζουν να προχωρήσουν στο δεύτερο θέμα της αντιπαράθεσής

⁴⁵⁹ Lloyd, (1992), 81

⁴⁶⁰ Michelini, (1994), 236

⁴⁶¹ Collard, (1975), 212, βλ. και Michelini, (1994), 236, Morwood, (2007), 173

⁴⁶² Morwood, (2007), 181

⁴⁶³ Collard, (1975), 210

τους⁴⁶⁴. Αναλυτικότερα, η δεύτερη ρήση του Θηβαίου Κήρυκα δομικά μπορεί να αναλυθεί ως εξής :

Προοίμιο (στ.465-475) το οποίο αποτελείται από δύο μέρη : α) οι στίχοι 465-466 όπου ο Κήρυκας αναλαμβάνει να απαντήσει στον Θησέα, αναγνωρίζοντας τις διαφορές μεταξύ τους και

β) οι στίχοι 467-475 όπου (i) ασκείται βέτο στην οποιαδήποτε επέμβαση της Αθήνας (στ.467-472) και (ii) επιχειρείται ο εκφοβισμός της Αθήνας, με την απειλή πολέμου, αφού η ουδετερότητα της Αθήνας θα διασφαλίσει την ειρήνη, ενώ η συμμετοχή της στην ταφή θα εγείρει τον πόλεμο εναντίον της⁴⁶⁵. Η έκφραση *λέγοιμ' ἄν ἤδη* (στ.465) ανήκει στις συμβάσεις των δικαστηρίων και συχνά τοποθετείται στην αρχή των ρήσεων, ενώ η έκφραση *σοὶ μὲν δοκέτω* (στ.466) είναι άλλη μία τυπική φράση δηλωτική της αναλλοίωτης πεποίθησης⁴⁶⁶. Ο Θηβαίος Κήρυκας, επομένως, ξεκινά τον δεύτερο αλλά βασικό λόγο του με απειλητικές επιταγές, απαιτώντας την απέλαση του Αδράστου, απαγορεύοντας στους Αθηναίους να επέμβουν με την ταφή των νεκρών και προσφέροντας την επιλογή μεταξύ ειρήνης και πολέμου (στ.467-475)⁴⁶⁷. Ο αγώνας είναι έτσι οργανωμένος, ώστε να θέσει ο Θηβαίος Κήρυκας τις απαιτήσεις του, ωστόσο μιλάει πρώτος, με αποτέλεσμα να μετριάζεται η επιθετικότητα και η τάση των Αθηναίων να επεμβαίνουν⁴⁶⁸. Μάλιστα, η σαφής διατύπωση των προθέσεων των αντιπάλων της Αθήνας στους στίχους 473-475 καθιστούν τους στίχους αυτούς ως επικεφαλίδα των επιχειρημάτων που θα παρατεθούν στην συνέχεια.

Δομικά τα επιχειρήματα *πίστεις* (στ.476-505) διακρίνονται ως εξής⁴⁶⁹ :

1) 476-493, όπου οι στίχοι 476-478 λειτουργούν ως εισαγωγή και συνιστούν έκκληση για ήρεμη συζήτηση. Το επιχείρημα αυτό αναλύεται σε δύο μέρη : α) 479-485 οι φρούδες ελπίδες οδηγούν σε έναν καταστροφικό πόλεμο (πρβλ. 474-475), πρόκειται για έναν επιχείρημα με την χρήση παραδείγματος - *οἰκείου* και β) 486-493 ο πόλεμος καταστρέφει την ειρήνη που όλοι επιθυμούμε

⁴⁶⁴ Morwood, (2007), 173

⁴⁶⁵ Collard, (1975), 233

⁴⁶⁶ Collard, (1975), 234

⁴⁶⁷ Ο Bers, (1994), 182 επικαλείται τους στίχους αυτούς του έργου (στ.481-493) για να υποστηρίξει ότι επιχειρήματα για ορθά πράγματα διατυπώνονται και από κακούς ήρωες, όπως στην συγκεκριμένη περίπτωση ο Θηβαίος Κήρυκας υπερασπίζεται την ειρήνη, ενώ έχει έρθει να διατυπώσει μια ανήθικη πρόταση.

⁴⁶⁸ Lloyd, (1992), 81

⁴⁶⁹ Collard, (1975), 234, βλ. και Morwood, (2007), 181

2) 494-505, η Αθήνα δεν θα πρέπει να βοηθήσει άνδρες των οποίων η εγκληματική δράση αποδεικνύεται από την τιμωρία των θεών.

Αξιολογώντας τα παραπάνω επιχειρήματα, διαπιστώνεται ότι στους στίχους 476-485 ο Θηβαίος Κήρυκας προειδοποιεί για τα παράλογα συναισθήματα που τυφλώνουν την λογική των ανθρώπων. Αυτή είναι μια συνετή νουθεσία, αντίστοιχη με την νουθεσία του Θησέα στον Άδραστο (στ.232-245) και δείχνει την συνάφεια του αγώνα λόγων με το δημοκρατικό πολίτευμα, καθώς κατά την γνώμη του ο δημοκράτης είναι ευάλωτος και επιρρεπής στον *θυμό* εξαιτίας της πίστης του στην ελευθερία. Έτσι, ο στίχος 477 με έναν σαρκαστικό τρόπο αντανακλά τον στίχο 405. Επίσης, ο Θηβαίος Κήρυκας θεωρεί πολύ πιθανό μια συνέλευση δημοκρατικών να εμπλακεί σε επιθετικές πολέμους εξαιτίας της *έλπίδος* (στ.481 και 484). Οι κριτικές που ασκεί ο Θηβαίος Κήρυκας έχουν απήχηση στην Αθήνα του Ευριπίδη, ωστόσο στο έργο η απόφαση για πόλεμο λαμβάνεται λογικά και ορθά. Ο αγών είναι πιο ήπιος από αυτόν στις *Ηρακλειίδες* εξαιτίας της επίγνωσης των πιθανών αποτυχιών της δημοκρατίας⁴⁷⁰.

Ο Θηβαίος Κήρυκας συνεχίζει την επιχειρηματολογία του, αναφερόμενος στα προτερήματα της ειρήνης έναντι του πολέμου (στ.486-493), που απηχούν την καταδίκη των επιθετικών πολέμων από τον Θησέα στον λόγο του προς τον Άδραστο (στ.229-237). Ο Θηβαίος Κήρυκας προσπαθεί με το επιφανειακά εύλογο επιχειρήματά του να καλύψει το γεγονός ότι κάποιες φορές υπάρχει η ανάγκη ενός επιθετικού αλλά δικαίου πολέμου. Το επόμενο επιχειρήματά του είναι ότι οι Επτά ήταν κακοποιοί και, συνεπώς, δικαίως τιμωρήθηκαν από τους Θεούς (στ.494-505), απηχώντας εκ νέου την ομιλία του Θησέα στον Άδραστο, η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πρέπει η ικεσία να απορριφθεί (στ.246-249). Η αναφορά *ὑβρις* (στ.495) είναι κοινός τόπος στον αγώνα λόγων του Σοφοκλή και ιδίως του Ευριπίδη (πρβλ. *Μήδεια* στ.603, 1366, *Φοίνισσαι* στ.629, *Τρωάδες* στ.1020-1021)⁴⁷¹.

Ο λόγος του Θηβαίου Κήρυκα ολοκληρώνεται με ένα περίτεχνο γνωμικό συμπέρασμα (στ.506-510), στο οποίο συνδυάζονται ιδέες, δύο διαδοχικοί αφορισμοί⁴⁷², που χαίρουν υψηλής και ευρείας εκτίμησης και είναι κοινώς αποδεκτές, με έντονα συγκινησιακά φορτισμένες λέξεις για την αδράνεια, όπως *ἥσυχος* και *προμηθία* (στ.509-510)⁴⁷³. Χαρακτηριστικός ήταν, εξάλλου, και ο θαυμασμός του

⁴⁷⁰ Lloyd, (1992), 81-82

⁴⁷¹ Duchemin, (1968²), 193

⁴⁷² Collard, (1975), 244

⁴⁷³ Lloyd, (1992), 82

Θουκυδίδη για την πρόνοια του Περικλή (2.65.5-6)⁴⁷⁴. Παράλληλα, η *peroratio* των στίχων 506-510 ανακεφαλαιώνει⁴⁷⁵ τους στίχους 473-505, συνιστώντας επιστέγασμα του συλλογισμού του, αφού η ευημερία μιας πόλης είναι πάνω από όλα και η σύνεση των πολιτών αποτελεί τον καλύτερο εγγυητή της.

Ακολουθεί το δίστιχο του Χορού (στ.511-512), τυπικά ολοκληρώνοντας την ρήση⁴⁷⁶, όμως εντυπωσιακή και ασυνήθιστη είναι στο σημείο αυτό η παρέμβαση του Αδράστου, ο οποίος αμέσως αποκρούεται από τον Θησέα (στ.513-516). Η παρέμβαση αυτή, όμως, αποβαίνει άκαρπη και έχει ως στόχο να καταστήσει ακόμα πιο σαφή τα αίτια της αναγκαιότητας της ανάμειξης του Θησέα. Ο Θησέας δεν παίρνει το μέρος του Αδράστου, αλλά μέριμνά του αποτελούν η δικαιοσύνη και η θρησκευτική ορθότητα και η δική του ανάμειξη διαχωρίζεται από την εμπάθεια του Αδράστου κατά της Θήβας (στ.523, 589-593)⁴⁷⁷.

Η δεύτερη ρήση του βασιλιά της Αθήνας αναπτύσσεται στους στίχους 513-563. Η διάρθρωση της δομής είναι η ακόλουθη⁴⁷⁸:

Προοίμιο (στ.517-523) με δύο μέρη : α) ο στίχος 517 όπου επίσημα ανακοινώνει ο Θησέας ότι θα απαντήσει στα επιχειρήματα του αντιπάλου του⁴⁷⁹ και β) οι στίχοι 518-523 στους οποίους ξεκάθαρα απορρίπτει το βέτο του Θηβαίου Κήρυκα

Επιχειρήματα – Πίστεις (524-557) : 1) οι στίχοι 524-527 σύμφωνα με τους οποίους η ταφή των νεκρών είναι μια ειρηνική απαίτηση που συνάδει με τον Πανελλήνιο νόμο 2) οι στίχοι 528-541 στους οποίους αναπτύσσεται το επιχείρημα των στίχων 526-527 ως εξής : α) η δικαιοσύνη έχει ήδη αποδοθεί με τον θάνατο των Επτά (στ.528-530) και β) οι νόμοι της φύσης (στ.531-536) και του ανθρωπισμού (στ.537-541) απαιτούν την ταφή τους. Ο Θηβαίος Κήρυκας με τα όσα προτείνει παραβιάζει τους άγραφους νόμους και το κοινό έθιμο όλων των Ελλήνων⁴⁸⁰. Έτσι, στους στίχους 537-541 ο Θησέας επιστρατεύει το μοτίβο της Πανελλήνιας ιδέας⁴⁸¹, καθώς αντιπαραθέτει⁴⁸² το ενδιαφέρον του Θηβαίου Κήρυκα για το Άργος *κακουργεῖν Άργος* με το ενδιαφέρον

⁴⁷⁴ Morwood, (2007), 185

⁴⁷⁵ Collard, (1975), 234

⁴⁷⁶ Collard, (1975), 210

⁴⁷⁷ Lloyd, (1992), 82

⁴⁷⁸ Collard, (1975), 247, βλ.και Morwood, (2007), 185

⁴⁷⁹ Για την οργανωμένη και με σειρά παρουσίαση των επιχειρημάτων σε έναν αγώνα λόγων πρβλ. Ευριπίδης, *Μήδεια* 475 *ἐκ τῶν δὲ πρώτων πρώτων ἄρξομαι λέγειν, Τρωάδες* 916-918 *ἐγὼ δ', ἅ σ' οἶμαι διὰ λόγων ἰόντ' ἐμοῦ κατηγορήσειν, ἀντιθεῖσ' ἀμείβομαι τοῖς σοῖσι τὰμὰ καὶ τὰ σ' αἰτιάματα* και *Ἰππόλυτος* 991-993 *πρῶτα δ' ἄρξομαι λέγειν ὅθεν μ' ὑπήλθες πρώτον ὡς διαφθερῶν οὐκ ἀντιλέξοντ'.*

⁴⁸⁰ Zuntz, (1963), 9

⁴⁸¹ Morwood, (2007), 186

⁴⁸² Collard, (1975), 252

του ιδίου για όλη την Ελλάδα *πάσης Ἑλλάδος κοινὸν τόδε*, και την ρητορική τεχνική της *προκαταλήψεως*, αφού προκαταλαμβάνει πιθανή αντίδραση του αντιπάλου του⁴⁸³. Έτσι, οι στίχοι 524-541 απαντούν στους στίχους 494-505.

3) οι στίχοι 542-548 που συνιστούν ένα επιχείρημα *reductio ad absurdum*, καθώς αναρωτιέται ο Θησέας τι έχουν να φοβηθούν οι αντίπαλοί του από νεκρούς άνδρες⁴⁸⁴ και

4) οι στίχοι 549-557 που διατυπώνουν έναν γενικότερο προβληματισμό σχετικά με την μεταβλητότητα της τύχης (στ.549-555) και την δυνατότητα αποφυγής της δυστυχίας (στ.555-557) και λειτουργούν ως απάντηση στους ισχυρισμούς του Θηβαίου Κήρυκα για την αποφυγή ενός πολέμου (στ.476-493).

Επίλογος – *Peroratio* (στ.558-563) με μια σαφή αλλά και προκλητική επαναδιατύπωση των προθέσεων του Θησέα, ανακεφαλαιώνοντας τους στίχους 522-527. Η αποφασιστικότητά του είναι έκδηλη στην δήλωσή του *εἶμι καὶ θάψω βία* (στ.560)⁴⁸⁵, με την οποία αψηφά τον Θηβαίο Κήρυκα με τα ίδια τα λόγια του *μηδ' ἀναιρεῖσθαι νεκροὺς βία* (στ.471)⁴⁸⁶. Οι στίχοι 561-563 *οὐ γάρ ποτ' εἰς Ἑλληνας ἐξοισθήσεται ὡς εἰς ἔμ' ἐλθὼν καὶ πόλιν Πανδίωνος νόμος παλαιὸς δαιμόνων διεφθάρη* αποτελούν μια νέα διατύπωση του μοτίβου της Πανελληνίας Ιδέας⁴⁸⁷.

Ο Θησέας, λοιπόν, απαντά λέξη προς λέξη (στ.517) στα επιχειρήματα του Θηβαίου Κήρυκα. Απαντά στον επιτακτικό και επιβλητικό τόνο του Θηβαίου Κήρυκα με επίσης έντονους τόνους, όπως το ρήμα *ἀπαυδῶ* (στ.467). Ο λόγος του Θησέα καταδεικνύει ότι έχει λάβει σοβαρά υπόψη του τις παρατηρήσεις της Αίθρας ότι θα κατηγορηθεί για δειλία, αν δεν αναμειχθεί η Αθήνα (στ.314κ.εξ.). Ο Θησέας καθιστά σαφές στον λόγο του ότι δεν είναι πολεμοκάπηλος και διαχωρίζει την δική του υπεράσπιση και διαφύλαξη του Πανελληνίου νόμου από τον επιθετικό πόλεμο, με τον οποίο απειλεί ο Ἄδραστος. Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο απαντά στην προειδοποίηση του Θηβαίου Κήρυκα για πόλεμο (στ.476-493), αλλά και δείχνει ότι αποδέχθηκε, τελικά, την διαταγή της Αίθρας να υπερασπισθεί τον Πανελλήνιο νόμο (στ.311-313). Απαντά και στην επίθεση που εξαπέλυσε ο Θηβαίος Κήρυκας κατά των Επτά (στ.494-505) επισημαίνοντας ότι ήδη έχουν τιμωρηθεί, όπως έπρεπε, και ότι η μη

⁴⁸³ Collard, (1975), 252

⁴⁸⁴ Collard, (1975), 252-253

⁴⁸⁵ Ανάλογη είναι και η αποφασιστικότητα της Αντιγόνης στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, στίχοι 71-71 *κεῖνον δ' ἐγὼ θάψω*

⁴⁸⁶ Collard, (1975), 256

⁴⁸⁷ Morwood, (2007), 187

ταφή τους αποτελεί προσβολή για τους Θεούς και τους νόμους, ενώ δεν βλάπτει το Άργος (στ.528-541, πρβλ. Σοφοκλέους, *Αΐας* στ.1343 κ.εξ.). Ενισχύει, μάλιστα, την άποψή του αυτή με ένα επιχειρήμα *reductio ad absurdum* (στ.542-548). Οι προβληματισμοί που διατυπώνει στη συνέχεια για το ευμετάβλητο της ζωής (στ.549-557), για άλλη μία φορά δείχνουν ότι έμαθε από την Αίθρα (στ.331) και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει πιστοποιεί το ενδιαφέρον του για τον νόμο και τους Θεούς (στ.558-563)⁴⁸⁸.

Ο λόγος του Θησέα είναι μια πειστική αναίρεση, αναμένοντας την νίκη του στην μάχη. Είναι μοναδική η περίπτωση του στον Ευριπίδη υπό την έννοια ότι η στάση που εκφράζει στον αγώνα λόγων έχει ήδη φανεί να διαμορφώνεται και να εξελίσσεται σε προγενέστερα στάδια του έργου. Ένα αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος είναι να φανεί η δεκτικότητα και η ανεκτικότητα του απέναντι στην πειθώ, που αποτελεί μία από τις πιο βασικές αρετές της δημοκρατίας. Ένα άλλο αποτέλεσμα είναι να αντιπαρατεθεί η σωστή απόφαση στην οποία εν τέλει καταλήγει με τις λανθασμένες ή και ατελείς απαντήσεις του ιδίου, του Αδράστου ή και της Αίθρας νωρίτερα στο έργο. Ο Θησέας αποδέχθηκε τις παρατηρήσεις της Αίθρας, ωστόσο η ομιλία του στον αγώνα λόγων δεν μένει σε αυτές. Προχωρά ένα βήμα παραπέρα, συνδυάζοντας την συνειδητοποίηση της ενοχής των Επτά (στ.528-530), από τη μία, με την πλήρη κατανόηση και συναίσθηση των ποικίλων αιτιών για τις οποίες πρέπει, εν τέλει, να ταφούν⁴⁸⁹.

Ο αγών λόγων ολοκληρώνεται με την στιχομυθία (στ.566-580), της οποίας η φυσική θέση είναι στο τέλος του αγώνα. Η στιχομυθία είναι σε αναλογία 3:3:9 και λειτουργεί ως όχημα επίτασης του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο αντιπάλων. Μάλιστα, ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί εκφράσεις της καθομιλουμένης για να αποδώσει την έντονη οργή και των δύο, καταδεικνύοντας το ασυμβίβαστο χάσμα μεταξύ τους⁴⁹⁰. Διαφορετική είναι η προσέγγιση της Duchemin ως προς την αναλογία που προτείνει ο Collard, καθώς θεωρεί συμμετρικό και το τέλος του αγώνα, με τον Θηβαίο Κήρυκα να προσπαθεί να εκφοβίσει τον αντίπαλό του (στ.572-578) και τον βασιλιά της Αθήνας να απαντά στον εκφοβισμό και στην περιφρόνηση του αντιπάλου του με μια ήρεμη ασφάλεια και τονίζοντας την πολυπραγμοσύνη της Αθήνας ως ένα

⁴⁸⁸ Lloyd, (1992), 83

⁴⁸⁹ Lloyd, (1992), 83

⁴⁹⁰ Collard, (1975), 210-211

από τα βασικά πλεονεκτήματα των πολιτών της (στ.577-580)⁴⁹¹. Ο αγών λόγων δεν οδηγεί σε κάποιο αποτέλεσμα, παρά ένα ακόμη πιο δυνατό πείσμα και από τις δύο πλευρές για πόλεμο, και, έτσι, ο Θησέας απομακρύνεται αποφασισμένος για πόλεμο, εφόσον χρειαστεί (στ.584-597)⁴⁹². Το δραματικό αποτέλεσμα του αγώνα είναι απλά να επιβεβαιώσει το μεγάλο χάσμα μεταξύ Αθήνας και Θήβας⁴⁹³. Ο Ευριπίδης επέλεξε να οδηγήσει την σύγκρουση στα άκρα και να πρωτοτυπήσει, ακολουθώντας την εκδοχή του μύθου που θέλει τον Θησέα να οδηγείται σε πόλεμο και θέτοντας υποδοκιμασία βασικές αξίες, για τις οποίες γίνεται ο πόλεμος⁴⁹⁴. Ο ποιητής δεν παίρνει κάποια θέση υπέρ του ενός ή του άλλου, απλώς τα εξίσου πειστικά επιχειρήματα και των δύο πλευρών τίθενται το ένα δίπλα στο άλλο υπό την μορφή των *δισσῶν λόγων* της εποχής του Ευριπίδη, με τις αντιθέσεις να αφθονούν : νέοι και γέροι, δημοκρατία και τυραννία, αισιοδοξία και απαισιοδοξία, πολυπραγμοσύνη και εφησυχασμός⁴⁹⁵.

Η αναζήτηση της επίδρασης της ρητορικής στους αγώνες λόγων του Ευριπίδη, δεν εξαντλείται μόνο στην δομική και επιχειρηματολογική ανάλυσή τους, αλλά και στην επισήμανση των ρητορικών σχημάτων λόγων που υπάρχουν σε αυτούς. Έτσι, και στον αγώνα λόγων των *Ίκέτιδων* εντοπίζονται πλήθος σχημάτων λόγων, προκειμένου να επιτευχθεί πιο αποτελεσματικά ο σκοπός της ρητορικής, που δεν είναι άλλος από την πειθώ και την επικράτηση έναντι του αντιπάλου. Ειδικότερα, η εισαγωγή στον αγώνα λόγων επιτυγχάνεται, όπως προαναφέρθηκε, με την προκλητική εμφάνιση και είσοδο του Θηβαίου Κήρυκα στην σκηνή, η ερώτηση του οποίου *τίς γῆς τύραννος;* (στ.399) πυροδότησε την οργισμένη απάντηση του Θησέα και κατ'επέκταση την έναρξη του πρώτου μέρους του αγώνα λόγων. Το ετυμολογικό παίγνιο στον στίχο 400 *Κρέοντος - κρατεῖ*, το οποίο φαίνεται να τονίζει και η παρήχηση του κ⁴⁹⁶ *λόγους Κρέοντος, ὃς κρατεῖ Κάδμου χθονός*, καταδεικνύει την ισχυρή και αναμφισβήτητη δύναμη του Κρέοντα, άρα και ενός τυράννου στην πόλη του, με έναν υπολανθάνοντα υπαινιγμό για την δημοκρατική ηγεσία της Αθήνας. Η τραχύτητα της παρήχησης συνάδει με την απολίτιστη σκαιότητα του εισαγωγικού ερωτήματος του Θηβαίου Κήρυκα⁴⁹⁷. Ο Θηβαίος Κήρυκας με την κατάλληλη τοποθέτηση των λέξεων επιτυγχάνει να τονισθεί η δολοφονία του Ετεοκλή από τον αδερφό του. Έτσι,

⁴⁹¹ Duchemin, (1968²), 224

⁴⁹² Collard, (1975), 207, βλ. και Morwood, (2007), 173

⁴⁹³ Collard, (1975), 208

⁴⁹⁴ Zuntz, (1963), 8-9

⁴⁹⁵ Gamble, (1970), 399, 404

⁴⁹⁶ Collard, (1975), 218

⁴⁹⁷ Morwood, (2007), 175

προτάσσεται το όνομα Έτεοκλέους (στ.401) και ο τρόπος του θανάτου του *ἀδελφῆ χειρὶ Πολυνείκους ὕπο* (στ.402), με την συνεκδοχή και την παράλληλη αναστροφή της προθέσεως, σχήματα που επιτείνουν την ειρωνεία⁴⁹⁸, ως βασική υπερασπιστική γραμμή κατά της ταφής των Επτά που θα διαπραγματευτούν Θησέας και Θηβαίος Κήρυκας στο δεύτερο αλλά κύριο μέρος του αγώνα λόγων. Η σύντομη αλλά μεστή απάντηση του Θησέα εμπεριέχει τις βασικές αρχές της δημοκρατίας της Αθήνας, οι οποίες τονίζονται, αρχικά, με το σχήμα κατ'άρσιν και θέσιν των στίχων 404-405 *οὐ γὰρ ἄρχεται ἑνὸς πρὸς ἄνδρὸς, ἀλλ' ἐλευθέρα πόλις* και με το ηχοαρμονικό ομοιοτέλευτο των λέξεων *ἑνὸς πρὸς ἄνδρὸς*, προκειμένου να αντιπαρατεθεί με την ελευθερία της πόλεως των Αθηνών, που δεν εξουσιάζεται από έναν άνδρα μόνο. Το ομοιοτέλευτο αυτό θα εκμεταλλευτεί εύστοχα ο Θηβαίος Κήρυκας στον στίχο 411 στην δική του απάντηση προς τον Θησέα, χρησιμοποιώντας το ως προτέρημα του πολιτεύματος της πόλης του και όχι ως μειονέκτημα, όπως το παρουσιάζει στον στίχο 405 ο Θησέας. Η παρήχηση του δ στον στίχο 406 *δήμος δ' ἀνάσσει διαδοχαῖσιν* ενισχύει την κυριαρχία του δήμου στην δημοκρατία, ενώ το ομοιοτέλευτο *διαδοχαῖσιν ἐνιαυσίαισιν* επισημαίνει την δυνατότητα που έχουν όλοι οι πολίτες να συμμετέχουν σε αυτήν *οὐχὶ τῷ πλούτῳ διδοὺς τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ χῶ πένης ἔχων ἴσον* (στ.407-408), ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Το σχήμα κατ'άρσιν και θέσιν των στίχων αυτών, η εξωτερική *οὐχὶ* - *ἀλλὰ* και η εσωτερική αντίθεση *τῷ πλούτῳ* - *πένης* και η λέξη *ἴσον* στο τέλος του λόγου του, ώστε να κυριαρχεί στο μυαλό των ακροατών, τονίζουν εμφαντικά την ισότητα που έχουν όλοι οι πολίτες στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος της πόλης τους.

Τον λόγο παίρνει ο Θηβαίος Κήρυκας προκειμένου να υποβαθμίσει τα προαναφερθέντα βασικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας και να τα μεταστρέψει από πλεονεκτήματα σε μειονεκτήματα, που δεν λειτουργούν υπέρ του συμφέροντος της πόλης. Η εισαγωγή στην ρήση του εμπεριέχει την παρομοίωση *ὥσπερ ἐν πεσσοῖς* (στ.409), ώστε να γίνει πιο προσιτός ο ίδιος, αλλά και να αποκτήσει αμεσότητα ο λόγος του. Ο στίχος 411, όπως ήδη αναφέρθηκε, αντιστοιχεί όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο αλλά και ως προς την μορφή στον στίχο 405 του Θησέα :

οὐ γὰρ ἄρχεται ἑνὸς πρὸς ἄνδρὸς, ἀλλ' ἐλευθέρα πόλις. (στ.405)

πόλις γὰρ ἧς ἐγὼ πάρεμι' ἄπο ἑνὸς πρὸς ἄνδρὸς, οὐκ ὄχλω κρατύνεται (στ.410-411)

⁴⁹⁸ Morwood, (2007), 176

Εξετάζοντας τους παραπάνω στίχους, αντιλαμβανόμαστε το πλαίσιο και την λογική των *δισσῶν λόγων* των Σοφιστών, που αποτέλεσαν το πρότυπο των αγώνων λόγων, σύμφωνα με τους οποίους για κάθε άποψη υπάρχει και η αντίθετή της, όπως περίτρανα διατυπώνεται στους παραπάνω στίχους, νοηματικά και μορφικά. Επαναλαμβάνεται η λέξη *πόλις* και το ομοιοτέλετο *ένος πρὸς ἄνδρός*⁴⁹⁹, ενώ χρησιμοποιούνται τα συνώνυμα *ἔρχεται - κρατύνεται*. Η απάντηση στην ελευθερία του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας *έρχεται* με τις λέξεις *οὐκ ὄχλω*, ως απευθείας επίθεση στην λέξη *ἐλευθέρα*, ταυτίζοντας, με τον τρόπο αυτό, την δημοκρατία της Αθήνας με την οχλοκρατία.

Κατά την σταδιακή τεκμηρίωση του επιχειρήματός του των στίχων 410-411, ο Θηβαίος Κήρυκας χρησιμοποιεί την επανάληψη *ἄλλοτ' ἄλλοσε* (στ.413), καταδεικνύοντας την χειραγώγηση και τον αποπροσανατολισμό του λαού από τους δημαγωγούς που κυριαρχούν στην δημοκρατία, τονίζοντας την προσπάθεια του δημαγωγού να φανεί ευχάριστος, λέγοντας αυτά που ο λαός θέλει να ακούσει, προκειμένου να κερδίσει την εύνοιά του. Το σχήμα λιτότητας του στίχου 421 *μὴ ἀμαθῆς* ενισχύει το παράδειγμα που παραθέτει ο Θηβαίος Κήρυκας στους στίχους 420-422, προκειμένου να υποστηρίξει την άποψή του ότι δεν μπορεί να ασχοληθεί σωστά και επαρκώς με τα κοινά κάποιος που είναι εν μέρει πολιτικός. Τέλος, η αντίθεση *νοσῶδες τοῖς ἀμείνοσιν* (στ.423) προσδίδει μεγαλύτερη έμφαση στην αρνητική γνώμη του για τα προβλήματα της δημοκρατίας, χρησιμοποιώντας μεταφορικά⁵⁰⁰ την λέξη *νοσῶδες*, τα οποία έχουν αρνητικά αποτελέσματα ακόμα και στους καλύτερους εκ των πολιτών του. Όμως, αυτό που έχει ιδιαίτερη αξία να επισημάνουμε είναι η διαδοχική εν είδει *commoratio* επανάληψη της λέξεως *λόγος* είτε αυτούσια είτε με συνώνυμα (*λόγοις* στ.412, *διαβολαῖς* στ.415, *λόγους* στ.417 και *γλώσση* στ.425) που στόχο έχει να υπογραμμίσει το κυρίαρχο επιχείρημα της ρήσης του Θηβαίου Κήρυκα κατά της δημοκρατίας που είναι η δημαγωγία και η χειραγώγηση του κοινού με την σε βάρος του χρήση της γλώσσας ως ένα από τα πιο σημαντικά παθογενή γνωρίσματα του πολιτεύματος της Αθήνας.

Ακολουθεί η απάντηση του Θησέα, που αποτελεί ένα αδιαμφισβήτητο εγκώμιο του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας. Ο Θησέας επικρίνει τον αντίπαλό του για την αμετροέπείά του *κομμός γ' ὁ κῆρυξ καὶ παρεργάτης λόγων* (στ.426), με την χρήση του επιθέτου *κομμός* που συχνά έχει υποτιμητική σημασία στον Ευριπίδη. Είναι ο

⁴⁹⁹ Πρβλ. Ηροδότου III, 82.2 *ἄνδρος γὰρ ἑνὸς τοῦ ἀρίστου*

⁵⁰⁰ Collard, (1975), 223

μόνος τραγικός ποιητής που το χρησιμοποιεί και συχνά συνδεόταν με σοφιστικά επιχειρήματα (πρβλ. *Τρωάδες* στ.651), ενώ η έκφραση *παρεργάτης λόγων* προέρχεται από την ιωνική επιδεικτική ρητορεία⁵⁰¹. Με το ετυμολογικό σχήμα *ἀγῶνα καὶ σὺ τόνδ' ἠγωνίσω* (στ.427) ο Θησεάς αποδέχεται την πρόκληση του Θηβαίου Κήρυκα, ενώ ο Ευριπίδης καθιστά σαφές στο κοινό του ότι παρακολουθεί το καθιερωμένο πια αγώνα λόγων, που χαρακτηρίζει τα έργα του. Η προτρεπτική προστακτική *ἄκου'* (στ.428) απευθύνεται στον αντίπαλό του αλλά και στο εξωκειμενικό κοινό, προκειμένου να πεισθούν για την αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας. Η αναφορά του Ευριπίδη μέσω του Θησεά στον αγώνα λόγων συνεχίζεται και στον στίχο 428 με την χρήση της περιφρασης *ἄμιλλαν γὰρ σὺ προύθηκας λόγων*, ώστε να προσδιορισθεί ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας των ρήσεων που θα παρακολουθήσει το κοινό.

Οι στίχοι 433-437 αντιπαραβάλλουν την λειτουργία του νόμου στην δημοκρατική Αθήνα με την προαναφερθείσα λειτουργία των νόμων στην τυραννία με πλήθος σχημάτων λόγων, όπως το ηχοαρμονικό ομοιοτέλετο των λέξεων *τὴν δίκην ἴσην*, προσδίδοντας την δέουσα έμφαση στο βασικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας που είναι η ισότητα όλων απέναντι στον νόμο, η επιφορά⁵⁰² *ἀσθενὴς ἀσθενεστέροις* (στ.433, 435) και οι αντιθέσεις *ἀσθενὴς πλούσιος, ὁ μείων τὸν μέγαν*, τονίζοντας την ισότητα όλων ανεξαρτήτως της οικονομικής ή και της κοινωνικής τους δύναμης. Η ισότητα των πολιτών απέναντι στον νόμο εξασφαλίζει και την ελευθερία όλων να εκφέρουν την γνώμη τους στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια της Αθήνας, γεγονός που ο Θησεάς επιβεβαιώνει αποδίδοντας σε ευθύ λόγο το ερώτημα που ετίθετο στις συνελεύσεις της Αθήνας *Τίς θέλει πόλει χρηστόν τι βούλευμ' ἐς μέσον φέρειν ἔχων;* (στ.438-439) Το ετυμολογικό σχήμα *χρηστόν - ὁ χρήζων* (στ.439, 440) αντικρούει την κατηγορία του Θηβαίου Κήρυκα περί δημαγωγών που χειραγωγούν τους πολίτες, αφού όποιοι έπαιρναν τον λόγο ήταν εξάιρετοι πολίτες, οι οποίοι είχαν να εκφέρουν γνώμη συμφέρουσα για την πόλη. Μάλιστα, ήταν προαιρετικό, αφού όποιος ήθελε συμμετείχε, όπως φαίνεται από την επανάληψη του ρήματος *θέλει - ὁ μὴ θέλων*. Συνεπώς, το δικαίωμα αυτό των Αθηναίων πολιτών βοηθούσε στην ορθή λειτουργία της πόλης και στην σωστή διακυβέρνησή της και με τον τρόπο αυτό ο Θησεάς απαντά στην απορία του Θηβαίου Κήρυκα (στ.417-418). Το ρητορικό ερώτημα στον στίχο 441 κατά τον Θησεά δεν επιδέχεται απάντηση από τον αντίπαλό του ή

⁵⁰¹ Collard, (1975), 225

⁵⁰² Lausberg, (1998), 283-284

γενικότερα από το κοινό, αφού θεωρεί ότι όσα του παραθέτει αποτελούν τρανταχτές αποδείξεις υπέρ της αξίας του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Το επόμενο σκέλος της επιχειρηματολογίας του αφορά στην αντιπαραβολή του τρόπου συμπεριφοράς των δύο πολιτευμάτων απέναντι στους άριστους εκ των πολιτών τους και δη απέναντι στους νέους (στ.442-449). Η αντίθεση επιτυγχάνεται με την χρήση των φράσεων *ἥδεται νεανίαις - ἐχθρὸν ἠγεῖται* (στ.443, 444), σχηματίζοντας κι ένα σχήμα χιαστό, δηλωτικό της χαράς του δημοκρατικού πολιτεύματος να συμμετέχουν οι νέοι στις διαδικασίες, έστω και κρυφά, από την μία, και, από την άλλη, της στάσεως της τυραννίας να τους θεωρεί εχθρούς και, μαζί με τους άριστους πολίτες κι όσους έχουν ορθή κρίση, να τους σκοτώνει. Η αποδοκιμασία αυτών των πράξεων ενισχύεται με το σχήμα χιαστό και το σχήμα εν δια δύοιν *ἀφαιρῆ κάπολωτίζη* του στίχου 449⁵⁰³. Ο συλλογισμός του ολοκληρώνεται με ένα ρητορικό ερώτημα (στ.447-449), το οποίο ενισχυμένο από την επανάληψη του *ἂν* στον στίχο 447 *πῶς οὖν ἔτ' ἂν γένοιτ' ἂν ἰσχυρὰ πόλις*, που προσδίδει έμφαση στον ισχυρισμό του⁵⁰⁴, και από την παρομοίωση του στίχου 448 *ὡς λειμῶνος ἤρινοῦ στάχυν* ισχυροποιεί το επιχειρήμα του. Η παρομοίωση αυτή θυμίζει τον Ηρόδοτο (5.92), ο οποίος επίσης αναφέρεται στην κάκιση τακτική των τυράννων να σκοτώνουν σαν να είναι στάχνα τους καλύτερους από τους πολίτες από φόβο μήπως χάσουν την ηγεμονία τους. Επίσης, μπορεί να απηχεί το σχόλιο του Περικλή για τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου ότι δηλαδή η απώλεια των νέων είναι σαν να έχει αφαιρεθεί η άνοιξη από το έτος (Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1365a34)⁵⁰⁵. Όλα τα παραπάνω καθιστούν σαφή την απολυταρχικότητα τέτοιων προσωποπαγών πολιτευμάτων, τα οποία βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την δημοκρατία.

Τα ρητορικά ερωτήματα που ακολουθούν (στ.450-455) και ολοκληρώνουν την υπεράσπιση της δημοκρατίας από τον Θησέα, ουσιαστικά υποδηλώνουν κάποια αρνητικά χαρακτηριστικά της τυραννίας σχετικά με τα παιδιά. Η επανάληψη της λέξεως *βίον* (στ.450, 451) δείχνει την ματαιότητα ενός γονιού να κοπιάζει για να αποκτήσει περιουσία για τα παιδιά του, αφού τελικά θα τα καρπωθεί ο τύραννος. Τόση είναι η φρίκη που νιώθει για αυτό το πολίτευμα, ώστε ο Θησέας προτιμά να μην ζει αν είναι να δει τα παιδιά του σε ακούσιο γάμο και αυτό γίνεται αντιληπτό με την

⁵⁰³ Collard, (1975), 230, βλ. και Michelini, (1994), 237

⁵⁰⁴ Morwood, (2007), 180

⁵⁰⁵ Collard, (1975), 230, βλ. και Morwood, (2007), 180

αντίθεση *τερπνὰς ἡδονάς - δάκρυα δ' ἐτοιμάζουσι* (στ.453, 454). Η μεταφορά⁵⁰⁶ του στίχου 456 *καὶ ταῦτα μὲν δὴ πρὸς τὰ σὰ ἐξηκόντισα* είναι κοινή για ειλικρινείς και προκλητικές ομιλίες⁵⁰⁷ και δηλωτική των αιχμηρών απαντήσεων που εκτόξευσε ο Θησέας κατά του αντιπάλου του, προκειμένου να αναιρέσει την επιχειρηματολογία του.

Όμως, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η απανωτή επανάληψη των λέξεων *νόμον* και *ἴσον* ως *commoratio* στην ρήση του Θησέα (στ.430, 431, 432, 433, 434, 441) με σκοπό να υπογραμμισθεί και να τονισθεί η βασική του υπερασπιστική γραμμή που είναι η ισότητα όλων απέναντι στον νόμο σε ευθεία αντιπαραβολή με την ανελευθερία των πολιτών στην τυραννία. Εξάλλου, έχει ήδη επισημανθεί ως ένα δείγμα ενδιαφέρουσας ρητορικής η επανάληψη της λέξεως *ἴσον* τέσσερις φορές στον λόγο του (στ.408, 432, 434, 441) από την Michelini⁵⁰⁸. Όπως, λοιπόν, και στην πρώτη ρήση του Θηβαίου Κήρυκα παρατηρείται η επανάληψη της λέξεως *λόγος* με σκοπό να διαβάλλει την ελευθερία του λόγου στην δημοκρατική Αθήνα, το οποίο και αποτελεί το βασικό όπλο στην επιχειρηματολογία του, έτσι και στην ρήση του Θησέα η επανάληψη της λέξεως *ἴσον* χρησιμοποιείται προς επίρρωση του πιο σημαντικού χαρακτηριστικού της δημοκρατίας.

Στο δίστιχο του Χορού τονίζεται η αλαζονική συμπεριφορά όσων είναι ευτυχείς, αφού θεωρούν ότι θα είναι για πάντα και έτσι διαπράττουν ὕβρη. Η ένταση των συναισθημάτων επιτυγχάνεται με την επανάληψη *φεῦ φεῦ* και την αντίθεση *κακοῖσιν-καλῶς* (στ.463,464). Έτσι, το κοινό προϋδεάζεται για την συνέχεια και την επίταση της εντάσεως μεταξύ των δύο ομιλητών.

Το θέμα του δευτέρου αγώνα λόγων διατυπώνεται ρητά στην δεύτερη ρήση του Θηβαίου Κήρυκα. Απαντά με αμεσότητα στον αντίπαλό του με την έκφραση *λέγοιμ' ἂν ἤδη* (στ.465), έκφραση την οποία συναντάμε και στην *Ἥλέκτρα* (στ.1060). Τονίζει για άλλη μία φορά την συμμετοχή του στον αγώνα λόγων και την αντιπαράθεσή του με τον Θησέα με την εξωτερική και εσωτερική αντίθεση *σοὶ μὲν δοκείτω ταῦτ', ἐμοὶ δὲ τάντια* (στ.466). Η αποφασιστικότητα και η επιτακτικότητα του αιτήματός του δηλώνεται με το ρήμα *ἀπαυδῶ* και την υπερβολή *πᾶς τε Καδμεῖος λεῶς*, προκειμένου να καταστεί σαφές ότι δεν είναι μόνο δική του απαίτηση ή του Κρέοντα τα ὅσα

⁵⁰⁶ Morwood, (2007), 181

⁵⁰⁷ Collard, (1975), 232

⁵⁰⁸ Michelini, (1994), 235-236. Στην τραγωδία *Φοίνισσαι* λέξεις που σχετίζονται με την λέξη *ἴσον* εμφανίζονται πέντε φορές σε δώδεκα στίχους (στ.536-547), άρα ο έπαινος της ισότητας ήταν ένα βασικό επιχείρημα υπέρ της δημοκρατίας.

πρόκειται να αναφέρει, αλλά ολόκληρου του Καδμείου λαού. Η απαγόρευση επιτείνεται με την επανάληψη *ἐς γῆν - ἐν γῆ* (στ.468, 469). Στην προσπάθειά του να πείσει τον Θησέα να δεχθεί τις απαιτήσεις του επιστρατεύει την γνωστή και, προφανώς, προσφιλή στο αθηναϊκό κοινό και στον ηγέτη του, αλληγορία⁵⁰⁹ (Αισχύλος, *Εὐμενίδες*, στ.765, Σοφοκλής, *Ἀντιγόνη*, στ.189-190) *κυμάτων ἄτερ πόλιν σὴν ναυστολήσεις* σύμφωνα με την οποία η πόλη παρομοιάζεται με καράβι και ο ηγέτης της πόλης με τον καπετάνιο του καραβιού. Δημιουργεί, λοιπόν, *πάθη* στον αντίπαλό του και στο κοινό, εκτοξεύοντας την απειλή του πολέμου, αν η Αθήνα δεν συμμορφωθεί στις απαιτήσεις του. Η απειλή εκφέρεται με την τυπική ρητορική περίοδο : δευτερεύουσα υποθετική πρόταση και κύρια πρόταση (στ.472-475). Ο Θηβαίος Κήρυκας με την σύζευξη αντίθετων εννοιών *κἄν μὲν πίθη μοι - εἰ δὲ μή* ανακοινώνει με σαφήνεια τις επιλογές και τα συνακόλουθα αποτελέσματα που θα πρέπει ο Θησέας να αντιμετωπίσει είτε επιλέξει να ακολουθήσει τα όσα τον προστάζει ο Κρέοντας μέσω του απεσταλμένου του Κήρυκα είτε επιλέξει να διαφωνήσει. Η απειλή του πολέμου διατυπώνεται παραστατικά με την συνεκδοχή *δορός* (στ.475)⁵¹⁰, ενώ η ισχύς του πολέμου επισημαίνεται με τον προσδιορισμό *πολύς κλύδων* (στ.474) και επεκτείνει τις συνέπειες της επιλογής του Θησέα, όχι μόνο στους Αθηναίους αλλά και στους συμμάχους τους. Εμφανής είναι η προσπάθειά του να εκφοβίσει τον αντίπαλό του με σκοπό να τον πείσει να υπακούσει σε όσα του ζητά. Στον στίχο 476 χρησιμοποιείται η κοινή ρητορική προτροπή⁵¹¹ προς το ενδοκειμενικό κοινό *σκέψαι* αλλά και η αποτροπή *μὴ τοῖς ἐμοῖς θυμούμενος λόγοισιν*. Η έκφραση *σφριγῶντ' ἀμείψῃ μῦθον ἐκ βραχιόνων* (στ.478) έχει υποτιμητική και σαρκαστική χροιά⁵¹². Η άποψη του Θηβαίου Κήρυκα στους στίχους 479-480 επέχει την θέση γνωμικού και αυτό ενισχύεται και από την παρήχηση του π και του σ *ἐλπίς γάρ ἐστ' ἄπιστον, ἢ πολλὰς πόλεις*, καθώς προσπαθεί να πείσει τον Θησέα ότι η ελπίδα ή η οργή είναι κακοί σύμβουλοι⁵¹³.

Στους στίχους 481-493 ο Θηβαίος Κήρυκας εκθέτει τις αρνητικές συνέπειες ενός πολέμου. Αναλυτικότερα, στους στίχους 481-485 κυριαρχεί η έντονη οσμή του θανάτου, που επιτυγχάνεται με την επανάληψη και προσωποποίηση της λέξεως

⁵⁰⁹ Ἡ αλλιώς μεταφορά, βλ. Collard, (1975), 236 και Morwood, (2007), 182

⁵¹⁰ Collard, (1975), 236

⁵¹¹ Collard, (1975), 236

⁵¹² Morwood, (2007), 182

⁵¹³ Αντιθέτως, κατά τον Collard, (1975), 238 με την παρήχηση δεν επιδιώκεται κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα.

θάνατον (στ.482, 484), την μεταφορά στον στίχο 483⁵¹⁴ και την χρήση του ρήματος *ἀπόλλυτο*, στο τέλος του στίχου 485. Η συνεκδοχή *Ἑλλάς* και το επίθετο *δοριμανῆς* κατάφωρα δηλώνουν την μανιώδη τάση των Ελλήνων για πόλεμο. Η επανάληψη *τὸν κρείσσον', κρεῖσσον*, οι αντιθέσεις *καὶ τὰ χρηστὰ καὶ κακά* και *πολέμου - εἰρήνη* και τα συνώνυμα *ἄνθρωποι - βροτοῖς* στόχο έχουν να καταδείξουν την καθολική υπεροχή της ειρήνης έναντι του πολέμου ως την αδιαφιλονίκητη επιλογή των νουνεχῶν ανθρώπων. Όμως, η ειρήνη δεν είναι μόνο η επιλογή των θνητῶν, αλλά και των Μουσῶν, και μόνο οι θεότητες της εκδίκησης την απορρίπτουν, ὅπως φαίνεται από την εσωτερική και εξωτερική αντίθεση των στίχων 489-490 και την ισομέλεια *μὲν Μούσαισι προσφιλεστάτη, Ποιναῖσι δ' ἔχθρά*. Τα θετικά της ειρήνης δηλώνονται με την παράλληλη σύνταξη *τέρπεται δ' εὐπαιδία, χαίρει δὲ πλούτῳ* (στ.490-491) και τα συνώνυμα *τέρπεται - χαίρει*. Στον αντίποδα των προαναφερθέντων ο πόλεμος οδηγεί στον όλεθρο και αυτό διατυπώνεται περίτρανα και εύστοχα με το διπλολογικό πολύπτωτο⁵¹⁵ του στίχου 493 *ἄνδρες ἄνδρα καὶ πόλις πόλιν*. Το ρητορικό αυτό σχῆμα αποτυπώνει το μέγεθος του αλληλοσπαραγμού και των δεινῶν που επιφέρει ο πόλεμος στους ανθρώπους. Η προσπάθειά του αυτή εντείνεται με την αποστροφή⁵¹⁶ του στίχου 494, το πρωθύστερο σχῆμα⁵¹⁷ *θάπτων κομίζων θ'* και την πρόταξη της λέξεως *ὕβρις* (*ὕβρις οὖς ἀπώλεσεν*) στο πλαίσιο του ρητορικού του ερωτήματος (στ.494-495).

Για να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του παραθέτει ένα παράδειγμα στους στίχους 496-503. Το παράδειγμα αυτό ενισχύεται και από τα ποικίλα ρητορικά σχῆματα, ὅπως το ετυμολογικό παίγνιο (στ.496-497)⁵¹⁸ *Καπανέως - καπνοῦται* και η παρήχηση του κ⁵¹⁹, την σύζευξη αντικείμενων εννοιῶν *θεοῦ θέλοντος ἦν τε μὴ θέλη*, την επανάληψη του ρήματος *θέλω* και την περίφραση και μεταφορά του στίχου 503 *πέτροις καταξανθέντες ὀστέων ῥαφάς*, δηλωτικά της καταστροφῆς και του θανάτου ως συνέπειες του πολέμου. Η αντίθεση *τοὺς κακοὺς - τοὺς σοφοὺς* (στ.505, 506) διαχωρίζει το κοινό και γενικότερα τους πολίτες σε αυτούς που σκέφτονται σωστά και σε αυτούς που διαπράττουν ὕβρη, ὥστε να επηρεάσει τον αντίπαλό του προκειμένου να ενταχθεῖ στους σοφοὺς πολίτες. Εν εἶδει κλιμάκωσης ο Θηβαῖος

⁵¹⁴ Collard, (1975), 238, βλ. και Morwood, (2007), 182

⁵¹⁵ Collard, (1975), 240

⁵¹⁶ Lausberg, (1998), 338-339

⁵¹⁷ Collard, (1975), 241

⁵¹⁸ Collard, (1975), 241, βλ. και Morwood, (2007), 183. Για περισσότερα παραδείγματα ετυμολογιῶν στα ἔργα του Ευριπίδη, βλ. *Τρωάδες* 989-990 και *Φοίνισσαι* 636-637

⁵¹⁹ Collard, (1975), 241

Κήρυκας παραθέτει σε σειρά *πρῶτον ἔπειτα* ποιους πρέπει να αγαπούν και να φροντίζουν οι σοφοί πολίτες *τέκνα, τοκέας πατρίδα θ'* (στ.506-507), άρα ένας πόλεμος πρέπει να αποκλείεται, γιατί είναι επιζήμιος και για την πατρίδα και για τους πολίτες της. Η μεταφορά και η αντίθεση⁵²⁰ των στίχων 506-510 ενισχύουν τον επίλογο του λόγου του. Σε σχήμα κύκλου και με λόγια παραινετικά ολοκληρώνει την ρήση του με την αλληγορία με την οποία άρχισε την επιχειρηματολογία του (στ.473-475). Το ετυμολογικό σχήμα *νεώς τε ναύτης* εξυπηρετεί την αλληγορία και σκοπό έχει να μας προϋδεάσει και να τονίσει την αξία της επεξήγησης που ακολουθεί: *προμηθία*, προκειμένου να συνειστέι ο Θησεάς και να επιδειξει πρόνοια, σύνεση, να αξιολογήσει ορθά τις συνθήκες *καιρῶ* και να οδηγηθεί στην σωστή απόφαση, ακολουθώντας τις επιταγές του Θηβαίου Κήρυκα.

Ακολουθεί η απάντηση του Θησεά στην επιχειρηματολογία του αντιπάλου του, την οποία θα ανασκευάσει με την σειρά, όπως καταδεικνύει η επανάληψη *πρῶτα μὲν σε πρὸς τὰ πρῶτ' ἀμείβομαι* (στ.517). Με την δήλωση αυτή ο Ευριπίδης υπενθυμίζει στο κοινό της Αθήνας ότι παρακολουθεί έναν αγώνα λόγων, στον οποίο ο ένας αντίπαλος απαντά στον άλλον. Αρχίζει, λοιπόν, ο Θησεάς να αποδομεί τα λεγόμενα του Θηβαίου Κήρυκα με την αναφορά στην δύναμη και στην αυτονομία της Αθήνας, η οποία μπορεί να αποφασίζει μόνη της χωρίς να της υποδεικνύουν άλλοι τι να κάνει. Η άποψή του αυτή ενισχύεται με την διπλολογική άρνηση των στίχων 518-519, την παράλληλη σύνταξη και το σχήμα χιαστό *Κρέοντα δεσπόζοντ' ἔμοῦ οὐδὲ σθένοντα μεῖζον* και την μετωνυμία *ὥστ' ἀναγκάσαι δρᾶν τὰς Ἀθήνας ταῦτ'*. Αρνεύεται την ευθύνη του επερχόμενου πολέμου με μια διττή άρνηση (στ.522-523), ενώ προτάσσει για λόγους έμφασης και επίτασης της δραματικότητας την λέξη *πόλεμον*. Ρητά διατυπώνεται η απάντησή του στις απαιτήσεις του Κρέοντα με αρκετά ρητορικά σχήματα (στ.524-527), όπως οι συνώνυμες έννοιες με σκοπό την υπερβολή *νεκροὺς δὲ τοὺς θανόντας*, την διπλολογική άρνηση *οὐ βλάπτων πόλιν οὐδ' ἀνδροκιμητας προσφέρων ἀγωνίας*, η οποία τονίζει την καλοπροαίρετη πρόθεσή του να θάψει τους νεκρούς χωρίς, όμως, να βλάψει κανέναν, την περίφραση⁵²¹ *ἀνδροκιμητας ἀγωνίας*, η οποία τονίζει τα δεινά των πολεμικών συγκρούσεων, ενώ το ρήμα *δικαιῶ θάψαι*, εμπεριέχει την έννοια του δικαίου της απόφασής τους και κλείνει τον συλλογισμό του με την βασική αιτία της επιλογής του *τὸν Πανελλήνων νόμον σώζων*, με την

⁵²⁰ Collard, (1975), 244-245

⁵²¹ Lausberg, (1998), 269-271

παρήχηση του ν να ενισχύει την σύγχρονη του Ευριπίδη Πανελλήνια Ιδέα, που θα είχε, αναμφίβολα, κάποιο αντίκρισμα στις ψυχές των ακροατών.

Ο Θησέας επιδιώκει να πείσει τον αντίπαλό του ότι η δικαιοσύνη έχει ήδη αποδοθεί με το θάνατο των Επτά και χρησιμοποιεί την αντίθεση, η οποία σχηματίζει και σχήμα χιαστό *ἡμίνασθε πολεμίους καλῶς, αἰσχροῦς δ' ἐκείνοις* (529-530). Άρα, δεν υπάρχει λόγος να μείνουν οι νεκροί άταφοι. Οι στίχοι που ακολουθούν διακρίνονται για την περισσότερο φιλοσοφική παρά ρητορική χροιά τους, ωστόσο και σε αυτούς δεν απουσιάζουν τα ρητορικά σχήματα. Κατά τον Θησέα η θέση των νεκρών είναι στην γη, *ἀπ' ὅπου και γεννήθησαν*, και η άποψή του αυτή διατυπώνεται με την ισομέλεια και την αντίθεση των στίχων 533-534 *πνεῦμα μὲν πρὸς αἰθέρα, τὸ σῶμα δ' ἐς γῆν*. Το σχήμα κατ'άρσιν και θέσιν *οὔτι γὰρ κεκτήμεθα ἡμέτερον αὐτὸ πλὴν ἐνοικῆσαι βίον* (στ.534-535) επεξηγεί την αντίληψή του για τον λόγο που πρέπει να ταφούν οι νεκροί. Με την αποστροφή του στίχου 537 απευθύνεται με αμεσότητα στον αντίπαλό του και με την υποφορά⁵²² των στίχων 537-538 ο Θησέας προσπαθεί να αποδείξει ότι η μη ταφή των νεκρών θα είναι κάτι επιζήμιο όχι μόνο για το Άργος αλλά για όλους του Έλληνες (538-540). Τα λεγόμενά του ενισχύονται με την υπερβολή *πάσης Ἑλλάδος*. Ο συλλογισμός κλείνει με το συμπέρασμα των στίχων 540-541, στο οποίο κεντρική θέση επέχει η εννοιολογική αντίθεση *δειλίαν - τοῖς ἀλκίμοισιν* προκειμένου να καταδειχθεί η αρνητική διάσταση ενός τέτοιου νόμου, αν εφαρμοσθεί.

Με την μεταφορά⁵²³ *παλαίσμαθ' ἡμῶν ὁ βίος* ο Θησέας συνεχίζει τις φιλοσοφικές του αναλύσεις, αυτήν την φορά σχετικά με τις δυσκολίες και τις μεταβολές της ανθρώπινης ζωής. Οι δυσχέρειες αυτές δηλώνονται εμφαντικά με την τριμέλεια και την εσωτερική και εξωτερική αντίθεση του στίχου 551 *οἷ μὲν τάχ', οἷ δ' ἔσαυθις, οἷ δ' ἤδη βροτῶν*. Οι ηχηρές εσωτερικές αντιθέσεις *τοῦ δυστυχοῦς, ὡς εὐτυχήση* (στ.552-553), οι συνώνυμες έννοιες *ὡς εὐτυχήση - ὄλβιός* (στ.554) και η μεταφορά⁵²⁴ *νιν πνεῦμα δειμαίνων λιπεῖν* (στ.554) αποτυπώνουν την προσπάθεια των ανθρώπων να δεκδικήσουν την ευτυχία τους αλλά αυτή εξαρτάται από τους θεούς. Γι' αυτό και οι θνητοί οφείλουν να σέβονται τους θεούς και τους νόμους τους και να μην οδηγούνται στην ύβρη, καθώς ύβρις είναι ουσιαστικά αυτό που προτείνει ο αντίπαλός του. Εντυπωσιακή είναι στο σημείο αυτό η ισομέλεια και η παράλληλη σύνταξη των στίχων 556-557 *ἀδικουμένους τε μέτρια μὴ θυμῷ φέρειν - ἀδικεῖν τε τοιαῦθ' οἷα μὴ*

⁵²² Lanham, (1991²), 87

⁵²³ Collard, (1975), 254

⁵²⁴ Collard, (1975), 255

βλάψαι πόλιν, οι οποίοι χαρακτηρίζονται και από την επανάληψη (ή επαναφορά)⁵²⁵ *ἀδικουμένους - ἀδικεῖν* και από το ηχοαρμονικό ομοιοτέλετο *φέρειν - πόλιν*, υπενθυμίζοντας στον αντίπαλό του και στο ευρύτερο ενδοκειμενικό και εξωθεατρικό κοινό ότι πάνω από όλα είναι η αυτοσυγκράτηση των πολιτών και το συμφέρον της πόλης. Η υποφορά των στίχων 558-559 προσδίδει ζωντάνεια και αμεσότητα στον λόγο του, τονίζοντας την απόφασή του να θάψει τους νεκρούς, ενώ το *απαρέμφατο εὐσεβεῖν* στο τέλος του στίχου υπογραμμίζουν την ευσέβεια του Θησέα, ο οποίος παρουσιάζεται, μαζί με όλους τους συμπολίτες του, ως εγγυητής των άγραφων νόμων και της προστασίας της πόλης από την συνακόλουθη οργή των θεών, αν παραμείνουν άταφοι οι νεκροί. Τέλος, στον στίχο 563 προτάσσεται η λέξη *νόμος* για λόγους έμφασης, αφού είναι εντυπωσιακή στο σημείο αυτό η προσωποποίηση του νόμου⁵²⁶, και ο Θησέας ολοκληρώνει την ρήση του επικαλούμενος το ήθος του, από την μία, και, από την άλλη, υπαινισσόμενος την ασέβεια του αντιπάλου του.

Ο αγών λόγων ολοκληρώνεται με το δίστιχο του Χορού και την στιχομυθία μεταξύ των δύο διεστώτων προσώπων και ως επιστέγμασμα επισημαίνεται στον στίχο 580 η αναφορά του Θηβαίου Κήρυκα στην αξία του παθήματος ως εργαλείο γνώσης (πρβλ. *πάθει-μάθος*⁵²⁷), που αποτελεί έμβλημα στις τραγωδίες του Ευριπίδη.

Πράγματι, λοιπόν, η ρητορική τέχνη ήταν ένα πολύτιμο εργαλείο στα χέρια του Ευριπίδη, ο οποίος, προίκισε τους ήρωές του με το χάρισμα της ευγλωτίας⁵²⁸, διαφωτίζοντας πτυχές της προσωπικότητάς τους και, συνάμα, κεντρίζοντας και διεγείροντας το φρόνημα του κοινού του. Έτσι, η ρητορεία και το δράμα αλληλοτροφοδοτούνται, επιδιώκοντας ένα αποτέλεσμα παιδαγωγικό. Ενδέχεται, κατά την Scodel⁵²⁹, ο ποιητής να σκοπεύει να εξοπλίσει με τα κατάλληλα επιχειρήματα για την καθημερινότητά τους, ακόμα και τους πιο αδυνάμους από το κοινό, αφού σε αρκετούς από τους αγώνες λόγων του ένας εκ των δύο προσώπων είναι υποδεέστερος κοινωνικά ή πολιτικά του άλλου. Οποιαδήποτε κι αν ήταν η σκοπιμότητα του ποιητή, εμφανείς είναι οι ρητορικές στρατηγικές στους αγώνες λόγων των έργων του, σηματοδοτώντας την παράλληλη εξέλιξη των δύο αυτών ειδών.

⁵²⁵ Collard, (1975), 255, όπου το σχήμα λόγου χαρακτηρίζεται ως αναφορά.

⁵²⁶ Morwood, (2007), 187

⁵²⁷ Αισχύλος, *Αγαμέμνων*, 179-180 *μνησιπήμων πόνος* και *Πέρσαι*, 813-814 *κακῶς δράσαντες οὐκ ἐλάσσοι πάσχουσι*

⁵²⁸ Μαρκαντωνάτος, (2013-2014), 112

⁵²⁹ Scodel, (1999-2000), 140, 144

IV. Αποσπάσματα έργων του Ευριπίδη

Στο πλαίσιο αυτής της πραγμάτευσης για την επίδραση της ρητορικής στα έργα του Ευριπίδη, δόκιμη θεωρείται η ενδεικτική αναφορά σε αγώνες λόγων και στα διασωθέντα αποσπάσματα των έργων του τραγικού ποιητή. Έτσι, θα επισημανθούν ρητορικές στρατηγικές και σχήματα λόγου στα έργα *Αΐολος*, *Μελανίππη Σοφή* και *Αρχέλαος*. Μάλιστα, στις δύο πρώτες τραγωδίες ιδιαίτερος σημασία είναι η μελέτη της Ξανθάκη-Καραμάνου⁵³⁰ για την επίδραση του *έσχηματισμένου λόγου* στην δράση και στο βασικό μοτίβο της υπόθεσης των έργων αυτών που είναι η προστασία των νόθων τέκνων.

A. Αΐολος

Ο Αίολος εμφανίζεται στην σκηνή μετά την πάροδο του έργου και εκφράζει περίτρανα την επιθυμία του για αντάξιους απογόνους, οι οποίοι θα είναι και γενναίοι πολεμιστές, σοφοί πολιτικοί ηγέτες και συνετοί σύμβουλοι των πολιτών σε σημαντικά και καίρια ζητήματα της πόλης. Τα αποσπάσματα Fr.15-16Kn αποδίδονται στην παραπάνω σκηνή, στην οποία ομιλητής είναι ο Αίολος.

Fr.15 Kn

*ἴδοιμι δ' αὐτῶν ἔκγον' ἄρσεν' ἀρσένων·
πρῶτον μὲν εἶδος ἄξιον τυραννίδος·
πλείστη γὰρ ἀρετὴ τοῦθ' ὑπάρχον ἐν βίῳ,
τὴν ἀξίωσιν τῶν καλῶν τὸ σῶμα ἔχειν*

Στο παραπάνω απόσπασμα οι λέξεις *ἄρσεν' ἀρσένων* συνιστούν ένα πολύπτυχο ρητορικό σχήμα⁵³¹, δίνοντας έμφαση στην επιθυμία του Αιόλου να αποκτήσει αρσενικά παιδιά. Η παρήχηση του ω *τὴν ἀξίωσιν τῶν καλῶν τὸ σῶμα* επιτείνει την έννοια των καλών εξωτερικών χαρακτηριστικών. Η επιθυμία του αυτή δικαιολογείται με τον επιμερισμό *πρῶτον μὲν εἶδος ἄξιον τυραννίδος*. Η αναφορά *πρῶτον* ενδεχομένως οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην παράταξη της επιχειρηματολογίας του ο Αίολος ενδιαφέρθηκε για την τήρηση της τάξεως. Το πρώτο του επιχείρημα δικαιολογείται ακόμα περαιτέρω *πλείστη γὰρ ἀρετὴ τοῦθ' ὑπάρχον ἐν βίῳ, τὴν ἀξίωσιν τῶν καλῶν τὸ σῶμα ἔχειν* και ο συλλογισμός του από μία καθολική επισήμανση ξετυλίγεται με πιο εξειδικευμένες αναφορές. Ο Ευριπίδης απηχεί την Ομηρική

⁵³⁰ Xanthakis-Karamanos, (2013), 61-90

⁵³¹ Lausberg, (1998), 288-292

αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η αρετή ενός ηγέτη προϋποθέτει και την κατάλληλη εξωτερική του εμφάνιση. Ωστόσο, ο Ευριπίδης προσθέτει την αναγκή συνύπαρξης μιας όμορφης εξωτερικής εμφάνισης με αντίστοιχα όμορφες πράξεις⁵³². Οι πνευματικές και ηθικές αξίες θα διευκρινισθούν στο επόμενο απόσπασμα:

Fr.16Kn

*λαμπροὶ δ' ἐν αἰχμαῖς Ἄρεος ἔν τε συλλόγοις,
μη μοι τὰ κομψὰ ποικίλοι γενοῖατο,
ἀλλ' ὣν πόλει δεῖ μεγάλα βουλευόντος εὖ*

Χαρακτηριστικά, η αντιθετική σύνδεση *πρῶτον μὲν - λαμπροὶ δ* συνδέει τα εξωτερικά γνωρίσματα ενός ηγέτη με τα αντίστοιχα εσωτερικά του γνωρίσματα, τα οποία είναι η γενναιότητά του στην μάχη *ἐν αἰχμαῖς Ἄρεος* αλλά και η ρητορική του δεινότητα *ἐν τε συλλόγοις* στην Βουλή ή στην Εκκλησία του Δήμου, τα οποία είναι απαραίτητα σε έναν επιτυχημένο αξιωματούχο. Ένας ηγέτης πρέπει να επιδεικνύει σταθερότητα και αποφασιστικότητα στις επιλογές του, δίχως να επηρεάζεται από σοφιστείες. Αντιθέτως, οφείλει να έχει την ικανότητα να κρίνει ορθά και να αποφασίζει με γνώμονα το συμφέρον της πόλης του *ἀλλ' ὣν πόλει δεῖ μεγάλα βουλευόντος εὖ*. Οι παραπάνω επισημάνσεις αντικατοπτρίζουν το πρότυπο του ιδανικού ηγέτη κατά τον 5^ο αιώνα, ανακαλώντας το ήθος του Θησέα ως ενός τυπικού δημοκρατικού ηγέτη, όπως αποτυπώνεται στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή και στις *Ίκέτιδες* του Ευριπίδη⁵³³. Η αναφορά στο συμφέρον της πόλης και στην ορθή κρίση ενός ηγέτη αποτελεί τυπικό ρητορικό μοτίβο και κοινό τόπο, ιδίως των συμβουλευτικών λόγων. Μάλιστα, ο Πρωταγόρας στο ομώνυμο έργο του Πλάτωνα (318e -319a) ισχυρίζεται ότι η *εὐβουλία* αποτελεί το αντικείμενο της διδασκαλίας του, προκαλώντας την έντονη αντίδραση και αμφισβήτηση του συνομιλητή του, του Σωκράτη.

Οι συνετές πολιτικές αποφάσεις, εν αντιθέσει με τις σοφιστείες και τους παραλογισμούς, αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία και την εξέλιξη της πόλης. Στα αποθεματικά των ρητορικών μοτίβων ανήκει και η αντιπαράθεση ανάμεσα στον δίκαιο και άδικο λόγο, ανάμεσα στην ορθή και δίκαιη επιχειρηματολογία, από τη μία, και στα σοφίσματα ενός μη δίκαιου ομιλητή, όπως αυτή διατυπώνεται από τον Πολυνείκη στον αγώνα λόγων στην τραγωδία *Φοίνισσαι*

⁵³² Xanthakis-Karamanos, (2013), 66-67

⁵³³ Xanthakis-Karamanos, (2013), 67

(στ.469-470) και *Ὀρέστη*, ὅταν γὰρ ἡδύς τις λόγοις φρονῶν κακῶς πείθῃ τὸ πλῆθος, τῇ πόλει κακὸν μέγα: ὅσοι δὲ σὺν νῶ χρηστὰ βουλευούσ' ἀεὶ, κἂν μὴ παραυτίκ', αὐθὶς εἰσι χρήσιμοι πόλει (στ.907-911)⁵³⁴.

Το επίθετο *κομψός* απαντάται στην τραγωδία μόνο στον Ευριπίδη και μόνο με αρνητική έννοια (πρβλ. *Ἰκέτιδες*, στ.426, *Ἀντιόπη* fr.188.5-6 K_n : ἄλλοις τὰ κομψὰ ταῦτ' ἀφείς σοφίσματα, / ἐξ ὧν κενοῖσιν ἐγκατοικήσεις δόμοις). Το επίθετο *ποικίλος* χρησιμοποιείται μεταφορικά και με αρνητική έννοια, ενώ η χρήση των δύο επιθέτων *κομψός* και *ποικίλος* εξυπηρετούν την δραματική οικονομία του έργου, καθώς ενδέχεται ειρωνικά να υπαινίσσεται την ἀπάτη του Μακάρεου κατά του πατέρα του, προαναγγέλλοντας τον αγώνα λόγων τους⁵³⁵.

Ὡς προς τα ρητορικά σχήματα επισημαίνεται η χρήση της περίφρασης⁵³⁶ *ἐν αἰχμαῖς Ἄρεος* με ἔμφαση στο ὄνομα του Θεοῦ, προκειμένου να αποκτήσουν μεγαλύτερη βαρύτητα τα λεγόμενά του και κατ'ἐπέκταση μεγαλύτερη ἀπήχηση στο κοινό, η ὅμοια σύνταξη *δ' ἐν αἰχμαῖς Ἄρεος ἐν τε συλλόγοις* και το ἐπίρρημα *εὔ* στο τέλος του στίχου, για να τονισθεῖ η ἀναγκαιότητα της ορθῆς κρίσης ενός ηγέτη.

Στα ἀποσπάσματα fr.20-24K_n του αγώνα λόγων μεταξύ πατέρα και υιοῦ κορυφώνεται η δράση. Ο Αἴολος θεωρεῖ τον πλοῦτο, την ευγενή καταγωγή και την ηλικία ὡς τα κριτήρια ενός ἐπιτυχημένου γάμου, ἐνῶ ο Μακάρεος διαφωνεῖ. Η κατάλληλη ηλικία για γάμο και η διαφύλαξη της πατρικῆς περιουσίας κυριαρχοῦν στην επιχειρηματολογία του. Στον λόγο του υπερισχύει η διάθεσή του για σοφιστική και ρητορική υπεροχή ἐναντι του ρεαλισμοῦ. Οι παραδοσιακές ἀξίες του *ἀγαθοῦ* και του *εὐγενοῦς* φαίνεται να ἀντικαθίστανται ἀπὸ νέες ἀξίες του τέλους του 5^{ου} αἰώνα, οι οποίες ἀντανακλῶνται στα κείμενα του Σοφοκλή και ιδίως του Ευριπίδη, ο οποίος εἶχε μία ιδιαίτερη τάση για τέτοια κοινωνικά θέματα⁵³⁷.

Αναλυτικότερα στο ἀπόσπασμα fr.20 K_n

*μὴ πλοῦτον εἴπησ· οὐχὶ θαυμάζω θεὸν
ὄν χῶ ῥαδίως ἐκτήσατο.*

διαφαίνεται ὅτι στον Ευριπίδη ο πλοῦτος διαφοροποιεῖται ἀπὸ την ἀρετὴ (πρβλ. *Ἡλέκτρα*, στ. 367 κ.εξ.), καθὼς κριτήρια της ἀρετῆς δεν ἀποτελοῦν η καταγωγή, ο

⁵³⁴ Xanthakis-Karamanos, (2013), 67-68

⁵³⁵ Xanthakis-Karamanos, (2013), 68

⁵³⁶ Lausberg, (1998), 269-271

⁵³⁷ Xanthakis-Karamanos, (2013), 68

πλούτος και το σθένος αλλά η σωστή συμπεριφορά. Όπως στον *Αίολο*, έτσι και στην *Άλκμήνη* fr.95 Kη ο κάκιστος συνδέεται με τον πλούτο⁵³⁸.

Fr. 21 Kη

δοκεῖτ' ἄν οἰκεῖν γῆν ἐν ἧ̄ πένης ἅπας
λαὸς πολιτεύοιτο πλουσίων ἄτερ;
οὐκ ἄν γένοιτο χωρὶς ἐσθλὰ καὶ κακά,
4 ἄλλ' ἔστι τις σύγκρασις, ὥστ' ἔχειν καλῶς.
ἃ μὴ γάρ ἐστι τῶ̄ πένητι πλούσιος
δίδωσ' ἃ δ' οἱ πλουτοῦντες οὐ κεκτῆμεθα,
τοῖσιν πένησι χρώμενοι τιμώμεθα

Τα λόγια του παραπάνω αποσπάσματος αποδίδονται στον Αίολο ως πιθανή απάντησή του στον Μακάρεο κατά του πλούτου. Επισημαίνεται η αναγκαιότητα της συνύπαρξης πλουσίων και φτωχών για την ευημερία της κοινωνίας⁵³⁹. Η επιχειρηματολογία του ξεκινά με ένα ρητορικό ερώτημα στους δύο πρώτους στίχους, υπό την μορφή του σχήματος του *αδυνάτου*. Διαμορφώνεται ως ένα *reductio ad absurdum* και το αδύνατο διατυπώνεται με ένα αδύνατο ερώτημα, επιχείρημα το οποίο χαρακτηρίζει κυρίως τον Λυσία. Η απάντηση δίνεται στον τρίτο στίχο. Η αντίθεση και στο ύφος και στην αντίληψη συνιστούν ρητορική στρατηγική κοινότητα στους αγώνες λόγων της αρχαίας τραγωδίας. Η αντίθεση κυριαρχεί στους τρεις τελευταίους στίχους, ενώ επανάληψη εντοπίζεται στους δύο τελευταίους στίχους *ἃ μὴ* *ἃ δ*. Οι παραπάνω στίχοι, εκτός από την επεξεργασμένη ρητορική τους, διαθέτουν και φιλοσοφική διάσταση, καθώς η αναφορά του επιστημονικού όρου *σύγκρασις* παρατηρείται μόνο εδώ και απηχεί τον Προσωκρατικό τρόπο σκέψης (ιδίως τον Αναξαγόρα, 59A 1 D. – K.). Επιπλέον, η ισορροπία μεταξύ των αντίρροπων δυνάμεων απαιτείται για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας και προέρχεται από τον Ηράκλειτο (*παλίντροπος ἁρμονίη* 22B 51 D. – K.). Έτσι, ο πλούσιος δεν είναι και ενάρετος πολίτης, εφοδιασμένος με ηθικές και κοινωνικές αξίες, αντιθέτως οι αξίες αυτές τους παρέχονται από τους φτωχούς⁵⁴⁰.

Εκτός, από τα προαναφερθέντα, επισημαίνεται ότι το ρητορικό ερώτημα των δύο πρώτων στίχων ενισχύεται από την αντίθεση *πένης* *πλουσίων* και την αναστροφή της προθέσεως *πλουσίων ἄτερ*, και η απάντηση στους στίχους 3 και 4 αποτελεί σχήμα

⁵³⁸ Xanthakis-Karamanos, (2013), 69

⁵³⁹ Xanthakis-Karamanos, (2013), 69

⁵⁴⁰ Xanthakis-Karamanos, (2013), 70-71

κατ'άρσιν και θέσιν. Το ηχοαρμονικό ομοιοτέλετο⁵⁴¹ των δύο τελευταίων στίχων *κεκτήμεθα τιώμεθα* ενισχύει την άποψη του ομιλητή για την αναγκαιότητα συνύπαρξης πλουσίων και φτωχών. Τέλος, η διαδοχική επανάληψη των λέξεων *πένης πλούσιος* (στίχοι 1-2, 5-7) συνιστούν ένα *commoratio*⁵⁴², προκειμένου να δοθεί έμφαση στο συγκεκριασμό *σύγκρασις* αυτών των δύο για το συμφέρον της πόλης.

Fr. 22 Kn

τὴν δ' εὐγένειαν πρὸς θεῶν μή μοι λέγε,

ἐν χρήμασιν τόδ' ἐστί· μή γαυροῦ, πάτερ.

κύκλω γὰρ ἔρπει· τῷ μὲν ἔσθ', ὃ δ' οὐκ ἔχει·

4 *κοινοῖσι δ' αὐτοῖς χρώμεθ'· ᾧ δ' ἂν ἐν δόμοις*

χρόνον συνοικῆ πλεῖστον, οὗτος εὐτυχῆς

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Μακάρεος απαντά στον πατέρα του με έναν κυνικό τρόπο *πάτερ. τῷ μὲν, ὃ δ, ᾧ δ* σχηματίζουν ένα *tricolon crescendo*⁵⁴³ αλλά και πολυσύνδετο σχήμα⁵⁴⁴. Με έναν εκλεπτυσμένο τρόπο ο Μακάρεος επαναπροσδιορίζει τις έννοιες του πλούτου και της ευγένειας σε σχέση με τα όσα αναφέρθηκαν στα αποσπάσματα fr. 20,21, αντιπαραθέτοντας παραδοσιακές και νέες αντιλήψεις⁵⁴⁵. Ο πλούτος είναι κριτήριο της αρετής μόνο όταν παραμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην οικογένεια, συνεπώς συνδέεται με τον κληρονομικό πλούτο. Η άποψη αυτή ενισχύει το επιχείρημα του Μακάρεου ότι ο γάμος μεταξύ των παιδιών μπορεί να εξασφαλίσει την ευτυχία του οίκου του Αιόλου. Το σχήμα διοικήσεως ή ειρωνείας στόχο έχει να πετύχει την σκοπιμότητα του ομιλούντος, αποκρύπτοντας, όμως, τις πραγματικές του προθέσεις. Έτσι, ο Μακάρεος στο σημείο αυτό χωρίς να αποκαλύπτει την αγάπη του για την Κανάκη, ούτε την εγκυμοσύνη της, αναφέρεται μόνο στην πιθανότητα διασφάλισης του οικογενειακού πλούτου για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, προκειμένου να πείσει τον πατέρα του να αποδεχθεί και να επιτρέψει τον γάμο. Ιδιαίτερα αποτελεσματική είναι η χρήση της αντίθεσης και των εννοιών αλλά και του ύφους στο παραπάνω απόσπασμα, ρητορικό σχήμα κοινό στις σκηνές των αγώνων λόγων των τραγωδιών⁵⁴⁶. Τέλος, η μεταφορά *κύκλω γὰρ ἔρπει*

⁵⁴¹ Lausberg, (1998), 323-324

⁵⁴² Lausberg, (1998), 857, Lanham, (1991²), 37-38

⁵⁴³ Lausberg, (1998), 325-6, 419

⁵⁴⁴ Lausberg, (1998), 306-7, Lanham, (1991²), 117

⁵⁴⁵ Xanthakis-Karamanos, (2013), 71

⁵⁴⁶ Xanthakis-Karamanos, (2013), 71-72

και η προσωποποίηση *χρόνον συνοικῆ πλειστον* ενδυναμώνουν την άποψή του για την αστάθεια και μεταβλητότητα της ανθρώπινης ζωής.

Στα επόμενα αποσπάσματα fr. 23 – 24 Kn η επιχειρηματολογία αφορά στην κατάλληλη ηλικία του γάμου.

Fr. 24 Kn

*κακὸν γυναῖκα πρὸς νέαν ζεῖξαι νέον·
μακρὰ γὰρ ἰσχὺς μᾶλλον ἀρσένων μένει,
θήλεια δ' ἤβη θᾶσσον ἐκλείπει δέμας*

Περίτεχνα ρητορικά σχήματα λόγου είναι εμφανή στο παραπάνω απόσπασμα. Ετυμολογικό σχήμα και πολύπτωτο υπάρχουν στον πρώτο στίχο *νέαν ... νέον*, παρήχηση του μ στον στίχο δύο *μακρὰ γὰρ ἰσχὺς μᾶλλον ἀρσένων μένει*, ενώ έντονη είναι η αντίθεση μεταξύ ανδρῶν και γυναικῶν στους στίχους 2-3. Φαίνεται πως ο Αίολος προτιμᾶ έναν μεγαλύτερο σε ηλικία σύζυγο για τις κόρες του και ειδικά για την Κανάκη⁵⁴⁷. Ο Μακάρεος αντιστρέφει το επιχείρημα του πατέρα του στο επόμενο απόσπασμα:

Fr. 23 Kn

*ἀλλ' ἢ τὸ γῆρας τὴν Κύπριν χαίρειν ἐᾷ
ἢ τ' Ἀφροδίτη τοῖς γέρουσιν ἄχθεται*

Οι παραπάνω στίχοι συνιστοῦν ένα σχήμα χιαστό, το οποίο ενδυναμώνει την αντίθεση και αποδίδει με παραστατικό τρόπο την διάσταση μεταξύ της αγάπης και της μεγάλης ηλικίας⁵⁴⁸. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό και η χρήση των δύο ονομάτων της θεάς *τὴν Κύπριν ... ἢ τ' Ἀφροδίτη*, το ετυμολογικό σχήμα *τὸ γῆρας ... τοῖς γέρουσιν*, η αντίθεση *χαίρειν ... ἄχθεται* και η προσωποποίηση *τὸ γῆρας τὴν Κύπριν χαίρειν ἐᾷ*. Κατά την διάρκεια του αγώνα λόγων ο Μακάρεος βρίσκει, τελικά, το θάρρος να προτείνει ότι ο Αίολος οφείλει να επιτρέψει τον γάμο μεταξύ των παιδιῶν του⁵⁴⁹.

Fr. 19 Kn

τί δ' αἰσχρὸν, ἢν μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκῆ;

Η παραπάνω ρητορική ερώτηση λειτουργεῖ αποπροσανατολιστικά και δεσμευτικά για την κρίση του κοινού, καθώς ο ομιλητής προσπαθεῖ να αποδείξει ότι το ηθικό είναι

⁵⁴⁷ Xanthakis-Karamanos, (2013), 73

⁵⁴⁸ Xanthakis-Karamanos, (2013), 73

⁵⁴⁹ Xanthakis-Karamanos, (2013), 74

κάτι σχετικό, υποκειμενικό και ανάλογο με τις πεποιθήσεις του καθενός. Εμφανής είναι η επίδραση των σοφιστών στον Ευριπίδη στον στίχο αυτό, ο οποίος αποδίδεται στον Μακάρεο, στην προσπάθειά του να υποστηρίξει τον γάμο μεταξύ των παιδιών του Αιόλου. Έτσι, το απόσπασμα αυτό παρέχει τον πυρήνα του επιτηδευμένου λόγου του Μακάρεου⁵⁵⁰.

Fr. 28 Kn

*παῖδες, σοφοῦ πρὸς ἀνδρός, ὅστις ἐν βραχεῖ
πολλοὺς καλῶς οἴος τε συντέμνειν λόγους*

Με το παραπάνω απόσπασμα ενδέχεται να ολοκληρώνεται ο λόγος ενός εκ των ομιλητών του αγώνα λόγων, καθώς είθισται στο τέλος του λόγου να παρεμβάλλεται ο Χορός με ένα δίστιχό του, στο οποίο σχολιάζεται η δεινή ρητορική ικανότητα του ομιλητή (πρβλ. *Μήδεια*, στ. 576, *Τρωάδες*, στ. 967-8, *Φοίνισσαι*, στ. 497-8). Τα παραπάνω λόγια μπορεί να αποδοθούν στον Αίοιο, σύμφωνα, μάλιστα, με την προσφώνηση *παῖδες*, με την λογική ότι κατάφερε ο υιός του να τον πείσει⁵⁵¹. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό το σχόλιο του Lee⁵⁵², σύμφωνα με τον οποίο, στις συγκεκριμένες κολακευτικές αναφορές στις ρητορικές ικανότητες των ομιλητών, ο ίδιος ο Ευριπίδης επαινούσε το δικό του ρητορικό ταλέντο.

Καταληκτικά, η τραγωδία *Αἴολος* διαθέτει έναν αξιοθαύμαστο αγώνα λόγων υπό την μορφή ενός επιτηδευμένου και τεχνητού λόγου, δηλαδή πρόκειται για *έσχηματισμένον λόγον*. Τα ρητορικά τεχνάσματα και οι σοφιστικές απηχήσεις είναι ενδεικτικά της μεροληψίας του Ευριπίδη για το ρητορικό ύφος. Μοτίβα και θέματα που αφορούν στην ηθική και την κοινωνία ενώνονται με ρητορικά επιχειρήματα στο έργο του, αντανακλώντας τις πεποιθήσεις της Αθηναϊκής κοινωνίας στα τέλη του 5^{ου} αιώνα⁵⁵³.

B. Μελανίππη ή Σοφή

Στο παραπάνω έργο, όπως και στην τραγωδία *Ίων* και στα αποσπασματικά έργα *Δανάη*, *Αυγή*, *Αντιόπη*, *Αλόπη* και *Υψιπύλη*, η υπόθεση είναι κοινή : ο βιασμός κόρης του βασιλιά είτε από θεό είτε από ήρωα, η γέννηση ενός υιού ή διδύμων, πολλά βάσανα αλλά και ευτυχή κατάληξη με την επανένωση μητέρας και παιδιών. Η σύγκρουση της κόρης με την οικογένειά της ουσιαστικά παρέχει την κινητήρια

⁵⁵⁰ Xanthakis-Karamanos, (2013), 74

⁵⁵¹ Xanthakis-Karamanos, (2013), 75

⁵⁵² Lee, (1976), 235

⁵⁵³ Xanthakis-Karamanos, (2013), 76

δύναμη της δράσης του έργου. Στην *Μελανίππη ή Σοφή* η κεντρική ηρωίδα προσπαθεί, στο τρίτο επεισόδιο, όπου η δράση κλιμακώνεται, να υπερασπισθεί την ζωή των παιδιών της απέναντι στην απόφαση του πατέρα της, του Αιόλου, να τα σκοτώσει. Ο λόγος της, με ιδιαίτερα έντονο ρητορικό ύφος, πρόκειται για ένα ακόμα παράδειγμα επιτηδευμένου λόγου, *έσχηματισμένου λόγου*, όπως και στον *Αΐολο*⁵⁵⁴. Έτσι, η Μελανίππη αποτελεί μία από τις πιο έξυπνες και ρητορικά ικανές ηρωίδες⁵⁵⁵.

Fr. 482 Kn

ἐγὼ γυνὴ μὲν εἰμι, νοῦς δ' ἔνεστί μοι

Ο στίχος αυτός, που αριθμείται και ως ο στίχος 1124 στην *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη, εμπεριέχει ένα σημαντικό επιχείρημα σε αντίθεση με την αντίληψη εκείνης της εποχής για τις γυναίκες. Ενδέχεται να αποτελεί την αρχή του λόγου της Μελανίππης. Η αντίθεση *γυνὴ μὲν ... νοῦς δ' ἀπῆχί* την αντίθεση νόμος-φύσις και αποκαλύπτει την αυτοπεποίθηση της ηρωίδας, στοιχείο ενδεικτικό της επίδρασης της σύγχρονης ρητορικής στους αγώνες λόγων του Ευριπίδη. Η αυτοπεποίθησή της ενισχύεται και με την εμφαντική πρόταξη της προσωπικής ανωνυμίας *ἐγὼ*. Με θάρρος και τόλμη διακηρύττει ότι, αν και γυναίκα, διαθέτει εξυπνάδα και, συνεπώς, είναι ικανή να προτάξει λογικά επιχειρήματα προκειμένου να υπερασπισθεί την θέση της. Η αναφορά *νοῦς ἀπῆχί* την θεωρία του Αναξαγόρα και χρησιμοποιείται και από την Μελανίππη και από την Εκάβη (*Τρωάδες* στ.886) ως ανώτατη οντολογική δύναμη και πηγή της γνώσης⁵⁵⁶. Η επανάληψη *εἰμι..... ἔνεστί* ισχυροποιεί την δήλωσή της.

Fr. 483 Kn

ἡ πρῶτα μὲν τὰ θεῖα προμαντεύσατο

χρησιμοῖσι σαφέσιν ἀστέρων ἐπ' ἀντολαῖς

Η Μελανίππη περιγράφει την προφητική δύναμη της μητέρας της, Ίππο, και, εφόσον δεχθούμε ότι όντως τα λόγια αυτά ειπώθηκαν από την Μελανίππη, τότε είναι η πρώτη φορά που γυναίκα ομιλήτρια αναφέρεται σε φυσικές επιστήμες στα Ελληνικά ποιητικά κείμενα. Η φράση *χρησιμοῖσι σαφέσιν* επισημαίνει την κύρια ιδέα του λόγου της Μελανίππης που είναι η σοφία. Έτσι, η αναφορά στις πνευματικές ικανότητες της μητέρας της, εν γένει επαινεί την γυναικεία προσωπικότητα, από την μία, και, από

⁵⁵⁴ Xanthakis-Karamanos, (2013), 77-78, βλ. και Collard, Cropp, Lee, (1995), 240-241, 245

⁵⁵⁵ Collard, Cropp, Lee, (1995), 246

⁵⁵⁶ Xanthakis-Karamanos, (2013), 79-80, βλ. και Collard, Cropp, Lee, (1995), 269

την άλλη, αποδοκιμάζει την προκατειλημμένη αντίληψη του πατέρα της για τα *βουγενή τέρατα*, δηλαδή τα παιδιά της⁵⁵⁷.

Το απόσπασμα, που ακολουθεί, αποτελεί έναν επιτηδευμένο ρητορικά λόγο, το οποίο παρέχει την κεντρική ιδέα και τον πυρήνα της υπεράσπισης των παιδιών της από την Μελανίππη. Καταφέρνει να αποδείξει και την ρητορική της τέχνη αλλά και το φιλοσοφικό της υπόβαθρο, επί τη βάσει των γνώσεών της για την κοσμογονία. Συνοπτικά αφηγείται την δημιουργία του κόσμου, προκειμένου να καταδείξει ότι τα δίδυμα είναι ανθρώπινα όντα, όχι τέρατα, και η γέννησή τους απολύτως φυσιολογική⁵⁵⁸.

Fr. 484 Kn

*κούκ ἐμός ὁ μῦθος, ἀλλ' ἐμῆς μητρὸς πάρα,
ὡς οὐρανός τε γαῖα τ' ἦν μορφή μία·
ἐπεὶ δ' ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα,
4 τίκτουσι πάντα κἀνέδωκαν εἰς φάος·
δένδρη, πετεινά, θῆρας, οὓς θ' ἄλμη τρέφει
γένος τε θνητῶν*

Ο πρώτος στίχος συνιστά μία αντίθεση αλλά και σχήμα κατ'άρσιν και θέσιν, όπου η Μελανίππη αποδίδει στην μητέρα της την διήγηση για την δημιουργία του κόσμου. Η ενέργειά της αυτή προφανώς συνάδει με την σεμνότητα των γυναικών του 5^{ου} αιώνα. Η ρητορική της αυτοπεποίθηση είναι εμφανής στο σημείο αυτό, καθώς αναιρεί την άποψη του Αιόλου και του Ελλένου για τα τερατόμορφα παιδιά της. Το ασύνδετο σχήμα στον στίχο 5 *δένδρη, πετεινά, θῆρας* σχηματίζει ένα *accumulatio* για να στηρίξει το επιχειρήμά της. Ο *μῦθος* αποτελούσε συχνά μέρος της ρητορικής *διηγήσεως* στην δραματική ποίηση, πρβλ. *Φοίνισσαι*, στ. 469, *Ἡλέκτρα*, στ. 346⁵⁵⁹. Όμως, στο απόσπασμα αυτό ανιχνεύονται κι άλλα σχήματα λόγου, όπως η παρήχηση του μ στον στίχο 1 και το ηχοαρμονικό ομοιοτέλετο των τριων πρώτων στίχων.

Fr. 485 Kn

*εἰ δὲ παρθένος φθαρεῖσα ἐξέθηκε τὰ παιδιά και
φοβούμενη τὸν
πατέρα, σὺ φόνον δράσεις;*

⁵⁵⁷ Xanthakis-Karamanos, (2013), 81

⁵⁵⁸ Xanthakis-Karamanos, (2013), 81

⁵⁵⁹ Xanthakis-Karamanos, (2013), 82

Η Μελανίππη χρησιμοποιεί στο παραπάνω απόσπασμα ένα επιχείρημα *expressis verbis*, προκειμένου να περιγράψει πως έχει η κατάσταση. Χωρίς να αποκαλύπτει την αλήθεια, ουσιαστικά πλησιάζει αρκετά σε αυτό. Ενδεικτική είναι η παρρησία της στο σημείο αυτό, ειδικά για μία γυναίκα του 5^{ου} αιώνα, ωστόσο συνάδει με τον τρόπο που απεικονίζει ο Ευριπίδης τις γυναίκες και με τις γνώσεις του για τις δημοκρατικές συνελεύσεις της Αθήνας⁵⁶⁰. Η παρήχηση των γραμμάτων θ και φ ενισχύει το επιχείρημα της Μελανίππης και προκαταλαμβάνουν την αρνητική απάντηση του δέκτη, εξασφαλίζοντας το δίκαιο του πομπού.

Fr. 506 Kn

*Δοκεῖτε πηδᾶν τάδικήματ' εἰς θεοῦς
 πτεροῖσι, κάπειτ' ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς
 γράφειν τιν' αὐτά, Ζῆνα δ' εἰσορῶντα νιν
 4 θνητοῖς δικάζειν; οὐδ' ὁ πᾶς ἄν οὐρανὸς
 Διὸς γράφοντος τὰς βροτῶν ἁμαρτίας
 ἐξαρκέσειεν οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σκοπῶν
 πέμπειν ἐκάστω ζημίαν· ἀλλ' ἡ Δίκη
 8 ἐνταῦθα πού 'στιν ἐγγύς, εἰ βούλεσθ' ὄραν*

Οι τέσσερις πρώτοι στίχοι του παραπάνω αποσπάσματος συνιστούν ένα *reductio ad absurdum* υπό την μορφή ενός αδύνατου ερωτήματος. Η απάντηση δίνεται στους τελευταίους πέντε στίχους και μάλιστα υπό την μορφή ενός *tricolon crescento* : *οὐδ'.... οὐδ'..... ἀλλ'*. Η Μελανίππη ειρωνεύεται την μυθολογική διάσταση της δικαιοσύνης, απηχώντας έτσι τον ρασιοναλισμό του Ευριπίδη. Οι μεταφορές *πηδᾶν τάδικήματ'* και *εἰς θεοῦς πτεροῖσι* αποπνέουν ειρωνεία αλλά μια αρκετά έντονη εικόνα, ενδεικτική του πνευματικού επιπέδου της Μελανίππης⁵⁶¹. Ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί τα συνώνυμα *θνητοῖς βροτῶν*, την παρήχηση του *δ* *Δοκεῖτε πηδᾶν τάδικήματ'*, την υπερβολή *ὁ πᾶς ἄν οὐρανὸς* και την επανάληψη του ονόματος του Δία *Διὸς... Ζῆνα... Διὸς* επιτείνοντας την ειρωνική του διάθεση απέναντι στην ανθρωπομορφική αντίληψη ότι η Δίκη είναι θεότητα δίπλα στον Δία. Προσωποποιεί την Δίκη στους τελευταίους δύο στίχους, εγείροντας τον φόβο στην ψυχή του αντιπάλου του, αφού κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από αυτήν. Ο φόβος ενισχύεται και με τους τοπικούς προσδιορισμούς *ἐνταῦθα ἐγγύς*. Εξάλλου, ήταν κοινός τόπος

⁵⁶⁰ Xanthakis-Karamanos, (2013), 83

⁵⁶¹ Xanthakis-Karamanos, (2013), 84

των ρητόρων η δημιουργία παθών στους δικαστές⁵⁶² (φόβο, οργή, θλίψη, συμπόνοια) για να επηρεάσουν την κρίση τους. Τέλος, η διπλολογική άρνηση *οὐδ'...* *οὐδ'* και η κατάφαση *ἀλλ'* συνιστούν ένα σχήμα κατ'άρσιν και θέσιν. Δυστυχώς, όμως, παρά την ευγλωττία της και τα ρητορικά δομημένα φιλοσοφικά επιχειρήματά της, η Μελανίππη δεν κατάφερε να μεταπείσει τον πατέρα της, αφού της ανατέθηκε η προετοιμασία της θυσίας των παιδιών της⁵⁶³.

Καταληκτικά, τα αποσπάσματα των έργων *Αἴολος* και *Μελανίππη ἢ Σοφή* έχουν ως κοινό τους αγώνες λόγων μεταξύ πατέρα-υιού και πατέρα-κόρης, καθώς και την ανακάλυψη νόθων παιδιών. Η αντιπαράθεση και η επιχειρηματολογία αποδεικνύουν την τάση του Ευριπίδη να αξιοποιεί μοτίβα και μεθόδους που χρησιμοποιούνται κυρίως στην ρητορική⁵⁶⁴.

Γ. Αρχέλαος

Ο *Αρχέλαος* του Ευριπίδη αποτελεί ένα από τα τελευταία χρονικά έργα του Ευριπίδη. Κύρια ιδέα του έργου αποτελεί η ίδρυση της μακεδονικής δυναστείας από τον Αρχέλαο⁵⁶⁵. Όπως και στα παραπάνω αποσπάσματα, έτσι και στα διασωθέντα αποσπάσματα του έργου αυτού, γίνεται αντιληπτή η ύπαρξη ενός αγώνα λόγων με τρία πρόσωπα. Τα επιχειρήματα υπέρ και κατά του Αρχελάου πιθανότατα να διατυπώθηκαν ενώπιον του Κισσέως, ο οποίος πήρε και την τελική απόφαση κατά του Αρχελάου. Στα αποσπάσματα 246, 249-251N² φαίνεται να προτείνεται η απομάκρυνση του Αρχελάου (από φίλους του Κισσέως), ενώ στα αποσπάσματα 247, 255, 256-259N² αποτυπώνεται η υπεράσπιση του Αρχελάου⁵⁶⁶.

246N²

νεανίας τε καὶ πένης σοφός θ' ἄμα·

ταῦτ' εἰς ἔν ἐλθοντ' ἄξι' ἐνθυμήσεως

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών, νιάτα, πενία και ευφυία, πιθανόν να καταστήσουν τον Αρχέλαο επικίνδυνο για τον Κισσέα⁵⁶⁷.

⁵⁶² Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1377b-1378a

⁵⁶³ Xanthakis-Karamanos, (2013), 85-86

⁵⁶⁴ Xanthakis-Karamanos, (2013), 87

⁵⁶⁵ Xanthakis-Karamanos, (2004²), 23, 26-27

⁵⁶⁶ Xanthakis-Karamanos, (2004²), 39-40, βλ και Xanthakis-Karamanos, (2012), 111, 117, Collard, Cropp, Gibert, (2004), 332

⁵⁶⁷ Xanthakis-Karamanos, (2012), 118

249N²

*μη πλούσιον θῆς· ἐνδεέστερος γὰρ ὦν
ταπεινὸς ἔσται· κείνο δ' ἰσχύει μέγα,
πλοῦτος λαβὼν <τε> τοῦτον εὐγενῆς ἀνὴρ*

Προφανῶς κάποιος φίλος με τα παραπάνω λόγια παροτρύνει τον βασιλέα να αθετήσει την υπόσχεσή του στον Αρχέλαο⁵⁶⁸. Η αντίθεση *πλούσιον* *ἐνδεέστερος* και η επανάληψη *πλούσιον* *πλοῦτος* προσδίδει ἔμφαση στα λεγόμενά του και στην προσπάθειά του να πείσει τον βασιλέα για αυτά που αναφέρει.

250N²

*τυραννίδ' ἢ θεῶν δευτέρα νομίζεται·
τὸ μὴ θανεῖν γὰρ οὐκ ἔχει, τὰ δ' ἄλλ' ἔχει*

251N²

*κρείσσω γὰρ οὔτε δοῦλον οὔτ' ἐλεύθερον
τρέφειν ἐν οἴκοις ἀσφαλῆς τοῖς σόφροσιν*

Τα αποσπάσματα 250 και 251 τονίζουν την σημασία της τυραννίας και τους κινδύνους που μπορεί να προκύψουν με την εμφάνιση ενός προσώπου ανώτερου από τον τύραννο⁵⁶⁹. Ο δεύτερος στίχος του αποσπάσματος 250 εμπεριέχει το σχῆμα κατ'άρσιν και θέσιν, την επανάληψη *ἔχει* και την ομοιότροπη σύνταξη. Το απόσπασμα 251 ἔχει την διπλολογική ἄρνηση και πολυσύνδετο *οὔτε* *οὔτε* και την αντίθεση *δοῦλον* *ἐλεύθερον*.

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν ανήκουν στα επιχειρήματα υπέρ του Αρχελάου. Αναλυτικότερα, στο απόσπασμα 247 η ερώτηση φαίνεται να απαντά στο απόσπασμα 249, όπου η πενία συνδέεται με την ταπεινοφροσύνη⁵⁷⁰.

247N²

τί δ' οὐκ ἂν εἴη χρηστὸς ὄλβιος γεγώς;

Στο επόμενο απόσπασμα ο ομιλῶν, ο οποίος ενδέχεται να είναι ο Αρχελάος, προειδοποιεί τον Κισσέα⁵⁷¹ ότι αν αθετήσει την υπόσχεσή του θα πρέπει να αντιμετωπίσει την οργή των θεῶν⁵⁷². Κυριαρχεί η προσωποποίηση της

⁵⁶⁸ Xanthakis-Karamanos, (2012), 118

⁵⁶⁹ Xanthakis-Karamanos, (2012), 118

⁵⁷⁰ Xanthakis-Karamanos, (2012), 118-119

⁵⁷¹ Είναι σχεδόν βέβαιο ότι αποδέκτης της προειδοποίησης είναι ο Κισσεύς, κατά τους Collard, Cropp, Gibert, (2004), 360

⁵⁷² Xanthakis-Karamanos, (2012), 119, (2004²), 41

δικαιοσύνης⁵⁷³, η οποία αν και δεν είναι ορατή, ωστόσο βλέπει τα πάντα. Εμφαντική είναι η επανάληψη *ὄρωμένη δ' ὄρᾳ* και *οἶδεν· ... οἶσθα*. Έτσι, εγείρεται στην ψυχή του αντιπάλου ο φόβος *πάθος* για την επικείμενη τιμωρία του, αν προβεί στην λάθος απόφαση, αφού η Δίκη γνωρίζει τα πάντα.

255N²

*δοκεῖς τὰ τῶν θεῶν ζυνετὰ νικήσειν ποτὲ
καὶ τὴν Δίκην που μάκρ' ἀπωκίσθαι βροτῶν·
ἢ δ' ἐγγύς ἐστιν, οὐχ ὄρωμένη δ' ὄρᾳ
ὄν χρῆ κολάζειν τ' οἶδεν· ἀλλ' οὐκ οἶσθα σὺ*

5 *ὁπότεν ἄφνω μολοῦσα διολέση κακοῦς*

Τα επόμενα αποσπάσματα ενδέχεται να αποδίδονται σε αυτόν που θα υπερασπισθεί τον Αρχέλαο και τα επιχειρήματα διατυπώνονται με την μορφή των γνωμικών. Επισημαίνει στον Κισσέα ότι αν δεν τηρήσει την υπόσχεσή του, η ασύνετη οργή, η βία και η έλλειψη κατανόησης θα αντιπαρατεθούν στην ευφυΐα, στην ευσέβεια και στην ευτυχία που θα επιφέρει η επιβράβευση του ήρωα. Παρά τις προσπάθειες του υπερασπιστή του Αρχελάου, ο Κισσεύς τελικά αποφάσισε τον θάνατό του⁵⁷⁴.

256N²

*μακάριος ὅστις νοῦν ἔχων τιμᾷ θεὸν
καὶ κέρδος αὐτῷ τοῦτο ποιεῖται μέγα*

257N²

*πολλοὺς δ' ὁ θυμὸς ὁ μέγας ὄλεσεν βροτῶν
ἢ τ' ἀζυνεσία, δύο κακῶ τοῖς χρωμένοις*

258N²

*τῶ γὰρ βιαίῳ κάγριῳ τὸ μαλθακὸν
εἰς ταῦτὸν ἐλθὼν τοῦ λίαν παρείλετο*

259N²

ὀργῇ δὲ φάυλῃ πόλλ' ἔνεστ' ἀσχήμονα

Τέλος, έγερση παθῶν στην ψυχή του Κισσέα είναι έντονη στα παραπάνω γνωμικά, όπου τονίζονται οι επιπτώσεις μιας απόφασης που βασίζεται στην οργή και στην έλλειψη ορθής κρίσης. Η έμφαση επιτυγχάνεται με την προσωποποίηση των εννοιών

⁵⁷³ Collard, Cropp, Gibert, (2004), 360

⁵⁷⁴ Xanthakis-Karamanos, (2012), 119, (2004²), 41

θυμὸς και ἀξυνεσία στο 257N² και την αντίθεση βιαίῳ κάγγριῳ τὸ μαλθακὸν στο 258N².

Άρα, και από τα παραπάνω αποσπάσματα καθίσταται σαφές ότι οι αγώνες λόγων και η σοφιστική αντιπαράθεση μεταξύ δύο ή τριων προσώπων αποτελούσε ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έργου του Ευριπίδη, καταδεικνύοντας την σχέση του ποιητή, αλλά και του αθηναϊκού κοινού, με την ρητορική τέχνη της εποχής του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος αυτής της εργασίας ήταν να καταδειχθεί η επίδραση της ρητορικής τέχνης στην τραγική ποίηση του Ευριπίδη. Η επίδραση αυτή καθίσταται αντιληπτή μέσω των αγώνων λόγων που χαρακτηρίζουν την δημιουργική πορεία του ποιητή. Μελετώντας τις τραγωδίες και τα σωζόμενα αποσπάσματα των έργων του Ευριπίδη, διαπιστώνεται ότι είναι κοινά τα συμπεράσματα και ως προς το περιεχόμενο και ως προς την μορφή. Αναλυτικότερα, οι σωζόμενες τραγωδίες του, αλλά και τα διασωθέντα αποσπάσματα των έργων του ενσωματώνουν στην δράση τους έναν αγώνα λόγων μεταξύ δύο ή και τριων προσώπων του έργου, κατά το πρότυπο των *δισσῶν λόγων* των Σοφιστών. Μάλιστα, αρκετοί αγώνες λόγων εκτυλίσσονται μπροστά στα μάτια ενός τρίτου προσώπου, που επέχει το ρόλο του δικαστή, παρουσιάζοντας στο κοινό της εποχής μια οιονεί σκηνή δίκη. Η δικανική ρητορική αποτέλεσε το πρότυπο. Οι αγώνες αυτοί αποτελούν δείγματα εξαιρετικής ρητορικής δεξιοτεχνίας, καθώς η δομή των λόγων των ομιλητών ακολουθεί την δομή των ρητορικών λόγων με *προοίμιο*, *διήγησιν*, *πίστεις* (στην περίπτωση των έργων του Ευριπίδη, κυρίως *έντεχνες*) και *επίλογο*. Μάλιστα, ο ποιητής έχει επίγνωση της λειτουργίας που επιτελεί κάθε μέρος ενός ρητορικού λόγου, επιδιώκοντας την επίτευξη της ίδιας λειτουργίας και αποτελεσματικότητας και στους ρητορικούς λόγους των ηρώων του, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν συνειδητή η πρόθεσή του να προσθέσει ρητορικούς λόγους στις τραγωδίες του. Ο ποιητής πριν από κάθε αγώνα λόγων (*Τρωάδες* στ.912, *Έκάβη* στ. 1132, *Ήλέκτρα* στ. 1060) ενημερώνει το κοινό του ότι πρόκειται να παρακολουθήσει μία έντονη ανταλλαγή επιχειρημάτων μεταξύ των ηρώων του δράματος. Η επιχειρηματολογία των ηρώων του είναι ξεκάθαρα διατυπωμένη, βασίζεται σε κοινούς τόπους των ρητορικών λόγων της εποχής, ενώ είναι ευδιάκριτη η διαλεκτική αντιπαράθεση μεταξύ των επιχειρημάτων και των αντεπιχειρημάτων του αντιπάλου, με κάθε ήρωα να ανταπαντά και να προσπαθεί να αναιρέσει και να ανασκευάσει τα

λεγόμενα του άλλου. Οι θεατές, όπως προαναφέρθηκε, παρακολουθούν μια τρόπον τινά σκηνή δίκης να εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια τους, με την διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν καλούνται να πάρουν μία απόφαση, η οποία θα έχει συνέπειες είτε για τους ίδιους είτε για άλλους. Αντιθέτως, ο Ευριπίδης ικανοποιεί, ακόμα και στο θέατρο, την τάση των συμπολιτών του, ενδεχομένως και του ιδίου, για λεκτική αντιπαράθεση και δικαστική διαμάχη.

Οι ρητορικές στρατηγικές που επισημάνθηκαν στα προαναφερθέντα έργα του Ευριπίδη κατά την επεξεργασία τους ως προς το περιεχόμενο, την δομή αλλά και την μορφή τους, συγκαταλέγονται στις τεχνικές που καταγράφονται στα δύο βασικά εγχειρίδια της ρητορικής της αρχαιότητας, την *Ρητορική* του Αριστοτέλη και το *Rhetorica ad Alexandrum*. Συνεπώς, ήταν τεχνικές ευρέως διαδεδομένες, διδάσκονταν στις σχολές ρητορικής της εποχής και, έτσι, τις αξιοποιεί ο Ευριπίδης στα έργα του. Η *προκατάληψις*, το *εἰκός*, η *τάξις*, η *ἀντικατηγορία*, τα ρητορικά ερωτήματα και το *reductio ad absurdum* είναι οι κυριότερες τεχνικές που εντοπίστηκαν στα υπό εξέταση έργα του ποιητή. Από την άλλη, τα επιχειρήματα των ηρώων του, η ηθοποιΐα και η παθοποιΐα που επισημάνθηκαν στην παρούσα εργασία κάλλιστα θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης από σπουδαστές της ρητορείας της εποχής, παρακολουθώντας την επίδραση των τεχνικών αυτών στο ενδοκειμενικό αλλά και εξωκειμενικό κοινό.

Επιπλέον, η γλώσσα της τραγωδίας αντικατοπτρίζει την επίγνωση από την πλευρά του κοινού της ολοένα και αυξανόμενης αξίας της ανάγκης καλλιέργειας των λεκτικών ικανοτήτων των αγορητών, με αποτέλεσμα την κατ'επέκταση καλλιέργεια της ρητορικής τέχνης. Η επίγνωση αυτή του κοινού γίνεται αντιληπτή και στην γλώσσα της τραγικής ποίησης, στην οποία είναι εμφανής η επίδραση της τυπικής ρητορικής εκπαίδευσης της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρήση ρητορικού λεξιλογίου, το οποίο έχει αντληθεί από τα εγχειρίδια της ρητορικής τέχνης, όπως είναι η ανασκευή σημείο προς σημείο των επιχειρημάτων του αντιπάλου (*πρῶτον, δεύτερον, προοίμιον*) και ο διαχωρισμός των αποδείξεων, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η υιοθέτηση ρητορικών τρόπων και φρασεολογιών από την δημόσια επιχειρηματολογία των αγορητών. Η απλούστευση της γλώσσας στον Ευριπίδη, συγκριτικά με την γλώσσα των δύο προγενεστέρων του ποιητών, αποτελεί επίδραση της τρέχουσας ρητορικής πρακτικής.

Εκτός, όμως, από τις προαναφερθείσες ρητορικές στρατηγικές, ποικίλα ρητορικά σχήματα λόγου, όπως αντιθέσεις, μεταφορές, πολύπτωτα, ετυμολογικά σχήματα και επαναλήψεις, διανθίζουν τους λόγους των δύο αγορητών, επιτείνοντας την επιχειρηματολογία τους και προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Στους αγώνες λόγων των έργων του Ευριπίδη, επίσης, επαναλαμβάνονται κάποιες εκφράσεις ρητορικής υφής. Παράλληλα, η γλώσσα του ποιητή απλοποιείται γενικά αλλά και στους αγώνες λόγων, προσεγγίζοντας περισσότερο την γλώσσα και το ύφος των συμπολιτών του στην Εκκλησία του Δήμου και τα λαϊκά δικαστήρια.

Άρα, καταφανής είναι η επίδραση της ρητορικής στο έργο του Ευριπίδη, ο οποίος προσαρμόζει την δομή των έργων του στις πνευματικές αναζητήσεις και απαιτήσεις της εποχής. Ή, ενδεχομένως, να ικανοποιούσε την δική του τάση και επιθυμία για εξάσκηση της ρητορικής του δεινότητας, ενσπείροντας στο κοινό του τον προβληματισμό και την ανησυχία για τα ηθικά διλήμματα και τις συνειδησιακές συγκρούσεις των ηρώων του, αποτυπώνοντας τις δικές του ίσως εσωτερικές αναζητήσεις και συγκρούσεις. Διψούσε το κοινό της Αθήνας για λεκτικούς διαξιφισμούς, οπότε οι αγώνες λόγων του, ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις ενός κοινού εθισμένου σε ρητορικούς λόγους και φραστικές αψιμαχίες στην Εκκλησία του Δήμου. Στο πλαίσιο των πνευματικών ζυμώσεων και μετεξελίξεων της εποχής, οι αγώνες λόγων του Ευριπίδη αναδεικνύουν την έφεση των Αθηναίων προς την πνευματική και λεκτική ωριμότητα και, κατ'επέκταση, ανωτερότητα έναντι του αντιπάλου, και προς την διάθεση επίτευξης πειθούς. Η κατάλληλη λεκτική και νοηματική επεξεργασία των αγώνων λόγων του Ευριπίδη πιστοποιεί την τάση των ομιλητών του για επίτευξη πειθούς. Οι αγώνες λόγων των έργων του αποδεικνύουν την ικανότητά του να στήνει σκηνές ανταγωνισμού της δεινότητας των λόγων και επιχειρημάτων μεταξύ δύο αντιδίκων.

Εύλογα, επομένως, προκύπτει το ερώτημα για ποιο λόγο ο Ευριπίδης ενσωματώνει την ρητορική στα έργα του, αν, δηλαδή, έχει στόχο να επικρίνει την ρητορική και γι'αυτό την ενσωματώνει στα έργα του; Ή την αξιοποιεί προκειμένου να δικαιολογήσει τις αξιόμιμπτες πράξεις των ηρώων του; Η ρητορική έκφραση των τραγωδιών του Ευριπίδη είχε ήδη επισημανθεί με σκωπτικό τρόπο από τον Αριστοφάνη στην *Εἰρήνη*, στ.534 *ποιητῆ ῥηματίων δικανικῶν*, που αποτελεί ατράνταχτη απόδειξη της δικανικής υφής των ρήσεων των ομιλητών του. Πράγματι, οι ήρωές του χρησιμοποιούν τους αγώνες λόγων για να δικαιολογήσουν τις ανόσιες

πράξεις τους, οπότε δύο τινά συμβαίνουν : 1. είτε ο Ευριπίδης επιδιώκει να αναδείξει την αξία της ρητορικής και του *ρήτορικῶς ἐποίουν λέγοντας*, καθώς με την εύστοχη και έξυπνη χρήση και συνδυασμό των λέξεων ένας δεινός ρήτορας μπορεί να δικαιολογήσει και να αθώσει τον πελάτη του, ακόμα και για την πιο αποτρόπαιη πράξη. Συνεπώς, ο ποιητής ακολουθεί την πνευματική εξέλιξη της εποχής του, αντιλαμβανόμενος την αξία της πνευματικής καλλιέργειας.

2. από την άλλη, όμως, διατυπώνεται το ερώτημα αν ο Ευριπίδης είχε ως στόχο να επικρίνει, όπως ο Πλάτων (*Γοργίας*, 454e-455a, 463d) την ρητορική τέχνη της εποχής του, η οποία ως στόχο είχε την πειθώ και όχι την ανεύρεση και ανάδειξη της γνώσης και της αλήθειας. Εξάλλου, ο ίδιος στα έργα του επισημαίνει την δύναμη του λόγου και την καταλυτική επιρροή που ασκεί στην ζωή των ανθρώπων (*Φοίνισσαι*, στ.471-472 *ὁ δ' ἄδικος λόγος νοσῶν ἐν αὐτῷ φαρμάκων δεῖται σοφῶν*, *Μήδεια*, στ.580-583 *ἐμοὶ γὰρ ὅστις ἄδικος ὢν σοφὸς λέγειν πέφυκε, πλείστην ζημίαν ὀφλισκάνει· γλώσση γὰρ ἀχῶν τᾶδικ' εὖ περιστελεῖν τολμᾷ πανουργεῖν· ἔστι δ' οὐκ ἄγαν σοφός*, *Ἐκάβη*, στ. 814-819 *τί δῆτα θνητοὶ τᾶλλα μὲν μαθήματα μοχθοῦμεν ὡς χρὴ πάντα καὶ ματεύομεν, Πειθῶ δὲ τὴν τύραννον ἀνθρώποις μόνην οὐδὲν τι μᾶλλον ἐς τέλος σπουδάζομεν μισθοὺς διδόντες μανθάνειν, ἔν' ἦν ποτε πείθειν ἅ τις βούλοιο τυγχάνειν θ' ἅμα;*). Όμως, αν ισχύει η δεύτερη αυτή πιθανότητα, θα αφιέρωνε ο ποιητής στίχους σε κάθε έργο του για να παρουσιάσει μια άμιλλα λόγων μεταξύ των ηρώων του;

Κατά την γνώμη μου, πιστεύω ότι ο Ευριπίδης μέσω των αγώνων λόγων και της ρητορικής δεινότητας που επιδεικνύει ο ίδιος, εκτός από την δημιουργική φύση του ως τραγικός ποιητής, προσπαθεί να φέρει στο προσκήνιο ηθικά διλήμματα της εποχής του, τα οποία προφανώς απασχολούσαν και το δικό του ανήσυχο πνεύμα, αλλά και του κοινού του, μέσω της γόνιμης αντιπαράθεσης των ηρώων του. Στους αγώνες λόγων των έργων του συγκρούεται το ηθικό με το ανήθικο, το σωστό με το λάθος, το δίκαιο με το άδικο, ενώ η σύγκρουση εντοπίζεται ακόμη και σε επίπεδο πολιτευμάτων, τυραννία-δημοκρατία, στην προσπάθειά του να απαντήσει στα ερωτήματα και προβληματισμούς της κοινωνίας του, με τις αντιλήψεις των ανθρώπων διαρκώς να μεταβάλλονται. Ο ίδιος ο ποιητής δικαιολογεί την αντιπαράθεση λόγων εξαιτίας της σχετικότητας της αντιλήψεως των ανθρώπων, *Φοίνισσαι*, στ.499-502 *εἰ πᾶσι ταῦτὸν καλὸν ἔφν σοφὸν θ' ἅμα, οὐκ ἦν ἂν ἀμφίλεκτος ἀνθρώποις ἔρις· νῦν δ' οὐθ' ὁμοιον οὐδὲν οὐτ' ἴσον βροτοῖς, πλὴν ὀνόμασαι· τὸ δ' ἔργον οὐκ ἔστιν τόδε*.

Ανάλογα, λοιπόν, μεταβάλλει και ο Ευριπίδης την τραγωδία του, καθώς οι ήρωές του παρουσιάζονται όπως είναι και όχι όπως θα έπρεπε να είναι ή ως υπερφυσικοί ήρωες, άρα ακολουθώντας τον εν γένει μετασχηματισμό της εποχής του χρησιμοποιεί τους αγώνες λόγων για να παρουσιάσει, δίχως να προκαλέσει, και την άλλη πλευρά του νομίσματος, καθώς και το ανήθικο και το άδικο με την βοήθεια της ρητορικής μπορούν να δικαιολογηθούν. Συνεπώς, με τον τρόπο αυτό παρουσιάζει ρεαλιστικά τα ανθρώπινα πάθη, αφού οι τραγωδίες του είναι έργα που αποτυπώνουν τις αδυναμίες και τα ελαττώματα ενός ατόμου, ειδικά όταν αυτό υποκύπτει στα πάθη του (Αριστοτέλης *Περί Ποιητικής* 1453a29-30 *τραγικώτατος τῶν ποιητῶν*). Παράλληλα, η αφομοίωση ρητορικών στρατηγικών από την τραγωδία καταδεικνύει την άρρηκτη σχέση της με την σύγχρονη πόλη και τους πολίτες στους οποίους απευθύνεται. Δεν είναι αποκομμένη από το πολιτικό γίνεσθαι της εποχής αλλά ζει και αναπτύσσεται στους κόλπους αυτής της κοινωνίας και οι αγώνες λόγων αναφύονται και αναδεικνύονται μέσα από αυτήν την αμφίδρομη και διαλεκτική σχέση γόνιμης αλληλεπίδρασης.

Αναντίρρητα, οι πνευματικές ζυμώσεις στα μέσα του 5^{ου} αιώνα υπό την επίδραση της Σοφιστικής και η αλληλένδετη αμφισβήτηση ηθικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, αποτυπώνονται με ενάργεια στα έργα του και ο ποιητής μέσω των αγώνων λόγων αξιοποιεί την ρητορική ανάπτυξη της εποχής του για να πετύχει καλύτερα τον στόχο του, δηλαδή να ερεθίσει το πνεύμα του κοινού του, συνάμα με την ηθική και θρησκευτική αμφισβήτηση, από την μία, χωρίς να προκαλέσει, από την άλλη, αφού στον αγώνα λόγων πάντα υπάρχει ο λόγος και ο αντίλογος και το κοινό οφείλει να προβληματισθεί πάνω στα διλήμματα που του θέτει ο δραματουργός, κρίνοντας και συγκρίνοντας την επιχειρηματολογία κάθε πλευράς. Δεν προκαλεί παραθέτοντας άμεσα την άποψή του αλλά ενσπείρει την γόνιμη αμφισβήτηση στο κοινό του, αφυπνίζοντάς το, ώστε το ίδιο να σχηματίσει γνώμη.

Τέλος, καταδεικνύει τα δυσδιάκριτα όρια μεταξύ του σωστού και του λάθους, αφού εξίσου αποτελεσματικά μπορεί να υπερασπίσει κάποιος και τα δύο με την κατάλληλη επιχειρηματολογία. Συνεπώς, οι αγώνες λόγων εξυπηρετούν την σκοπιμότητα του ποιητή ως προς τον προβληματισμό του κοινού του, καθώς ο ίδιος έξυπνα χρησιμοποιεί τις δικές του ρητορικές γνώσεις, καταθέτοντάς τες μέσω των ρητορικά εκπεφρασμένων απόψεων των ηρώων του. Τα χαρακτηριστικά στοιχεία της ρητορικής και της τραγικής ποιητικής τέχνης συνδέονται αρμονικά και

αποτελεσματικά στο έργο του, συνιστώντας ένα ακόμα χαρακτηριστικό γνώρισμα που διακρίνει τον Ευριπίδη και τον καθιστά μεταξύ των τριών μεγάλων μας τραγικών ποιητών.

Καταληκτικά, η εξέλιξη του πνεύματος και της λογικής αποτυπώνεται καταφανώς και στο θέατρο του Ευριπίδη, αφού οι ήρωές του μετεξελίσσονται, ωριμάζουν και ομιλούν όχι πια *πολιτικῶς* αλλά *ρήτορικῶς*, με λόγο, νοηματικά, μορφικά και δομικά, κατάλληλο για εκφορά ακόμα και στην Εκκλησία του Δήμου και στα δικαστήρια της εποχής. Τέλος, ο Ευριπίδης, εκτός από εξαιρετος δραματουργός, συνιστά και έναν δεινότατο ρήτορα, με ικανότητα στην δημιουργία ενθυμημάτων υπεράσπισης αλλά και στην ταυτόχρονη αναίρεσή τους, αξιοποιώντας γόνιμα και αποτελεσματικά το ρητορικό υλικό που είχε στην διάθεσή του, αλλά και παρέχοντας υλικό σε ρήτορες για τους δικούς τους αντίστοιχα λόγους (πρβλ. Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 100-102 και Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 152, καθώς οι δύο ρήτορες επικαλούνται αποσπάσματα έργων του Ευριπίδη). Τα λόγια του Αισχίνη από το προαναφερθέν απόσπασμα *ὁ τοίνυν οὐδενὸς ἦττον σοφὸς τῶν ποιητῶν Εὐριπίδης*, κατά την γνώμη μου, αποτελούν την καλύτερη δυνατή κρίση για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργοπαπαδάκος, Α. (1982) : *Θουκυδίδη Ιστορία*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Λ. – Πανομήτρος, Δ.Κ. (2010) : *Το ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, επιστημ. επιμελ. Γ. Ξανθάκη – Καραμάνου, τόμ. Α΄, Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Λ., (2013) : *Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία, Συγκριτική Προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασικής περιόδου*, τόμ. Α΄, Αθήνα
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Λ., (2014) : *Το Ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, επιστημ. επιμελ. Γ. Ξανθάκη – Καραμάνου, τόμ. Β΄, Αθήνα
- Μαρκαντωνάτος, Α. Γ., (2013-2014) : “Αρχαία Ελληνική Τραγωδία και Ρητορική Τέχνη. Οι Αγώνες Λόγων στην *Άλκηστιν* του Ευριπίδου”, *ΠΛΑΤΩΝ* 59 : 77-123
- Συκουτρής, Ι. (1995) : *Αριστοτέλους Περί Ποιητικής*, Αθήνα

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, A. W. H., (1960) : *Merit and Responsibility*, Oxford
- Barlow, S. A., (1986) : *Euripides' Trojan Women*, Warminster
- Bers, V., (1994) : “Tragedy and Rhetoric” στο I. Worthington (ed.), *Persuasion:Greek Rhetoric in Action*, London : 176-195
- Burian, P., (1985) : “Logos and Pathos : The politics of the Suppliant Women” στο *Directions in Euripidean Criticism, A collection of Essays*, Durham
- Buxton, R. G. A., (1982) : *Persuasion in Greek Tragedy : A Study of Peitho*, Cambridge
- Carey, C. (1994) : “Rhetorical means of persuasion” στο I. Worthington (ed.), *Persuasion:Greek Rhetoric in Action*, London : 26-45
- Carey, C. (2007) : “Epidictic oratory” στο I. Worthington (ed.), *A companion to Greek Rhetoric*, Oxford : 236 - 252
- Collard, C., (1975) : *Euripides' Supplices*, τόμ.ΙΙ, Groningen
- Collard, C., Cropp, M. J., Lee, K. H., (1995) : *Euripides selected fragmentary plays /with introductions, translations and commentaries*, vol. I, Warminster
- Collard, C., Cropp, M. J., Gibert, J., (2004) : *Euripides selected fragmentary plays /with introductions, translations and commentaries*, vol. II, Warminster

- Collard, C., (2003) : “Formal debates in Euripides’ Drama” στο J. Mossman (ed.), *Euripides*, Oxford
- Conacher, D. J., (1998) : *Euripides and the Sophists*, London
- Conacher, D. J., (2003) : “Rhetoric and Relevance in Euripidean Drama” στο J. Mossman (ed.), *Euripides*, Oxford
- Croally, N.T., (1999²) : *Euripidean Polemic: The Trojan Women and the function of Tragedy*, Cambridge
- Cropp, M., (1982) : “*Euripides Electra* 1013-7 and 1041-4”, *LCM* 7.4 : 51-54
- Cropp, M. J., (1988) : *Euripides Electra*, Oxford
- Dale, A. M., (1954) : *Euripides Alcestis / edited with introduction and commentary*, Oxford
- Denniston, J. D., (2010) : *Ευριπίδου, Ηλέκτρα*, μετάφρ. Φ. Αδαμίδη, Αθήνα
- de Brauw, M., (2007) : “The parts of the Speech” στο I. Worthington (ed.), *A companion to Greek Rhetoric*, Oxford : 187-202
- de Romilly, J., (1994) : *Οι Μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μετάφρ. Φ. Ι. Κακριδής, Αθήνα
- Diels, H. – Kranz, W. (1952⁶) : *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 vols., Berlin
- Diggle, J., (1977) : “Notes on the *Electra* of Euripides”, *ICS*, II : 110-124
- Duchemin, J., (1968²) : *L’ΑΓΩΝ dans la tragédie grecque*, Paris
- Edwards, M., (2002) : *Οι Αττικοί Ρήτορες*, μετάφρ. Δ. Γ. Σπαθάρας, επιμέλ. Μ. Κυρτζάκη, Αθήνα
- Finley, J. H. Jr, (1938) : “Euripides and Thucydides”, *HSCP* 49 : 23-68
- Finley, J. H., (1997⁴) : *Θουκυδίδης*, μετάφρ. Τ. Κουκούλιος, Αθήνα
- Gamble, R. B., (1970) : “Euripides’ ‘Suppliant Women’: Decision and Ambivalence”, *Hermes* 98 : 385-405
- Gellie, G., (1981) : “Tragedy and Euripides’ *Electra*”, *BICS* 28 : 1-12
- Guthrie, W. K. C., (2003³) : *Οι Σοφιστές*, μετάφρ. Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα
- Habinek, T. N., (2005) : *Ancient Rhetoric and Oratory*, Malden MA, Oxford
- Hudson-Williams, H. Ll., (1950) : “Conventional forms of debate and the Melian Dialogue”, *AJPh* 71 : 156-169
- Jouan, F., (1984) : “Euripide et la rhétorique”, *LEC* 52 : 3-13

- Kannicht, R., (2004) : *Tragicorum Graecorum Fragmenta, vol. 5.1: Euripides*, Göttingen
- Kells, J. H., (1966) : “More notes on Euripides’ Electra”, *CQ* 16 : 51-54
- Kennedy, G., (1963) : *The Art of Persuasion*, London
- Kerferd, G.B., (1999⁶) : *The Sophistic Movement*, Cambridge
- Kubo, M., (1966) : “The norm of Myth: Euripides’ Electra”, *HSCP* 71 : 15-31
- Lanham, R. A., (1991²) : *A handlist of rhetorical terms*, California
- Lausberg, (1998) : *A handbook of literary Rhetoric*, μετάφρ. M. T. Bliss, A. Jansen, D. E. Orton, Leiden
- Lee, K. H., (1976) : *Euripides:Troades*, London
- Lesky, A. (1981⁵) : *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Α.Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη
- Lesky, A. (2010⁵) : *Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, τόμ. Β΄, μετάφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, Αθήνα
- Lloyd, M. (1984) : “The Helen Scene in Euripides’ *Troades*”, *CQ* 34(ii) : 303-313
- Lloyd, M. (1989) : “Paris/Alexandros in Homer and Euripides”, *Mnemosyne* 42 : 76-79
- Lloyd, M., (1992) : *The agon in Euripides*, Oxford
- Loraux, N., (1986) : *The invention of Athens : the funeral oration in the classical city*, μετάφρ. A. Sheridan, Harvard
- Macleod, C., (1983), : “Thucydides and Tragedy” στο *Collected Essays*, Oxford : 140-158
- McDonald, M., (2007) : “Rhetoric and Tragedy: Weapons of Mass Persuasion” στο I. Worthington (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden, MA Oxford : 473-489
- Meridor, R., (2000) : “Creative rhetoric in Euripides’ *Troades* : some notes on Hecuba’s speech”, *CQ* 50.1 : 16-29
- Michelini, A. N., (1994) : “Political themes in *Suppliants*”, *AJPh* 115 : 219-252
- Morwood, J., (2007) : *Euripides Suppliant Women*, Cambridge
- Murphy, C. T. (1938) : “Aristophanes and the Art of Rhetoric”, *HSCP* 49 : 69 – 113
- Pernot, L., (2005) : *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, μετάφρ. Ξ. Τσελέντη, επιμέλ. Β. Σερέτη, Αθήνα
- Poole, A., (1976) : “Total disaster: Euripides’ The Trojan Women”, *Arion* 3 : 257-287

- Roisman, H. M. and Luschnig, C. A. E., (2011) : *Euripides Electra, A Commentary*, Oklahoma
- Rutherford, R. B., (2012) : *Greek Tragic Style : form, language, and interpretation*, Cambridge
- Saïd, S., Trédé, M., le Boulluec, A. (2001²) : *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Ι, μετάφρ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, επιμέλ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Αθήνα
- Sansone, D., (2012) : *Greek Drama and the Invention of Rhetoric*, Oxford
- Scodel, R., (1980) : *The Trojan Trilogy of Euripides*, Göttingen
- Scodel, R., (1999-2000) : “Verbal Performance and Euripidean Rhetoric”, *ICS* 24-25 : 129-144
- Shaw, M. H., (1982) : “The ἦθος of Theseus in ‘The Suppliant Women’ ”, *Hermes* 110 : 3-19
- Smith, W. D., (1966) : “Expressive form in Euripides’ Suppliants”, *HSCP* 71 : 151-170
- Stinton, T.C.W., (1965) : *Euripides and the Judgement of Paris*, Oxford
- Strohm, H., (1957) : *Euripides : Interpretationen zur dramatischen Form*, München
- Usher, S., (1999) : *Greek Oratory : tradition and originality*, Oxford
- Vegetti, M., (2003¹⁰) : *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μετάφρ. Γ. Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα
- Wilson, J. R., (1968) : “The etymology in Euripides, *Troades*, 13-14”, *AJPh* 89 : 66-71
- Xanthakis-Karamanos, G. (1979) : “The Influence of Rhetoric on Fourth-Century Tragedy”, *CQ* 29: 66-76
- Xanthakis-Karamanos, G. (2004²) : “Ο Αρχέλαος του Ευριπίδη: Μια Μακεδονική τραγωδία” στο *Dramatica Studies in Classical and Post-Classical Dramatic poetry*, Athens
- Xanthakis-Karamanos, G. (2012) : “The Archelaus of Euripides: Reconstruction and motifs” στο D. Rosenbloom & J. Davidson (επιμ.), *Greek Drama IV Texts, Contexts, Performance*, Oxford
- Xanthakis-Karamanos, G. (2013) : “Fragmentary Plays of Euripides with Similar Rhetorical Motifs and Story-Pattern: The *Aeolus* and *Melanippe the Wise*” στο

Quijada Sagredo, M. & M. C. Encinas Reguero (επιμ.), *Retórica y Discurso en el Teatro Grieco*, Μαδρίτη : 61-90

Zeitlin, F. I., (1970) : “The Argive Festival of Hera”, *TAPhA* 101 : 645-669

Zuntz, G., (1963) : *The political plays of Euripides*, Manchester